This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

253.1.250

OBENÍ VŠEVĚDNÝCH ZÁMĚRŮ J.A.
SKÉHO NA JEHO ZÁSADY PAEDAGO-

Educ 253.1.250

Bought with the income of
THE
SUSAN A. E. MORSE FUND
Established by
WILLIAM INGLIS MORSE
In Memory of his Wife

Harvard College Library

PŮSOBENÍ
VŠEVĚDNÝCH ZÁMĚRŮ
J. A. KOMENSKÉHO
NA JEHO ZÁSADY PAEDAGOGICKÉ.

PODÁVÁ

Dr. JAN NOVÁK.

CENA 9 K

CENA 9 K

PŮSOBENÍ
VŠEVĚDNÝCH ZÁMĚRŮ
J. A. KOMENSKÉHO
NA JEHO ZÁSADY PAEDAGOGICKÉ.

PODÁVÁ

Dr. JAN V. NOVÁK.

V PRAZE 1899.
NÁKLADEM VLASTNÍM.

Educ 253.1.250

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAR 7 1960

Knihtiskárna I. L. Kobra v Praze.

Předmluva.

Mezi muži našeho národa, kterým v této době dostává se znovu zaslouženého uznání a ocenění, na místě předním stojí Jan Amos Komenský. Přehledné sestavení všech prací o něm a o činnosti jeho za posledních padesát let podalo by toho nepokryté důkazy. Zejména uvádění děl jeho v jazyk český a činnosti jeho paedagogické věnováno mnoho péče úspěšné, a nelze upříti, že vznikne z toho i značný prospěch našim školám, budou-li učitelé jako na svůj vzor pohlížeti na Komenského, muže netoliko znamenité hloubky rozumové, ale i vytrvalosti železné a vřelosti citové tak vzácné, že v té příčině až dosud budí podivení.

Málo však posud věnováno pozornosti vysvětlení toho pozadí, z něhož vyšly obecné myšlenky Komenského, jež povznesly jej na zakladatele nových směrů ve školství. Míníme tu nové pokusy, jež činil ve filosofii a hleděl jich potom použiti také v paedagogice, až si je většinou doba nová osvojila.

Vysvětlujeme si mezeru tu odtud, že na úmysly jeho vševědné, jimž věnoval tak značnou část života, v poměru k nálezům jeho paedagogickým nepohlíží se dosti příznivě, ač jsou zásady jeho vychovatelské namnoze na nich založeny. Ani v Němcích, ač v naší době horlivě si všímají novot Komenského, stránka tato nedošla ocenění. Příčinu shledáváme v okolnosti, že v bibliothekách říše Německé spisy jeho vševědné jsou příliš vzácné, tak že jen málokomu popřáno bylo většinu jich spatřiti. Jedině Praha má tyto spisy snad téměř všecky.

Nedostatku tomu prozatím hověti mají stati tuto podané, obsahující pokus, vysvětliti paedagogické zásady Komenského z jeho filosofie, zejména ze vševědy tak dlouho připravované, z níž ovšem nevydal více než pouhé pokusy. Zároveň se tu

provádí důkaz, kterak v zásadách paedagogických filosofická stránka nabývala převahy, postupem doby přirozeně vítězíc nad formalismem a jazykovými snahami humanismu. Doba, v níž Komenský žil, rozvoj ten sama s dostatek vysvětluje.

Spisovatel pokládá stati tyto za pouhý pokus, v němž by nejedna stránka vyžadovala ještě hlubšího vysvětlení a odůvodnění ze staré i pozdější filosofie. Doufá však, že i v této podobě spis přispěje k objasnění toho kruhu myšlení, z něhož vyšly rázovité spisy Komenského, pro vývoj novověkého školství tak významné.

V Praze, dne 1. března 1899.

Spisovatel.

Prameny a pomůcky.

Spisy J. A. Komenského dle různých vydání, zejména původních, nejstarších.

Brügel J., J. A. Comenius (K. A. Schmid. Geschichte der Erziehung, III, 2, p. 189 sqq. Stuttgart 1892.)

v. Criegern H. F., Johann Amos Comenius als Theolog. Leipzig 1881.

Gindely A., Des J. A Comenius Leben und Wirksamkeit. II. Aufl. Znaim 1892.

Grillenberger G., Comenius, seine Quellen, seine eigene Arbeit und sein Einfluss. Fürth 1893.

v. Hagen Fr. H., Deutschland's litterarische und religiöse Verhältnisse im Zeitalter der Reformation. B. I—III.

Hartfelder C., Philipp Melanchton als praeceptor Germaniae. (Monum. German paedag. VII.) Berlin 1889.

Hiller R., Die Latein-Methode des J. A. Comenius. Zschopau 1883.

Huellemann K., Johann Valentin Andreae als Paedagog. Leipzig, I. 1884. II. 1893.

Kapras J., Stručný nástin J. A. Komenského dušesloví. Ve Velkém Meziříčí 1892.

Kvacsala J., Johann Amos Comenius Leipzig u. Wien 1892.

Kvacsala J., Über J. A. Comenius' Philosophie, insbesondere Physik. Inauguraldiss. Leipzig 1886.

Květ F. B., Leibniz und Comenius. (Abhandl. der böhm. Gesellsch. der Wissensch. V, 10). 1857.

Květ F. B., Jádro metafysiky Komenského. ČČM. 1859.

Květ F. B., Nárys přírodní filosofie Kom. ČČM. 1860.

Lindner G. A., J. A. Comenius Grosse Unterrichtslehre. Wien 1886.

Müller W., Comenius, ein Systematiker in der Paedagogik. Dresden 1887.

Nebe A., Comenius als Mensch, Paedagog und Christ. Bielefeld 1891.

Paulsen Fr., Geschichte des gelehrten Unterrichts. I. Th. II. Aufl. Leipzig 1896.

Rissmann R., Das paedagogische System des Comenius. Bielefeld 1892.

Seyffarth L. W., J. A. Com. nach seinem Leben und seiner paedagogischen Bedeutung. III. Aufl. Leipzig 1883.

Storch K. B., Pansofické snahy Komenského. ČČM. 1851.

Storch K. B., Komenského Panegersie. ČČM. 1861.

Tiemann H., J. A. Comenius. Braunschweig 1892.

Voigt G., Die Wiederbelebung des classischen Alterthums. Band I.-II. Berlin 1881.

Willmann O., Didaktik als Bildungslehre. Band I. II. Aufl. Braunschweig 1894.

Witte J., J. A. Comenius in seiner culturgeschichtlichen Stellung. Ruhrort 1893.

Zoubek Fr. J., Křesťanská akademie Komenského atd. ČČM 1883.

? , Über die historische Darstellung dor paedagogischen Ideen mit besonderer Beziehung auf Rousseau und Comenius. Löwenberg 1875.

[Spisy jednotlivě užité, jakož i korrespondence Komenského, vydaná od A. Patery a J. Kvačaly, na svých místech citovány].

OBSAH.

Strana

I. **Úvod** 1

II. **Theoretické přípravy a první spisy Komenského.** Pobyt na školách bratrských. — V Herborně. — Poklad jazyka českého. — Theatrum universitatis rerum. — Labyrint světa a Ráj srdce. — Hlubina bezpečnosti — Vidění Krištofa Kottera 8

III **Theorie didaktická, první spisy k učení latiny.** Didaktika česká. — Informatorium školy mateřské. — Knížky pro školu obecnou. — Brána jazyků. — Moudrost starých předků. — Vestibulum 22

IV. **První pokusy pansofické.** Physicae ad lumen divinum restauratae Synopsis. — Prodromus Pansophiae. — Faber Fortunae. — Didaktika latinská. — Didaktická rozprava Vratislavským. — Conatuum pansophicorum Dilucidatio. — Jednání s Bohuslavem Leščinským. — Pobyt v Anglii. — Via lucis . . . 45

V. **Úplná theorie pansofie a její provedení.** Pansophiae Diatyposis. — Regulae vitae. — Methodus linguarum novissima. — Komenský v Uhřích. — Illustris Patakinae scholae Idea. — Schola pansophica. — Řeči „De ingeniorum cultura“. „De libris.“ — O latinské škole trojtřídní. — Chvála methody pravé. — Vestibulum Potocké. — O důležitosti správného pojmenování věcí. — Brána Potocká. — Řeč o studiu ozdob. — Atrium. — Zákony. — Hry divadelní. — Řeč závěrečná. — Orbis pictus. — Gentis felicitas. — Spisy požárem ztracené. — Opera didactica omnia. — Rozpravy ve IV. díle spisů didaktických. — Polemiky theologické. — Epistola ad P. Montanum. — Panegersia. — Panaugia. — List P. Serariovi. — List král. společnosti Londýnské. — Unum necessarium. — Spicilegium didacticum. — Janua rerum. — Triertium catholicum 84

VI. **Závěrečné úvahy** 131

I. Úvod.

Obsah vzdělání starověkého křesťanstvím přijatý jeví své působení značnou měrou již v názorech středověkých. Kromě vzdělaných jazyků klassických, latiny a řečtiny, křesťanství osvojilo si též valnou část vědění jazykového, jež pak zastoupena byla v *trivium* (artes sermocinales, grammatika, rhetorika, dialektika), jak patrno již v Boetiových naukách svobodných, [1]) mimo to přejalo realné vědění přírodní, na němž také trvalo až do věku nového, a podrželo i četbu některých klassiků, kteří těšili se pak nezmenšené vážnosti po všechen středověk. Ten přijav tedy názory své jednak z křesťanství, jednak ze vzdělání antického, dlouho jevil činnost pouze receptivní, passivní, dospěv teprve po několika stoletích k vlastnímu přemýšlení a zkoumání toho, co mohl pokládati za vlastní svůj majetek národní.[2]) Bylo právě té látky příliš mnoho, než aby mysl nových národů kulturních byla dovedla ji brzo všecku pojmouti.

Působení nového učení náboženského, které si dovedlo vzdělanost osvojiti a jako majetek svůj udržeti po věky, které vykázalo nové dráhy také vzdělávání mládeže v dobách největší moci papežské, vyplňuje veškeren středověk tou měrou, že theologie stává se střediskem učení; ostatní nauky se jí podřizují, tak zejména sedmero svobodných umění.

Trivium stalo se obecným předmětem všeho učení, také ve farních školách středověkých kromě náboženství hned směřovalo se k latině, za to *quadrivium* čili učení realné (artes reales) vždy zůstávalo studiem odborným, ačkoli středověký computus také předpokládal nějakou znalost těch nauk, a stará astronomie ptolemaická byla obecně pochopitelnější než nová soustava sluneční, Koprníkem hlásaná.

Bedlivější studium Aristotela, jež do Evropy se dostalo prostřednictvím arabským, dalo podnět ke scholastice, která

---

[1]) Novoplatonik *Martianus Felix Capella* napsal dílo „De nuptiis Philologiae et Mercurii", kde stanovil sedmero svobodných umění, jichž se potom užívalo. Dělily se později v trivium a quadrivium.

[2]) *O. Willmann*, Didaktik als Bildungslehre, I. 263[2].

pečovala o soustavné utvoření spekulace křesťanské, spoléhajíc při tom ve všem na hotovou soustavu (Organon) Aristotelovu.

S tím souvisejí všeobecně ve školách zaváděné učené disputace, tak mocné, že jimi naplněny jsou i literatury národní, ozývající se po způsobu škol hádáním a obšírnými důkazy. [3])

Přírodě doba ta věnuje se pouze se stanoviska praktického, jak patrno z rozdílných seznamů rostlin léčivých, záhy také do jazyků národních převáděných, z rozmanitých herbarií atd., neb obrací vědění přírodopisné na stránku náboženskou, jak viděti na př. při *Fysiologu*, také v naší literatuře se vyskytujícím, v Radách zvířat a pod. Kde by studium to samo bylo účelem, zdá se přece jen býti přípravou ke snahám vyšším, protože Bůh člověku poručil, aby svět poznával, a poznání to že vede rovněž k Bohu.

I metafysika středověká spojena byla do XIV. stol. s theologií, neboť rozhodoval v ní všude moment náboženský. [4])

Ovšem již řekové věřili, že božstvo s nejvyšším rozumem utvořilo *κόσμος*, a Platon ukazuje ve Faidru, že i člověk před svým narozením zíral na vzory věcí a jest tedy svým rozumem účasten podobného rozumného spořádání věcí. Proto i veškeren svět může člověk poznati v jeho účelném spořádání. Odtud pochází též bezpečnost účelného jednání při lidském rozumu. [5])

Dle názoru římského, při němž platnosti nabývala hlavně vůle, vrozena jsou člověku semena ctností, [6]) jak již i Stoikové částečně vykládali. Odtud vychází mravní zákon, vědomí práva, svobody, vědomí boha. Z toho vzniká základ pojmů životních. Příčinnost rozumová od řeků nalezená plna jest pojmu o vrchní moci božské, jež také všem lidem dává jen jedny zákony. S vůlí lidskou souvisí ovšem i zodpovědnost člověka. Vše to pojmy, jež později nabývají tak velikého významu i v samé filosofii.

Již ve vzdělání středověkém vedle filosofie scholastické vyskytují se encyklopaedická díla sběratelská, jako jest spis *Vincentia de Beauvais* (Bellovacensis), jménem „Speculum“. Zakládají se na sběratelích římských, kteří získali jistou zásobu vědění a v rozličných kompendiích je tak zachovali středověku.

Když pak renaissance přinesla nový, mnohem objektivnější názor na plody umění a zvláště věd starověkých, ač při tom

---

[3]) V literatuře české nejen velká část spisů Štítného má ten ráz, ale i mnohé básně: Spory duše s tělem, Svár vody s vínem, Rady zvířat, učená disputace s 50 mistry v legendě o sv. Kateřině a j.

[4]) *W. Dilthey*, Auffassung und Analyse des Menschen im XV. und XVI Jahrhundert, Archiv für Geschichte der Philosophie, 1891, p. 604 sqq.

[5]) tamtéž, p. 609.

[6]) *Cicero*, Tuscul. III, 1. 2: „Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum.“ — Fin. V, 21, 59: „Natura homini ingenuit sine doctrina notitias parvas [illegible]um maximarum.“

značný význam měla řečtina svým obsahem, která tak mocně působila též na bojovného ducha římského, přece účelem studia zůstala římská *eloquentia*, která byla hlavním předmětem škol humanistických věku XVI., jak je provedeny spatřujeme v nejpřednější a také pro nás Čechy nejvýznamnější Strassburské škole Sturmově a ve školách jesuitských, které si mnoho přibraly ze vzorův evangelických.

Nový směr odřeknuv se auktority scholasticismu vyžadoval hlavně svobody učeneckého badání, jež pak i na pole theologické přenesena, oddávaje se sám i kritice posavadního směru vědeckého. Místo pouhých formulí, opakovaných jak v grammatice, tak v dialektice i v jiných vědách, místo vykládání textů věcných spisovatelů starověkých brzo vyžaduje opravdového vzdělání ducha i srdce. Praktické výzkumy v oboru zeměpisném i astronomickém nutí ze studovny vycházeti do života, sám zkoumati, co je pravda, jako z klassiků samých nabývalo se latiny nové, mnohem lepší a jasnější, a poznalo se, pokud se odchýlila doba předcházející ode vzorů původních. Ovšem trvalo to značnější dobu, nežli vše to přesvědčení se rozmohlo, nežli čistý duch antiky plným proudem zasáhl národy křesťanské, a bylo k tomu třeba nového přechodu skrze smýšlení napolo pohanské, jak se jeví u humanistův italských, skrze úmorný formalismus, jaký ovládl školy německé a sousední, nežli se dospělo ku poznání pravé podstaty té humanity, která vložena jest v pravá díla staroklassická, z nichž přece velká část má ráz výtvorů příležitostných. Po té době však rázem vzniká nejen pravé zkoumání u věd realných, ale i počátky nové filosofie, vznikají snahy o úplný názor na svět a odříkání se všeho předsudku bývalého atd.

Formálný účel, vzniklý z neobyčejné záliby ve krásné formě, nabyl totiž velmi brzo převahy nad věcným,[7]) a bylo k tomu potřebí nových, velevýznamných objevů ve vědách realných (zeměpisu, hvězdářství, fysice a lékařství), aby nastal od pouhého výcviku slovného návrat k základům věcným, ke zkoumání vlastnímu od pouhé víry ve slova, jak ji mají ještě školy XVI. věku.[8])

---

[7]) „Der Humanismus zerfloss im haltlosen Litteratenthum, consolidierte sich als Alterthumswissenschaft oder vermischte sich mit der protestantischen Bewegung.“ (*W. Dilthey*, Die Autonomie des Denkens etc. Steins Archiv, VII, p. 29).

[8]) Praktickému obyvatelstvu měst již dříve nehodil se scholasticismus, proto pokusem, výpočtem, vynálezem hověti hledělo požadavkům života praktického. K tomu bylo též potřebí rozvoje rozumu, jenž nabyl takto vlády (Dilthey, l. c. VII, 43). Pomáhaly tomu vynálezy kompasu, střelného prachu, brusičství skla, tiskařství, později vynálezy zeměpisné, jako se moc rozumu osvědčila při soustavě Kopníkově. Školy městské

Poněvadž pak v humanismu naskytovaly se mnohé stránky rázu pohanského, hleděl se studiem otců církevních vystihnouti způsob, jak pořídití spojení mezi pohanstvím a křesťanstvím. Vzorem byl hlavně sv. *Augustin*, jenž si získal nejprve veškero vzdělání antické a užil ho potom na obranu víry nově přijaté, jež mu teprve zjednala uspokojení mysli. [9])

Melanchton sám brzo po svém příchodu do Wittenberka hleděl filosofii učiniti přípravou ku theologii. Za to scholasticismem pro jeho temnotu a nesmyslnosti pohrdal. Později všem naukám svobodným přikládal ráz propaedeutický pro theologii a žádal tedy, aby se probíraly všecky, a to zevrubně a důkladně. [10])

Ve vychování té doby však poukazuje se také jinde k tomu, aby v paměti zůstával úkol životní, pro duši aby se nezanedbávalo ani tělo, jehož při názoru na svět mnohem přívětivějším, než býval leckde ve středověku, lidé počali si také vážiti; svého zdraví měla tedy též dbáti mládež. K tomu přihlížejí také již humanisté italští, po nich i francouzští, ač nelze říci, že by ty snahy byly se vyšinuly nad pouhé pokusy.

Jestliže u Sturma shledáváme, že obsahem všeho vzdělání, jehož poskytovala jeho škola, jest „sapiens atque eloquens pietas“, nelze při tom upříti, že filologie tu zaujímala místo první, ba shledáváme, že také v XVII. věku ještě vedle počátků podkladu realného hlavní váha se klade na vzdělání jazykové, jež má jíti ruku v ruce s poznáním věcným. [11])

Při tom i z hledání podkladu věcného pro vzdělání jazykové, jemuž se říkalo „thesaurus eruditionis“, vznikla opět snaha podávati obecný výtah všeho vědění, polymathie, podněcovaná méně novými objevy ve vědách mathematických, nežli studiem klassikův a k nim potřebných výkladů věcných, zvláště pak studiem filosofie předaristotelské která též hledala všeobecné pravidlo pro vše bytí světové, pralátku, původ světa.

V dobách obrození všeho myšlení dobou staroklassickou

---

ke konci středověku hojně zakládané nabývají tedy významu, ač zprvu též pěstovaly latinu, aby nezůstávaly pozadu za školami od církve již založenými

[9]) *Macchiavelli* píše o významu náboženství pro stát; *Petrarca* na základě spisu Augustinova „Confessiones“ počal zkoumati své nitro („De remediis utriusque fortunae“. „De contemptu mundi“).

[10]) *C. Hartfelder*, Philipp Melanchton als praeceptor Germaniae (Mon Germaniae paedag. II, Berlin 1889, p. 162.

[11]) Počátkové vzdělávání věd jazyky národními, o němž Komenský ve svém listě přátelům z Anglie poslaném mluví s takovým nadšením, na pevnině evropské nastupují teprve v periodě úplného ztroskotání starších názorů po vybojovaných válkách náboženských. Odtud také shledáváme, že země, kde protireformace úplně byla provedena, jen působením sousedství tu změnu přijímají.

nestačila již pouhá schemata Aristotelova. na nichž si scholastika tolik zakládala a jež tak horlivě pěstovala, nýbrž přívrženci nového směru sháněli se také po jiných způsobech myšlení starověkého; a tu již Petrarca poukázal na Platona. Z něho přešlo se i na předchůdce, první filosofy řecké, hlavně fysiky, kteří do té doby málo byli známi. S jich studiem obnovila se opět snaha o poznání přírodní, v níž libovali si velice předchůdci novověké filosofie v Italii. Byl to především *Bernardino Telesio* a po něm *Tommaso Campanella,* kteří počali bojovati proti fysice Aristotelově a poukazovati na účelnost ve zjevech přírodních. Campanella nebyl sice přímo žákem Telesiovým, [12]) avšak ubíral se v nejedné příčině po jeho stopách, poukazuje přečasto na nedostatečnost nauky Aristotelovy, jehož prý sluší vůbec jen s reservou používati k důkazům filosofickým, protože podklady filosofie jsou nové. Avšak poznání to razilo si cestu jen pomalu, neboť to znamenalo vzdáti se všeho dosavadního základu přemýšlení a zvláště pro mládež pozbýti vhodného kolbiště, kde se dotud cvičila všelikými disputacemi a logickými úskoky. Mimo to bylo též zajisté pohodlnější cvičiti jazyk a ve studovnách vykládati klassiky, nežli vycházeti do přírody a zde pro myšlenky obecné hledati teprve jednotlivých dokladů, bez nich pak nevěřiti ani starým přírodopiscům, kteří byli potud auktoritou.

Doba předcházející vyžadovala studia jazykového napřed, teprve po něm kladla věcné, tedy v dobu zralejší, kdy pochopiti povahu věcí zdálo se býti snazší; [13]) odkládá tedy vždy mathematické až po studiích jazykových anebo až na vysoké učení. *Eruditio,* jak to nazývali ve školách jesuitských, podává se ovšem při výkladě, ale způsobem jen mírným, aby to neškodilo prospěchu jazykovému. V jiných řádech školských není o tom ani zmínky. Tak zůstává tedy v těch dobách forma věcí podstatnou, ba hlavní, pěstování věd uchyluje se do kruhův odborníckých, a zvláště staré quadrivium ve školách mizí.

Není to arci vhod mužům lépe smýšlejícím. Tak *Rud. Agricola* dí ve své „Dialektice“, že mnozí učitelé se zabývají mnohomluvnými a slovy oplývajícími uměními a kazí si čas disputacemi vtipkujícími nebo spíše hádankami, na něž nikdy by se nenašel Oidipus. Tím trápí ubohou mládež a tak u většiny žáků zabíjejí hned od počátku lepší zárodky nadání.

Seb. Brandt ve svém „Narrenschiffu“ mluví o neužitečném

---

[12] *Eberh Gothein,* Thomas Campanella, Zeitschrift für Culturgeschichte, 1894.

[13]) *Erasmus Rotterdamský* (De ratione studii tract. počátek): „Nonnulli, dum *ἀνίπτοις* (ut ajunt) *ποσίν* ad res discendas festinant, sermonis curam neglegunt et male affectato compendio in maxima incidunt dispendia“

studiu, že mládež nedbá již starého vědění, nýbrž jen všímá si zbytečných a neužitečných věcí. Školy zabývají se prázdným tlachem, na př. může-li člověk státi se oslem, chce-li býti den či noc; lepších vědomostí není.

Jindř. Bebel praví v „Obraně poesie“, že dialektika se hodí jen pro jistý věk a v jisté míře, nikoli aby z ní záleželo veškero vědění. Pravá moudrost nezáleží z takové filosofie, spíše ze čtení Platona i Cicerona. Hlučivý zástup sofistů (= dialektiků) zavádí však mládež do vězení, kde oči nenajdou světla a posléze oslepnou.

Humanisté ovšem sami soudili o sobě jinak, pokládali se za aristokraty ducha a starými institucemi také na universitách pohrdali.[14]) Avšak jejich pojímání starověku a napodobování jeho bylo malicherné a nikterak nebylo přiměřeno vysokému smýšlení a idealismu.[15]) Nepoznalť humanismus ani pravé podstaty a originality svých vzorů, jak dokazuje studium antické filosofie z Cicerona nebo ze Seneky, kteří sami podávali této vědy již jen pouhé odlesky, často nepochopené, jež ani na život již nedovedly nikterak působiti. Pravý význam řecké literatury zůstával jim neznám, což se jeví také v pojímání poesie. Epistolografie a vedle toho studium výmluvnosti nabývaly převahy, neboť krásná frase a hrdé slovo dovedlo okouzliti. Kdo jimi vládl, pokládal se za rovna knížeti, přičítal si sám tu mužnost, o které mluvil, a pohrdal jinými stavy. A kde ho neuznávali, tam nebývalo pobytu humanisty na dlouho, neboť i volnosti vážil si nade vše, jak zřejmo bylo nezřídka i ve mravech jeho, že byl starousedlým a vážným pánům při školách nezřídka postrachem.

Poněvadž knihtiskařství již v XV. stol. počalo se starati o šíření starých klassiků, pomáhalo velmi též humanismu ve školách latinských, kde znenáhla i žáci měli své vlastní knihy. Avšak právě tato stránka poskytovala tehdejším učitelům příležitost k obšírným výkladům mluvnickým, tak že mnohý žák více nežli mluvnici ze školy neodnášel a že se jí po řadu let stále učil. I vyskytují se v druhé polovici XVI. stol. a počátkem stol. XVII. čím dále tím častěji mužové, kteří chtějí zkrátiti tu trýzeň mládeže a zároveň přizpůsobiti vyučování potřebám té doby, která již i věcí počala se všímati. Potřeba opravy věd realných počala se živě přetřásati již dlouho před tím, a počátkem stol. XVII. již vystupuje *Fr. Bacon* Verulamský s přímým požadavkem indukce při vědách realných. Od posavadního způsobu se má úplně upustiti, pracovati na základě vlastní zkušenosti a nechati výkladů Plinia i Aristotela, kteří potud byli základem

[14]) Dokazují to na př. „Epistolae obscurorum vivorum,“ jež přímo proti západním universitám čelily.

[15]) Voigt, Humanismus. II, 368.

všeho vědění o přírodě. Proto staví Bacon proti Organu Aristotelově „Novum Organon“, v němž učí, jak si přírodu podmaňovati poznáním, které v sobě ukrývá zároveň moc. Zásluhy Baconovy ubývá ovšem značně tím, že sám nebyl přírodozpytcem a ke své theorii že nepřidává příliš mnoho příkladů poučných, avšak to se dálo častěji při označování nové cesty, že původce její ponechává zevrubného provedení svým nástupcům.

To ukázalo se hlavně v oboru paedagogickém. Nebylť Bacon ani paedagogem, o vychování mluví obyčejně jen aforisticky, a to ve spise „De augmentis scientiarum“, kde jeví se přívržencem vychování jesuitského, přeje učení společnému, návyk pokládá všude za věc hlavní, žákům chce povoliti leckterou svobodu. Pro návyk dle něho je důležitý cvik, k němuž na př. sloužiti mohou i divadla školská. Chválí je tedy, ale nejeví při tom základů správných.[16]) A přece vyslovil požadavky, z nichž paedagogika potom čerpala, na nichž nabyla docela nové tvářnosti; jsou to slova: příroda a přirozenost, názor a pozorování, vlastní zkušenost a zkoumání, jež zavedena jsouce ve vyučovatelství způsobila obrat netušený, neboť vedla k onomu didaktickému realismu, jenž se stal heslem školství nové doby.

Počátek nové doby připravován byl ostatně i v jiném oboru. Dotud jazyků národních dbáno bylo nehrubě, žákům dovoleno jich užívati při vyučování jen na stupních nejnižších, za to žákům pokročilejším bylo tresty zabráněno i při vespolném styku dorozumívati se jinak než latinsky. Avšak počátkem XVII. stol. již počíná se ozývati požadavek horlivějšího pěstování jazyků domácích, ba vyžaduje se náležitá jich znalost pro lepší základ k jazyku latinskému. Jest to hlavně předchůdce Komenského *Wolfgang Ratich* (Ratke), který stanovil požadavek ten a kladl naň i náležitý důraz.

S Ratichem zároveň i před ním již vystupuje řada odpůrců náhodného učení, odpůrců krutého zacházení se žáky, kteří návody svými připravovali dobu lepší, kteří byli přesvědčeni, že jedině vychování mládeže zjedná lepší budoucnost. Nebyloť v té době již mnoho mužů tak nadšeného ducha humanistického, jako na počátku toho hnutí, náboženství pomocí humanismu povznesené samo nedovedlo zbaviti bujnosti lidstvo, jak o tom tehdejší kulturní dějiny výmluvně svědčí; což divu, že se naříká na nedostatečnost škol tehdejších, že se hledá východ ze zmatků těch na nových základech, že se zdá, všecky ty pohromy, které stihly Evropu v první polovici stol. XVII., že mají svůj původ

---

[16]) O poměru Komenského k Baconovi mluví *J. Kvačala* v Dittesově Paedagogium, 1888, str. 25 sl., kde snaží se ukázati proti některým svým předchůdcům, že nebyl Komenský tou měrou závislý na Baconovi, jak se obyčejně soudí.

v nedostatečné přípravě pro život, ano se neví, čemu se žák učí a proč, ba ani učitel není si vědom té své povinnosti, aby chystal pokolení budoucí, které by přejalo řízení církví a obcí, nýbrž po léta hmoždí se s chovanci svými latinou, a to zase jen hlavně grammatikou.[17])

A právě v té době vystupuje muž, jenž okusiv trýzně tehdejších škol, plně si byl vědom jich nedostatečnosti, pročež hleděl je obroditi pomocí nových myšlenek filosofických, zároveň pak zavésti do nich vše, cokoli shledal v pokusech svých předchůdců pozoruhodného. Byl to náš krajan, ***Jan Amos Komenský.***

[17]) O těchto nedostatcích výmluvně Komenský promlouvá v předmluvě a úvodě k české Didáktice a opět v posledních kapitolách, mimo to na přemnohých místech také svých latinských spisů činí hojné výtky tehdejším školám.

II. Theoretické přípravy a první spisy Komenského.

Prvního vyučování dostalo se Komenskému ve školách bratrských v Strážnici a v Přerově. Školy ty více než jiné té doby vynikaly rázem náboženským, protože Bratří více než jiná vyznání všímali si náboženského vzdělání mládeže mužské. Kdo chystal se k úřadu kněžskému, byl jako učeník pod stálým dohledem některého správce duchovního, cvičil se znáti písmo sv. a navykal zvláště přísné bratrské kázni duchovní. Na ní si Jednota velmi zakládala, proto dbala více o mravy než jiné církve, a dozor na mládež obojího pohlaví měla náležitě zorganisovaný.

Učenosti všímala si méně. Byloť Bratřím sice často hájiti své víry, proto potřebovali schopných obránců, ti však vzdělali se obyčejně v cizině a jako hotoví muži se odtud vraceli. Škola Ivančická, jíž vévodil dosti dlouho učený Esrom Rüdinger, určena byla více pro šlechtu než pro duchovenstvo, a záleželo tedy na biskupech, aby se ohlíželi po schopném dorostu mladším za své zástupce.

Latině učilo se v bratrských školách též, ale sotva s takovou bedlivostí, jako jinde, a methoda tu sotva byla lepší.[18])

Komenský aspoň nechválí nikterak učení, jehož byl účasten v Přerově pod učitelem Dubinem, kde se učil také latině. Bylo mu již šestnácte let, když po jiných marných pokusech tam se dostal, jako sirotek i od poručníků zanedbávaný[19]) měl větší zkušenosti než jiní žáci, mohl tedy také lépe pochopiti nedostatky methody při učení latiny. Avšak nadání jeho jevilo se již tehdy, neboť jím upozornil na sebe váženého biskupa bratrského Jana

---

[18]) Data, týkající se škol bratrských, zevrubněji sebral poprvé *J. Müller* v úvodě k vydání německých katechismů bratrských („Die deutschen Katechismen der böhmischen Brüder, Monumenta Germaniae paedag., IV., Berlin 1887), dále *H. Ball* ve spise „Das Schulwesen der böhmischen Brüder", Berlin 1898. — U nás o školství tom několikráte psal *Fr. J. Zoubek.*

[19]) Sám o tom vypravuje v Prodr. Pansoph. § 97.

Lanetia, který těšil se zvláštní přízni p. Karla St. z Žerotína a snaživého jinocha tak si oblíbil, že mu i svou dceru chtěl dáti za choť.

Jeho asi přičiněním Komenský vypraven byl do Herborna v Nassavsku, kde v té době mnoho studujících evangelických z Čech i z Moravy se učilo [20]) a kde se zvláště Bratřím svou přísnou vážností celé ovzduší a zvláště učitelstvo zamlouvalo.

Mezi učiteli vynikali jako filosofové *Jindřich Gutberleth*, který zvláště dialektice učil dle pravidel Aristotelových a Ramových, a mladistvý *Jan Jindřich Alsted*, jen o čtyři léta starší než Komenský, avšak již tehdy úžas budící ohromně rozsáhlými vědomostmi, jak je ukazoval ve svých spisech, rychle po sobě vydávaných. Tu poznal teprve snaživý jinoch bratrský, čeho se mu k učenosti nedostává, pročež neobyčejnou horlivostí hleděl nahraditi všeliké nedostatky ve vědění a vedle theologie obíral se hlavně filosofií. Přirozeno je, zdál-li se mu v té příčině učitel jeho Alsted ideálem a přilnul-li k tomu svému vzoru zvláštní náklonností. Neboť i Alsted měl zálibu ve svém horlivém posluchači a v řeckých verších při disputačním spisku z r. 1613, jenž má titul *„Sylloge quaestionum contraversarum“* a věnován jest biskupu Janu Lanetiovi, jmenuje ho *„διψώδης γλυκερᾶς πουλυμαθημοσύνας“*. Není pochybnosti, že Alsted dal mu návod ke sbírání učenosti z přerůzných knih pečlivě činěnými zápisky, z nichž i u něho vznikly rozsáhlé jeho spisy, že vedl ho k tomu, aby si všímal všelikého „vědění, týkajícího se společnosti lidské, školy, politiky a církve“, k němuž vedla nastávajícího kazatele bratrského i víra jeho, více hloubající o věcech vážných, nežli dbající hlučných zábav světských.

Alsted sám byl též žákem váženého u Bratří *A. Polana z Polansdorfa*, jenž r. 1609 Karlu St. z Žerotína věnoval spis „Panacea philosophica“, budil tedy přirozeně přízeň žáků bratrských. A tuto vážnost Komenský zachoval mu i později, když slávou svou nad něho předčil, jak patrno i z jeho listu z r. 1633 [21]) i z pozdějších vzpomínek, jež mu několikráte věnoval.

Přerozmanité studium, jemuž se tu oddal, zjevno jest i ze spisků disputačních; týkáť se grammatiky a dialektiky, mathematiky a fysiky, metafysiky a theologie atd. Patrno, že Komenský hojně zužitkoval nedlouhé doby, již v Herborně ztrávil.

Již tuto dostalo se mu však ještě jiného podnětu, pro všechen další život jeho rozhodného. Zvěděl totiž o pověstném „Memorialu“ *Wolfganga Raticha* (Ratke), jenž říšskému sněmu ve Frankfurtě shromážděnému dne 7. května 1612 nabízel, že

---

[20]) O pobytu jeho v Herborně je nyní článek nejzevrubnější od *A. Nebe* v Monatsh. der Comenius-Ges. III, p. 78 sl.

[21]) *A. Patera*, Korrespondence Komenského, č. XVII

podá všemu křesťanstvu navedení ke snadnému naučení jazykům, podá návod ke zřízení škol v jakémkoli oboru a tak zavede v celé říši stejný jazyk, spořádanou státní správu i náboženství. [22]) Komenský dosvědčuje sám, že spisy muže toho hned horlivě čítal a využitkovati hleděl jeho vynálezů v oboru vyučování jazykového, jakmile se vrátil na Moravu. [23]) Také později několikráte pokoušel se vejíti s Ratichem ve spojení a dopisoval mu, ale marně. Nebylť tento jinak velmi obratný a v dějinách vyučovatelství značně významný muž tak nezištný, aby své vynálezy byl beze vší záruky na odměnu někomu jinému svěřoval. Ani když praktické pokusy jeho se nezdařily, nemínil je vykládati komukoli; přece však mohl Komenský z toho, co se mu do rukou dostalo, pro učení latiny čerpati nejedno poučení.

Neboť jako Ratich při vší snaze o pronikavou opravu ve školství a vědění všude byl žádán především za opravu methody latiny, jako shledáváme, že v té době pociťovala se zvláště nemile věčná ta trýzeň žáků při učení latiny, tak vidíme, že Komenský nejprve pomýšlí na usnadnění studia latiny (vydalť v Praze již r. 1616 neznámý nyní spisek **„Grammaticae facilioris praecepta“**), že později tolik péče věnuje právě té otázce, kterou dosáhl i největší slávy, že první spis vážný, o němž tehdy počal pracovati a jenž bohužel požárem Lešenským zahynul, opět měl tento cíl. Míníme **„Poklad jazyka českého“**, jímž chtěl krajanům svým otevříti úplný vstup do latiny jako řeči učenců, bez níž chrám tehdejších věd zůstával uzavřen. Pracoval o díle tom čtyřicet let a byl sám přesvědčen, že tím podává něco mnohem dokonalejšího, než byly posavadní slovníky. [24]) Ačkoli slovník Rosův rukopisně zachovaný čerpán je značnou částí z díla Komenského, přece povědomost naše o něm není dostatečná, že některé věci poukazují na chybný základ etymologický, an sběratel dokazoval i příbuznost češtiny a latiny s hebrejštinou, posvátným tehdy a dle domnění nejstarším jazykem; ale není při tom pochybnosti, že slovný poklad jazyka českého velkou měrou byl tu sebrán, a zejména mnoho slov starších a dialektických že ztrátou díla toho přišlo na zmar.

Spis tento i všecky další za pobytu ve vlasti určoval svému

---

[22]) *G. Vogt,* Wolfgang Ratichius, der Vorgänger des Amos Comenius. Langensalza 1894

[23]) „Ad Palatinum Belsenzem“ (Patera, Korresp. VII, str. 8): „Cujus scripta jam pridem ego avidissime lecta in usum mihi tunc commissae (in Moravis) scholae accommodare adnixus sum.“

[24]) V poznámce při XXII. kap. Didaktiky české dí, že slovníky po tu dobu vydávané jsou nedostatečné zvl. po stránce slov z knih starších, pokud ještě latina nebyla obecným jazykem pomocným, mimo to že slova česká se v nich nepřekládají ani jadrně ani případně, aby oba jazyky vespolek se vyrovnaly, že by hříčkou bylo překládati z jazyka do jazyka; tomu právě hověti má jeho chystaný slovník.

národu, což vysvětliti lze především z jeho lásky k vlasti a krajanům, vedle toho však i z toho, že byl u rodáků jeho zřejmý nedostatek děl, jaká mínil nejprve spisovati.

Již za pobytu svého na studiích v Herborně činil si zápisky, jak řečeno, z nejrozmanitějších oborů věd, aby měl vždy pohotově doklady ze spisů starších, jež se mu zdály pamětihodny, a zvyku tomu zůstal pak věren po všecken život, neboť i v pozůstalosti jeho zachovaly se pouhé tituly s aforismy okamžitých nápadův a citátů („Clamores Eliae").

Patře na rozsáhlé a učené knihy svého mladého mistra Alsteda, domníval se zajisté, že i jemu bude znenáhla lze obsáhnouti všecky obory vědění lidského a podati je přehledně svým krajanům, věcí těch málo dbalým. [25])

Týkal se přehled ten věcí přírodních, podávaných úhrnně dle směru tehdejší filosofie, a tak počal Komenský již v dobách studií chystati „opus principale, in quo omnes res ita descriptae exstarent, ut homines nostri, quacunque de re informatione opus esset, domi eam habere possent. bibliothecarum epitome instructi." Nazval dílo to **„Theatrum universitatis rerum"**. Poučovati mělo krajany jeho přehledně o světě, a to dle výpisků z rozličných knih, jež na studiích svých Komenský čítal. Zamýšlel jím krajanům usnadniti studium přírodní a roznítiti v nich lásku k vědění, tedy raziti cestu soukromému badání podrobnému. —

Tak odnášel si Komenský z Herborna nejen značný poklad vědomostí, ale i podněty ku pracím významným, jež ho potom značnou část života zabíraly. Ubíral se dále odtud nejprve do Heidelberka, kde ve studiích pokračoval, potom vykonav cestu až do Amsterodamu vracel se přes Čechy do vlasti. Jako učitel v Přerově pracoval nejprve o zdokonalení methody latinské, což svědčí zřejmě o nedostatcích škol bratrských po té stránce, a zaváděti tu hleděl i jiné pokroky, které sám poznal.

Nebe domnívá se, [26]) že v Herborně seznal netoliko vyhlášku a některé spisy Ratichovy, ale že seznámil se i s *Ludv. Vivem*, zvláště s důležitým jeho spisem „De tradendis disciplinis", a tu že hleděl reformy od něho navrhované provésti na škole, jejíž

---

[25]) Svědče o tom (Theatr. univ. rer. p. 25–26), že z umění svobodných vše si zaznamenával v jistém pořádku, praví, že posléze „chtěl míti všecko, což v světě a v lidských uměních jest, pod jisté titule spořádáno a o každé věci něco poznamenáno", buď co by sám vyrozuměl z vlastního o ní přemyšlování anebo z knih vyhledal. — A p. 32: „Omnia, quae sub hominis cadunt scientiam, redigere tentavi in epitomen, ut quicquid mundus hic continet, quicquid etiam in omnibus omnium bibliothecarum libris latet sapientiae, omne id summatim nostratium mentibus spectandum exhibeatur."

[26]) Ve článku citovaném, „Comenius' Studienzeit in Herborn", (Comenius-Monatsh. 1894, p. 87.

vedení mu bylo svěřeno. Bližších zpráv o tom kromě vlastního jeho svědectví nemáme.

Když pak od r. 1616 jako nově vysvěcený kněz a později správce zboru a školy ve Fulneku měl dosti klidu, oddával se na studium rozmanitých knih té doby, zejména i děl *Jana Valent. Andreae*, v jehož spisech nacházel dosti myšlenek, jaké sám choval o době tehdejší, o potřebě oprav a změn ve mravech a zvláště ve vyučování.

Do té doby připadá také pořádání zápisků dříve získaných ve zmíněné *„Theatrum"*, jeho sestavení v hlavních rysech a bezpochyby také vypracování v jednotlivostech.

Dílo to nezachovalo se nám bohužel celé, jen úvody s knihou první nedávno byly nalezeny,[27]) ale i z toho zbytku jasně vysvítá celý směr: Není v něm základem *zkušenost* vlastní ani *poznání věcné*, nýbrž podlé staršího způsobu učení přírodopisného pramenem jsou díla předchůdců, zejména filosofů starověkých. Nikde tu Komenský neuchyluje se k novému způsobu badání, jakého vyžadoval později, nýbrž stojí na stanovisku přírodopisců středověkých, kteří vědám přírodním učili z Aristotela nebo Plinia, vykládajíce jejich texty a přidávajíce k nim jen doklady. Co mluví později o *induxi*, vyžaduje vedle poznání slovného všude i poznání věcného, a to čím dále tím důrazněji. toho ve spise tomto, pokud ovšem se zachoval, nemáme nižádných patrných stop. Spisovatel vychází všude od písma sv. a přidržuje se ho ve svých výkladech podobně jako sv. Augustin, jehož se tuto nejčastěji dovolává I citáty z novějších přírodopiscův a fysiků všude jeví stanovisko pouze křesťanské, ke skepsi nedospívá nikde, a bible jest mu nepodvratným základem všeho vědění o přírodě.[28])

Rozdělení *„Theatra"* poukazuje na základ značně široký; nejen popis přírody hmotné měl tu býti obsažen, totiž obecný zeměpis mathematický a fysikální dle našeho způsobu mluvení (díl I. *Th. naturae*), ale i výklad částí země tehdy známých (díl III. *Th. orbis terrarum*), pak přehled vývoje člověka, vlastně vývoje a pokroku názorů náboženských (díl II. *Th. vitae humanae*), posléze přehled dějin obecných i církevních s theorií chronologie (Díl IV. *Th. saeculorum*).[29])

---

[27]) Vydány nákladem České Akademie r. 1897.

[28]) Odtud si vysvětlujeme, že dostav do ruky počátkem r. 1614 v Heidelberce Kopernikův původní rukopis, četl jej sice, ale vývodům slavného hvězdáře neuvěřil, poněvadž „fysické principy nezvratné pravdy *(vyslovené v písmě sv.)* nikterak toho nedopouštěly." Opera didact. I, 416, § 28.

[29]) V rozvrhu díla tohoto zajímavá se jeví shoda s encyklopaedickým dílem *Vincentia de Beauvais* (l. Bellovacensis, † 1264), jenž spis ten nazval *„Speculum"*, jmenován dle toho „speculator" a byl pramenem přemnohým pozdějším encyklopaedistům. Jednati mělo dílo to o Stvořiteli

Základ spisu toho je biblický, a Komenský jej získal jednak ve školách bratrských, kde ku písmu sv. zvláštní byl zřetel brán, jednak i v Herborně, kde poslouchaje slavného vykladatele bible *Jana Piscatora* (Fischera) také se stal přívržencem myšlenky chiliastické a u Alsteda shledával docela podobný základ.[30])

Od něho vycházeje mluví také proti pohanským filosofům, jež dosti často cituje, ale buď aby ukázal, že se jejich názory shodují s biblí a že tedy bez ní leckterou pravdu našli pouhým rozumem lidským, nebo chtěje s nimi polemisovati. Domácími filosofy jsou mu David, Šalomoun a Sirach (Předml, p. 8), kteří také správně podali výměr moudrosti (p. 9—10). Jinak je přesvědčen, že nikdo z křesťanů nebude o tom pochybovati, kterak především z písem sv. nabýváme pravé moudrosti. Jestliže tedy máme poznávati svět, činí se to hlavně z rozkazu božího (p. 16—19) a za pomůcku k lepšímu poznání písma sv. Také obraz svatých církevních jest nám při tom vzorem (p. 23—24).

Účelem díla toho jest spisovateli sláva boží a potěšení duše vlastní (p. 11), nikoli sláva světská; u svých krajanův pak by dílem tím rád dosáhl, aby si všímali více přírody, jednotlivci z učencův aby dále z díla jeho části důležité vypracovali zevrubněji, než on sám dovedl a při pomůckách nehojných vůbec mohl.[31])

Skepse proti písmu sv. při práci té podnikati nechce, pokládaje mnohé věci za nevyzpytatelné, a kde se otázky všetečné člověku namítají, jako o původu a věčnosti světa (p. 54), tam nejsou nebezpečny těm, kdož světlem víry se spravují, nýbrž užitečné, ovšem pak nesnadné a zavádějící lidi všetečné a ne-

---

a stvoření dle postupu v písmě sv., zároveň líčíc tvorstvo (Spec. *naturale*); pak následovati mělo vylíčení řádu člověka a povznesení jeho vědami (Spec. *doctrinale*); po něm líčily se ctnosti a hříchy, jakož i poslední věci člověka (Spec. *morale*), naposledy postup dob, dějiny od stvoření světa do doby čís. Fridricha II. (Spec. *historiale*. I tu text promíšen citáty odevšad sebranými — *O. Willmann*, Didaktik als Bildungslehre, I, 278³.

[30]) Sám dí o tom v listě z r 1633: „Videor enim tuis quoque vestigiis eo ductus, ut philosophiae fundamenta prima non extra scripturam quaerenda putem.“

[31]) K čemu tu v „*Theatrum*“ Komenský povzbuzoval, nenacházelo bohužel v jeho době ohlasu; nebyloť pracovníkův ani doby klidné. A hle! ten, jenž tak byl zmítán po vlasti s místa na místo, jemuž i o život ukládáno, jenž neustával pro sklíčené Bratří skládati spisy vzdělávací a povzbuzovací, sám se chápe díla, cestuje po vlasti, vyptává se po všech polohách místních a posléze sestavuje znamenitou její **mapu**, která výmluvně svědčí o tom, že Komenský osobně si prohledl valnou část Moravy, mimo to že byl výborně znalý požadavků správného sestavování map (J. Metelka v ČČM. 1892). — Z knih starších sestavil též nám nyní dle obsahu neznámé **„Starožitnosti moravské“**, důležitou to pomůcku pro pěstování vlastivědy. Také tu sám tedy provedl, co chtěl přiděliti některému jinému krajanovi.

věřící, jakož na světě zejména při takových otázkách se ocitujeme v labyrintě, odkud jen víra může člověka vyvésti.

Těmito místy filosofické stanovisko spisu dosti jest určeno; neliší se od scholastiků, zjevně v něm vyslovena věta „Credo, ut intelligam", od níž spisovatel nikde nechce se uchýliti. Základ je při tom ovšem křesťanský, jako scholastikové chtěli do víry křesťanské uvésti myšlenky filosofické a je odůvodniti z vědění starověkého.

Nalézáme-li tu leckde lepší znalost nauk těch starých filosofů, jimiž se Komenský dokládá, než bylo u scholastiků, zjednal ji hlavně humanismus, ale na stanovisku samém nic to nemění; vždyť i před ním někteří mužové na základech filosofie starořecké chtěli zbudovati úplnou soustavu světovou a tedy i vědění lidského.

Jinak zdá se i spisovateli samému, že thema to ani není proň dosti vhodné (p. 25), a raději dal by se již do práce o *„Divadle písem sv."*, pro něho jako kněze vhodnější. Pokládá proto za svou povinnost vyložiti, že tím dílem nedopouští se přestupku proti zákonu božímu, an Bůh sám velel svět poznávati, a ku porozumění písmům sv. leckde toho nevyhnutelně potřebí, a to jak písmům historickým, tak i rázu filosofického (knihy Jobovy).

Bohužel nezachovala se, jak řečeno, kniha ta celá, není nám tedy lze celou fysiku Komenského v první její fasi vyložiti. Tolik však je jisto, že toto dílo mělo značný vliv na široký rozhled jenž se brzy potom jeví ve spisech jeho vzdělavatelných, zejména v **„Labyrintě světa"** a v **„Hlubině bezpečnosti"**.

Ve Fulneku četl kromě jiných spisů, jak již podotčeno, též díla slavného theologa lutherského, *Jana Val. Andreae*, [32]) muže velmi bystrého, a duch jeho mysticismu nakloněný lákán byl zajisté i pověstmi o t. zv. *„Růžovém bratrstvu"* (*Fraternitas Roseae Crucis*), jež nejen tajné moudrosti slibovalo, ale i nápravy světa horlivě se mínilo všímati a vésti jej ku prapůvodu všeho, k Bohu. Že spisy Andreaeovy ke společnosti té se vztahující pověst jeho značně rozšířily, dosti je známo.

„Labyrint světa", nejpopulárnější a v literatuře české nejvýznamnější dílo jeho, vytryskl ovšem ze zkušeností vlastního jeho života, plného protivenství, jež Komenskému bylo snášeti v dobách jeho bloudění po vlasti a dočasného útočiště v Brandýse; přímým podnětem k němu byla i četba satirických spisů

---

[32]) Ostatně i u *Andreae* naskytují se zmínky, že Bůh má býti cílem vší filosofie, a to na odpor moudrosti starověké, na př. v Christianopolis, p. 129: „Imprudentes nos, qui Aristotelem nobis praeferimus, hominem nobiscum, non Dei admiranda amplectimur, quae illum pudefaciant." — Ba v listě svém ze dne 1. září 1656 Komenský Andreaeovi připisuje počátek a původ svých myšlenek pansofických.

Andreaeových, jež částečně napodobil: avšak přehledná znalost světa i činů lidských, jíž u Andreae nikterak nenalézáme, vznikla zajisté z předcházejícího studia věcí světských, jež spisovatel podnikl již za studií a potom pro „Theatrum", jak o tom i rozvrh jeho svědčí (díl II. a IV.). Svět a lidstvo líčí se tu ovšem s jiné stránky, ale všude jeví se široký rozhled po činech lidských i po vědách a snažení člověka.

Veškerý názor na svět a jeho spořádání, posudek přerozdílných věd, při kterých marně se usiluje o poznání pravdy a obyčejně více se hledí prospěchu osobního, přerozmanité práce lidské, z nichž nevychází nic jiného než opět ukojení tělesných potřeb, nepřízeň vespolná lidí téhož stavu, nedokonalosti u lidí ve světě povýšených a případný namnoze úsudek o ceně statků světských: všecko tu poukazuje k tomu, že Komenský byl nejen bystrým pozorovatelem běhů světských, ale že pronikal též všude k jádru věcí a z nahodilých zjevů dovedl si vybrati obecnou myšlenku. Mimo to úloha, jež tu přidělena Šalomounovi jako mudrci všech mudrců, dobře se shoduje s tím způsobem, jakým se ho dokládá v „Theatrum" a jak se ho zajisté i v dalších knihách ztracených dovolával.

Stanovisko křesťanského filosofa-bratra přináší s sebou, že všecka práce světská nezdá se mu býti „ničím než matením a motáním, kolotáním a lopotováním, mámením a šalbou, bídou a teskností, naposledy omrzením všeho a zoufáním," že ani nejvyšší důmysl světský nedostihuje tu cíle svého, že Moudrost světská v pravé podobě ukazuje se býti pouhou Marností. Nepokoje dob tehdejších, jimiž sám tak bolestně byl zasažen, při nichž se zdálo, jako by vše ze svých přirozených mezí a pořádků se obracelo, vedly ducha jeho přirozeně k tomu názoru. Jiné spisy jeho náboženského a parainetického obsahu tehdy vzniklé, jako **„Nedobytedlný hrad jméno Hospodinovo"**, **„Truchlivý"** a j. jsou plody téhož názoru, aby Bratr nelpěl na ničem pozemském, nejen na statcích hmotných, na radostech rodinných, ale ani na vědění světském, spíše by ve všem obracel se především k Bohu jako prameni dobra hmotného i duševního. Tuto oddanost k Bohu Komenský ostatně vyložil i sám ve spisech vzdělavatelných, v oněch letech sestavených, jako byly **„Přemyšlování o dokonalosti křesťanské"**, pak spisky svrchu jmenované, z nichž **„Nedobytedlný hrad"** dobře se hodil v dobu útěku a skrývání spisovatelova po Moravě.

Jako po *„Theatrum rerum"* zamýšlel hned sestaviti *„Theatrum scripturae"*, tak tuto proti **„Labyrintu světa"** staví **„Ráj srdce"**, v němž nedostatky světské přispěním božím se nahrazují. Se stanoviska básnicky-satirického jest nám posuzovati, zdá-li se spisovateli některá věda malichernou a vážného myslitele nehodnou, an se přece v jiných svých spisech rozličnými vědami

dokládá. Na nich zajisté založil i své *„Theatrum“*, v němž chtěl míti též obsaženo, co se všech hlavních věcí týká, aspoň pod jistým titulem.

Právě rozumové zkoumání a na pouhém lidském rozumu založené pozorování tohoto světa po všech zkušenostech a utrpeních vlastních jeví se mu býti „mámením“, neboť podstatou svou svět jest jiný, nežli se pozorovateli světskému zdá, že z klamu svého se probudiv uznává jej býti pouze „satanovou peleší, pyšného Lucipera pyšným hradem“ atd., jak spisovatel výmluvně dokazuje v nedlouhém traktátě s názvem *„Výhost světu“*, nedlouho asi po *„Labyrintě“* nebo nejpozději po *„Hlubině“* složeném.

Proti mladíkovi onde o poučení krajanův usilujícímu tuto stojí náboženský Bratr horlivec, jemuž ovšem ani moudrost světská nemůže postačiti, ba ani nejskvělejší sláva není mu ničím než marností.

Díl II. *„Theatrum“*, jak svrchu vyloženo, obsahoval filosofii náboženskou, výklad o poklesnutí člověka po pádu a pomocech božských proti úplné jeho zkáze; tuť asi spisovatel ze starších věků dokládal se rozličnými případy a ukazoval na hříchy, do nichž pokolení lidské během věkův upadalo. A to stanovisko, ku poměrům současným obrácené a založené na vlastních zkušenostech nebo pozorování, nalézáme také v *„Labyrintě“*. *„Ráj srdce“* zase ukazuje, jak s pomocí božskou člověk spěti může dále na dráze zdokonalování, a na zjevení božském zakládaje svou moudrost, vytrhne se z oné pouze zdánlivé moudrosti, jíž tento svět podává. Ale při tom zobrazen též ideální svět duší Bohu oddaných, zdá se nám býti přirozeno, neboť Komenskému již v době jeho vzdělávání vždy tanul na mysli, a k němu přál si sám dospěti, když „rád podroboval se od mládí kázni bratrské“, ve které byl vychován, až ke konci života Pánu Ježíši vzdává díky, že ho rozmanitými labyrinty dovedl k tomu žádoucímu cíli plné spokojenosti duševní, u něhož stanul na samém prahu smrti.

Mystická stránka obou dílů tohoto spisu vysvětluje se netoliko z četby spisův Andreaeových, kde ta stránka značně je zastoupena, ale i z nálady jeho duševní, již sám líčí výkladem o vzniku spisu *„Truchlivý“*, jak ji shledáváme i ve spise **„O sirobě“**, složeném na útěchu osamělosti, kterou nedávno před tím byl postižen.

Svět duchovní, jejž předvádí *„Ráj“*, založený na písmě sv., i theoreticky poukazuje, které nedostatky spisovatel shledává ve světě hmotném vůbec, když ani není naplněn všelikými poklesky lidskými.

Že *„Labyrint“* má základ realnější než *„Theatrum“*, že jmenovitě spisovatel i vlastními zkušenostmi se dokládá, za

důvod má okolnost, že Komenský mínil tu podati část své autobiografie, výklad o svém vlastním pokroku a vzdělání, dále že čerpal i z událostí současných, jak jinde bylo podrobněji ukázáno,[33]) atd. Ale i při tom nejedna kapitola je pouhým opakováním theorie anebo převzata ze vzoru, jímž se řídil.[34])

Doplňkem k *„Labyrintu"* v nejedné příčině byla kniha **„Centrum securitatis"**, v II. vyd. česky pojmenovaná **„Hlubinou bezpečnosti"**, sepsaná bezpochyby r. 1625. když bezpečnost a klid proroctvími předpovídaný nenastával, čímž mnozí byli poděšeni.

Tu Komenský chce ukázati, že Bůh jest jediným pravým a náležitým *„centrem"*, střediskem a útočištěm člověka, jehož sluší se přidržovati, aby člověk náležitě byl živ a v úloze své zde na světě vytčené mohl obstáti.

Počátek výkladu i tu se činí od spořádání světa, na němž každá bytost má svou *dependencí*, t. j. „zavěšení nějaké, na němž se drží, aneb jako základ, na němž stojí." A tímto základem všeho tvorstva i všeho světa jest Bůh. Proto spisovatel ukazuje (v kap. I.), jaká je závislost rozličných tvorů vespolek a posléze na Bohu, a že každý tvor jen potud je bezpečen, v pokoji a šťasten, pokud svého centra, základu a zavěšení se přidržuje. Tato závislost světa na Bohu ukazuje se i z podstaty hmotného světa i Boha, z vespolného poměru těch bytostí. Nebo svět hmotný má se k Bohu jako pouhý obraz zrcadlový k věci skutečné, jako stín k tělu, jako kruh k svému středu, jako strom k svému kořeni. Všude se ukazuje, že Bůh je bytost podstatná, svět pouze náhodná. Bůh sám je též světem pro sebe, a svět hmotný je toliko odleskem jeho krásy. Nejblíže stojí mu andělé, jimž svěřena jest správa nebes, nebesům odevzdány jsou živly, živlům pak věci, z nichž se skládají, a to buď jen z jednotlivých, jako nerosty, nebo z několika, jako rostliny a zvířata. Tak i člověk závislý je na Bohu, neboť život v něm udržuje žár ohně v nitru planoucího, oheň ten udržuje se z tuku krve, krve nabýváme z pokrmův a nápojů, jež pocházejí ze živlů, jimž to uděleno jest od Boha (kap. I.).

Svět jest obvodem kruhu, jehož středem je Bůh, jednotliví tvorové jsou paprsky toho kruhu. Každý paprslek má dvojí střed: obecný v Bohu, zvláštní ve své přirozenosti. Každý tvor má ve své bytosti a přirozenosti cíl svůj a omezení čili meze své, má tedy též dvojí centrum: své podstaty a svého pobytu. Každá bytost může býti bezpečna i klidna, pokud stojí ve svém centru, přidržujíc se svého základu, z něhož bytost její plyne, a zároveň i udržujíc si své postavení.

---

[33]) Viz Časopis Česk. Musea 1895.
[34]) Kap. XI. o filosofech všecka vzata ze spisu Andreaeova.

Člověk sám, skládaje se z dvojí podstaty, tělesné a duševní, má také dvojí závislost čili dependencí: centrum jeho jest po stránce tělesné ve zdravém vzduchu jako středisku živlův a oblohy, z čehož se tělo lidské skládá, ve sprostředkování mezi Bohem a světem po stránce duševní, že totiž Tvůrci slouží a k tomuto účelu i tvorstva moudře užívá. Tu pak (konec kap. II) Komenský klade nejedno své mínění o složení těla lidského, jež potom theoreticky podrobně vyložil ve *„Fysice“*: že tělo lidské je ze živlův a z oblohy, protože jest výtahem všeho světa; hmotnost údů v něm jest zemnatost, krev a vlhkosti voda, horkost přirozená oheň, všeho toho spolu se držení a stemperování jest moc oblohy. Proto i místo pro člověka nejlepší, jako řečeno, jest mezi oblohou a živly ostatními ve zdravém povětří. Pak ukazuje Komenský (v kap. III.) kterak vyšinutí z toho centra za následek má jen trápení, bolest a smrt, a to u živočichův i u člověka. Podobně se mu vede, vyšine-li se z centra duchovního. Pozemský život člověka zajisté ničím jiným není než motanicí v sedmeru kol, která nás obkličují a s sebou zavozují; a jsou to: obloha, živlové, živočichové, lidé, ďáblové, Bůh a andělé, my sami posléze svou vlastní neukojitelnou myslí.

Příčinu vystupování od Boha jakožto centra našeho Komenský jmenuje *samosvojnosti* (kap. V.), jež záleží ve svéhlavosti, že člověk pohrdaje Bohem a jeho řádem světským chce býti svým vlastním rádcem a vůdcem, opatrovníkem a pánem, tedy svým bohem. Vzniká ta svéhlavost z přílišné samolásky a z přeceňování sebe („z přílišného sobě připisování“), a z ní povstává nespokojenost, neklid a trápení vlastní. Vrcholem pak samosvojnosti jest *jinudost*, hledá-li člověk příčinu zla toho jinde než v sobě, z čehož povstává posléze zoufání (kap. VI.). Nebo jestliže ze samosvojnosti vznikají všecky zmatky světské, z této povstává pochybení ve všem všudy v životě a konečně i úplná ztráta Boha. Ze stavu toho vyjíti může člověk pouze navrácením k Bohu a k milosrdenství jeho (kap. VII.), v němž nalezne zajisté opět pokoje a utěšení, čím více a úplněji odřekna se světa, v milost božskou se oddá, jak spisovatel výmluvně v druhé polovici spisu vykládá.

Významné jest, že tu Komenský na doklad užívá již rozličných podobenství, jak to v době pozdější častěji činíval a pro svou Pansofii čím dále tím rozsáhleji. Je v tom počátek methody jeho t. zv. *synkritické*, na níž si tolik zakládal a o níž ještě v kritice svých spisů paedagogických mluví s nadšením,[35] doufaje z ní objasnění nejedné záhady, k níž se nedospěje ani indukcí ani dedukcí. Tak hned na začátku *„Hlubiny“* přirovnává vespolný poměr Stvořitele a tvorstva k několika věcem hmotným,

[35] *Ventilabrum* sapientiae, §§ 32—36.

nedlouho potom svět přirovnává obšírně k stromu, na počátku II. kap. přirovnává svět ke kolu, aby dospěl pojmu *centra*, jež u kruhu a kola nejvlastněji se jeví; a tak i motanice světské přirovnává ke kolům, jež se proroku Ezechielovi ukázala.

Již tu Komenský vězel v omylu, který při filosofických jeho spisech velmi značně působil, že totiž příklady těmi chtěl dokazovati, ač mu již v jeho době namítáno, že přirovnání mohou toliko objasňovati, nikoli však dokazovati pravdivost nějaké věty.[36])

Ve filosofování zřejmé tu působení Platonových ideí, dle nichž rovněž svět je vzdělán, jsa toliko nedokonalým jejich odleskem. Avšak s tou přesností, s jakou Platon rozdíl činí mezi ideami, věcmi a jejich pouhými obrazy, u Komenského se nepotkáváme, jakož nám ani nestanoví dosti přesně, jak si představoval v Bohu samém sloučený onen ideální, vzorný svět. Jeví se též u něho patrné působení středověkého názoru o člověku jako mikrokosmu proti makrokosmu světa, jemuž vzorem jest právě bytost božská, vrchol vší dokonalosti, úhrn celého světa jako dokonalé bytosti nadsmyslné, která je vzorem i člověku, centru a vrcholu všeho světského, sprostředkovateli mezi světem a Bohem.

Nedlouho po složení „*Centra*“, v dobu posledního pobytu ve vlasti připadá též překlad **vidění Krištofa Kottera**, jímž Komenský na své cestě do Lešna uvěřil a hned je také přeložil. Ovzduší domu kazatele Abrah. Menzela, u něhož v době té práce žil, osobní působení nadšeného visionáře, útěcha, jíž se dožadoval aspoň v mystickém tom ovzduší: vše to dovedlo Komenského k víře ve zjevení a utvrdilo v něm i víru ve stálé působení božstva na lidstvo zvláště opětovanými zjeveními.

Přímý styk s visionáři později na čas ustal, ač Komenskému v té příčině takřka zvláštní osud byl nastrojen, jak se ukázalo zajímavou osobností dívky-prorokyně Kristiny Poňatovské; duch jeho vnikal směle v nejhlubší záhady vědění lidského, vykazoval nové dráhy zvláště vzdělávání duchů mladších, pokoušel se o nápravu všeho vědění lidského: avšak mystické stránky v dílech svých se nezbavil, ta v nich stále zůstávala, a když později neblahý Drabík počal naň působiti čím dále tím mocněji, když věci takřka nemožné působením božstva zdály se mu býti skutečnými: tu počal i sám věřiti, že bylo by lze širý proud vědění

[36]) Ventil. § 36. Ostatně záliba Komenského v symbolech po způsobu biblickém nemalý měla význam i při pojmenování jeho spisů, a to již v době nejprvnější: *Theatrum* universitatis rerum, *Listové* do nebe, Nedobytedlný *Hrad* jméno Hospodinovo, *Labyrint* světa a *Lusthauz* (teprve v II. vyd. *Ráj*) srdce, *Centrum* securitatis (teprve v II. vyd. *Hlubina* bezpečnosti). Těmto názvům pak zůstal věren i v době nejvážnějších úmyslů pansofických i při nejpřednějších spisech jazykových.

lidského svésti v úzký potůček, po němž by bezpečně i mládež nejmenší mohla plouti a zavedena býti do tajemství nejvyššího poznání věcí nadsmyslných, k nimž jinak člověk povznáší se teprve v dospělém věku po dlouhých a namáhavých studiích. Doufal z toho znenáhla opravu obecnou všech porušených věcí lidských, v církvi, v obci i ve vzdělávání mládeže, čehož si všeho bedlivě všímal, jak ze spisů jeho pozdějších patrno.

Jinak významné je pro jeho způsob badání již v té době, že vycházeti chce při poznání od přírody, která jest mu i potřebným základem pro vysvětlování filosofické části písem sv. i podkladem pro poznání smyslové, jemuž později takový přikládal význam, že osvojil si větu již dříve vyslovenou od filosofův o smyslném základě všeho poznávání.

Že z věcí smyslných důvody béře pro zjevy nadsmyslné, v tom asi vůdcem bylo mu písmo sv., obsahující tolik krásných a vzorné formy podobenství, jimiž Kristus učení své nedosti vzdělaným učeníkům osvětloval. Jinak shledáváme u Komenského správný základ filosofický pro požadavky jeho, týkající se především vnímání pomocí smyslů, od něhož všude vychází.

Vězí-li při tom všem ještě plně v oboru nauk přírodopisných v kruhu vědění Aristotelova, na nějž všecek středověk přísahal, je příčinou toho nejen způsob učení tehdejšího vůbec, ale i vlastního jeho vzdělávání, neboť ani Alsted nedospěl při svém rozsáhlém vědění za tento kruh a stal se pouhým sběratelem vědění, nebo nejvýše snad jen eklektikem.

Při Komenském však shledáváme již v této době, že probírá všecky věci, jež podniká, soustavně, t. j. že vychází od obecného základu a hledá všude obecně platná pravidla, že od jednotlivostí povznáší se ku všeobecnosti a o ni vědomě usiluje.

III. Theorie didaktická, první spisy k učení latiny.

První spis, o nějž Komenský se pokoušel, opatřiti měl krajanům jeho úplný vstup do vyššího vzdělání, podávaného tehdy učenou latinou; první spis, jejž složil ve vlasti, usnadniti měl obtížné učení tomuto jazyku, jež záleželo v nekonečném množství pravidel grammatických a vykázati se mohlo výsledky poměrně nepatrnými; první spis, jímž mezi krajany povznésti chtěl vědění t. zv. věcné, týkal se přehledu přes veškerenstvo věcí. A hle! tytéž předměty zaměstnávaly jej i v prvé době pobytu jeho v cizině, jimi chtěl posloužiti krajanům i tehdy, až by se do vlasti navrátil, jimi chtěl rozšířiti vědění věcné také mezi mládeží vůbec. Účelům didaktickým tedy věnována byla ta doba, stojíc však ve styku dosti úzkém s původními jeho úmysly.

To vysvětluje se jednak okolností, že Komenský již ve vlasti byl na dvou místech správcem školy a všímal si potřebných v ní oprav, v cizině pak že hned na počátku pro výživu nucen byl uvázati se ve jho školské, jak sám dí, jednak že měl přirozenou náklonnost k vyučovatelství, jak se v činnosti literární pozdějších dob jevilo, mimo to sám směr té doby vyhledával zlepšeným vyučováním východ z labyrintu scholasticismu obnoveného, potud bujejícího, formalismu a verbalismu humanistického, posléze z politických zmatkův a náboženských válek, jež právě tehdy světem otřásaly. Didaktik a návodů k vyučování vydáváno tehdy množství nemalé, poznávalo se, že ani z humanismu a jeho formální dokonalosti při vzdělávání latiny světu nekyne spása. U Komenského pak rozhodovala ještě láska vlastenecká. Ratich, o jehož vynálezech se již v době studií jeho tolik mluvilo, jehož Memoriale i spisy znal a zajisté si ho též všímal, ze zlepšeného učení mládeže očekával nápravu celého světa, připravoval i obecné vědění; světu českému pak a vlasti české, k níž Komenský lnul takovou láskou, jak se sám nejednou přiznává, nedostávalo se právě nejvíce podmínek ku blaženému

žití jak po stránce politické, tak i školské a vychovatelské; o tom sám svědčí výmluvně v posledních kapitolách *„Didaktiky“*.

A tak se Komenský chápe díla, z něhož si slibuje s nápravou učení zároveň i zlepšení poměrů ve vlasti české, jež upadala tehda čím dále tím ve větší bídu, spisuje **„Didaktiku“**, dle níž by „všickni učili se všemu.“

Ku práci té přinášel z doby studií a pozdějších pokusů literárních široký rozhled po světě, ba lze říci, že si zjednal v té době dostatečný přehled všeho světského a zároveň dosti jasné vědomí o významu rozličných věd. Od Raticha byl posilen v tom, co již doma ve školách bratrských znamenal, totiž o významu jazyka mateřského při všem učení, k čemuž přistoupilo i z Viva, z Andreae a jiných didaktiků ještě dosti mnoho jednotlivých předpisů, jež čekaly toliko na obratnou ruku pořadatelskou, aby z nich vznikla úplná soustava, pro věky další významná a rozhodná. Tuto tedy soustavu podati snaží se právě Komenský.

Kapitoly první *Didaktiky* této, o niž Zoubek svědčí, že v hlavních rysech vznikla ještě ve vlasti, poukazují k tomu, na jakých širckých základech Komenský toto dílo hleděl založiti. Proto ne bez příčiny nazval latinské její spracování *„Didaktikou Velikou“*, že dal jí takovéto základy obecné, pro vše učení a poznání lidské platné, jakož ji dle toho pak dělí v Didaktiku veřejnou čili obecnou (generalis) a zvláštní, částečnou (specialis).

Začíná zajisté rozvrhem tvorstva dle dokonalosti jeho (kap. I.) a člověku v něm připisuje místo první, neboť Bůh o něm sám řekl, že jest „obraz jeho, přistrojený od věčnosti, blahoslavenstvím a požehnáním jeho naplněný.“ Proto jest i tvor nejdokonalejší, nejdivnější a nejslavnější. „V člověku všecka materie, co jí v nebi i na zemi jest, a všecko řemeslnictví boží, co ho nebe i země má, jako v jednu hromadu shrnuto,“ dí spisovatel již v předmluvě, což pak i dále rozpřádá, poukazuje na mikrokosmos v bytosti lidské uložený (též v kap. V.), jenž však hříchy a zmatky světskými úplně v nelad a nepořádek [37]) uveden byl. Tím člověk pozbyl i ráje, do něhož byl od Boha nejprve uveden. Na člověku pak jest, aby ráj ten opět byl obnoven a člověku navrácen, oč se spisovatel chce pokusiti Didaktikou. [38])

---

[37]) Totéž také v *„Labyrintě světa“*, v kap. XXXVII.

[38]) „Nebo pod nebem jiné cesty k napravení zašlostí našich není, jediné mládeže dobré vedení,“ poněvadž „símě boží, na počátku v srdce lidské vsáté (símě totiž moudrosti a rozumnosti, čistoty a svatosti) nejméně ještě při nich poskvrněno jest.“ Tím Komenský dospívá částečně k tomu závěrku o rozumném vedení mládeže, jejž potom *J. J. Rousseau* ve svém „Emilu“ přímo vyslovil, aby totiž nákaz světských mládež byla

Člověk obdařen jest rozumem, spojen z části nebeské a pozemské a s Bohem spřízněn.[39]) Na vývoji jeho, postupujícím od rozvoje těla k úplnému vyvíjení smyslu vnitřního, rozumu a vůle, ukazuje se, že člověk určen jest cílům vyšším (kap. II.), an v životě pozemském, kterýž jest pouhou přípravou pro život budoucí, snažností svých ani se nasytiti ani dojíti nemůže, jakož se i v smrti jeví (kap. III.). A poněvadž všecken svět pro člověka je stvořen, má 1. skutky boží prohlédati, t. j. vše rozumem poznávati, 2. všeho náležitě užívati pro svou potřebu, býti pánem tvorstva, 3. obraceti se k Bohu a tedy býti obrazem jeho.

Rozumným tvorem bude člověk, pozná-li podstatu světa (dle Moudr. 7, 17), kromě toho vše, co vynalezl důmysl lidský, a posléze jazyky, aby o věcech moudře vypravovati uměl (kap. IV.) Tu Komenský podává dle Salomouna (Moudr. 7, 17) přehled toho, co člověku třeba znáti, počínajíc od podstaty světa a moci živlů, běhu hvězd a s tím souvislých časů, pak přistupuje ku pozorování nerostů, rostlin a živočichů, posléze i svého vlastního těla; potom následuje poznávání toho, co člověk sám důmyslem svým přičinil ku přírodě, tedy řemesla, umění, naposledy také mistrovství jazyka. Již tuto ve IV. kap. stanoven tedy zároveň postup, kterého se přidržovala i Brána jazyků a ostatní knihy, na základech vševědných spořádané. — Pánem tvorů člověk bude, dovede-li jich k svému prospěchu rozumně a rozšafně užívati, obrazem božím bude, jestliže vrozených v sobě základů ctností co nejlépe bude ostříhati. Vše ostatní jest u člověka pouze věcí příbytnou, jemu buď na podporu nebo na překážku.

Osvícení, ctností a pobožnosti pak základy člověk má v sobě samém jako símě nějaké (notiones innatae). Mysl jeho *nenalézá konce badání*, pomocí smyslů jakožto nástrojů duše proniká vše a k tomu má i přirozenou snahu o vědění; takovou schopnost poznání vlastního bez pomoci cizí ukazují zvláště samoukové (kap. V.). Mimo to člověk má přirozeně náklonnost k souladu, harmonii, jak už Platon dle Pythagora dovodil, což pochází z přirozených v něm zárodků ctností a mravů, jakož „člověk sám v sobě, v těle i v duši, nic není než *harmonia*, řemeslný nástroj", jak Komenský v té kapitole (V.) velmi obšírně dovozuje, z níž co vychází, jako na př. z těla působením mozku a nervů pohyby, nic není nežli této harmonie melodie. Posléze

---

bráněna, neboť „vésti rozumně mládež jest opatrovati prostředky, jak by *před nákazami a nákvasami světa ohražena, v tom dobrém, jehož símě v srdci složené má, zachována* i k šťastnému zrostu rozhojněna, též uměním všelijaké moudrosti a pravé Boha i všech skutků jeho známosti vyučena a tak pravým pravé rozumnosti světlem právě osvícena býti mohla."

[39]) V tom výkladu je shoda s *„Centrum securitatis"*.

jako všude podobné ku podobnému se táhne, tak i člověk, stvořen jsa ku podobenství božímu, nenalézá na světě, k čemu by se obracel, kromě Boha, a tak má v sobě i zárodky pobožnosti.

K úplnému poznání, jakého člověk jest schopen, potřebí jest cvičení, poněvadž nižádný tvor a tedy ani člověk simplici intuitu ničeho nespatřuje, než naváděn k tomu býti musí, jak i tělo jeho ukazuje, pracně každému pohybu se učící (kap. VI.).[40]) Toto cvičení nejlepší je v mládí, nebo přemnoho jest věcí, jež člověk má poznati, aby mohl nazván býti rozumným (kap. VII.), t. j. aby harmonii všeho toho poznání v sobě míti mohl, jaký jest svět, jací v něm tvorové, jaký posléze i Bůh. Učiti se mají ve školách (kap. VIII.) všickni lidé (kap. IX.), nejen muži, ale i ženy. Ve školách mládež učiti se má všemu, t. j. poznávati má svět, sama sebe, posléze i Boha. A některé věci má jen spatřovati a poznávati (nebe, zemi a věci v nich, amfitheatrum, v něž uveden), jiné věci má konati (řád), jiných požívati (milosti a požehnání božího), z čehož spisovatel opět nabývá pojmův: osvícení, ctnosti, pobožnosti. K nim jako přídavek a okrasa přistupuje výmluvnost, jež slouží k tomu, aby člověk „o všem tom trojím srozumitedlně, libě, pronikavě bližním vypravovati“ a je tím vzdělávati mohl. A tu Komenský podává rozvrh věd čili svobodných umění, zajímavý rozdělením věcí k umění (ku poznání) přináležejících v theologii a fysiku jako podstatné a základní vědy, jež samy v sobě bytnost mají, vedle toho však jsou vědy případné, které na nich se zakládají. Jsou pak to: nauka o počtech (arithmetika), o velikosti (geometria), o podobě věcí (optika), o hlaholu (musika), o vtipných dílech lidských (mechanika), o nebi (astronomia), o zemi (geografia), o běhu časů (chronologia), o běhu věcí světských (historia). K sedmeru svobodných umění u Komenského přistupují tyto tři a náležejí k fysice čili k nauce o věcech přirozených. Při tom odděluje věci samy od přemyšlování o nich čili dialektiky. Ke ctnostem náleží ethika, chování vlastní, oikonomika, chování v rodině, politika, chování v obci. Pobožnosti učí praxis theologiae (pietas). K tomu přistupuje umění sdělovací, výmluvnost; obsahuje tré: grammatiku, která učí mluviti správně, rhetoriku, jež učí mluviti ozdobně, oratoriam, jež učí mluviti mocně (kap. X.).

Pro sebe člověk má vědění, pro jiné lidi mravy, pro Boha

---

[40]) *Methoda jazyků, věnování:* „U člověka jsou ovšem také jako u Boha „notiones innatae“, pojmy vrozené, na jichž základě dochází poznání, avšak kdežto božstvo všecky ideje zároveň spatřuje, tak že může pouze říci: „Staň se!“ člověk dospívá poznání znenáhla, pomalu přibližuje se tomu obrazu pravému, zdokonaluje se jen postupně.“

pobožnost, jakož i Kristus, vzor náš, prospíval moudrostí (věděním) a milostí u lidí (mravností) a u Boha (pobožností).

V pravé škole vtip lidský vzdělávati se bude pravým poznáním všech věcí, jednání své pořádati bude v ušlechtilou harmonii, srdce obraceti k Bohu; zároveň na pomoc toho se bude jazyk strojiti k výmluvnosti (kap. XI.). Učení to pak nemá býti jen povrchní, říkání a štěbetání po jiných, *ale jeden každý aby sám věci každé hned z nejhlubšího gruntu a základu rozuměl*, tak jistotně věda, co ví, a uměje, co umí, jako jist jest, že co vidí, vidí, a co drží, drží (kap. XII.).

Při spatřování věcí ovšem třeba pořádku jakéhosi, jenž i věci všecky na světě v bytu jejich udržuje (kap. XIII.), a to pořádku přirozeného, jejž nám ukazuje nejlépe zrcadlo neb oko v poměru svém ku předmětu zíranému (kap. XIV.), nebo takovým zrcadlem jest mysl, předmětem Bůh a svět, světlem rozum, měrou přednášení vtipu slušný pořádek.

V kap. XV. Komenský ukazuje, jakou o zdraví tělesné jest péči míti, aby nám život na studium vystačil a nebylo třeba namahání přílišného. Pro pravidla nápravy učení školského Komenský základ béře z přírody, pak z prací a umění lidských. Potud dělalo se vše ve školách jen na zdař Bůh, beze všeho rozmyslu, kdežto i pro tuto práci třeba je vzory si bráti, jak nám je podává i přirozenost sama, nemající umělého návodu (pták mláďata vysedající), i práce, konaná ze známých a účelných prostředků (stavitel a malíř, po stopách přírody se ubírající, štěpař, chce-li požadavkům přírody vyhověti).

Na tom základě spisovatel činí pak jednotlivé požadavky do vyučovatelství: *Kap. XVI., fund. 2:* V knihách „nešetří se přirozeného pořádku, aby napřed šla látka, potom teprve forma: řeči se učí bez věcí a dříve nežli věcem, t. j. uvádějí nejprv do grammatiky a slovníků a teprv kdysi po letech do fysiky (= přírodopisu), mathematiky, protože věci jsou podstata, slova případek jejich; věci jsou tělo, slova oděv těla. Protož napřed věci uvozovány býti mají v rozum a potom přiodívány řečí.“ Scientiae et prudentiae jíti mají napřed, poněvadž učí věcem samým, za nimi teprve artes, quae modum rerum tradunt; proto učiti jest reales disciplinas ante organicas. — *Fund. 5.:* Vždycky napřed rozum a soud formovati sluší a teprv za tím pamět, jazyk, ruku. — *Fund. 6.:* „V mysli k cvičení oddaného dítěte má se hned z místa zakládati universalis eruditio, t. j. taková všeho delineací, aby následující studia nic jiného nebyla než částečnější toliko toho, což nejprv založeno, rozvínání,“ t. j. od obrysů vědění všeho obecných postupovati se má k jednotlivostem.[41]) „Každá lingua et ars tra-

[41]) To již požadoval didaktik francouzský J. Caecilius Frey, „una cum verborum intellectu grammatico rerum distributionem philosophicam“.

dovati se má nejprv per simplicissima rudimenta generalissima, totaliter tamen; za tím per praecepta et exempla, po třetí per systemata plena adjunctis anomaliis; naposledy per commentarios.“ — *Kap. XVII., fund. 1.:* Nemožno, aby v látce nějaké nová forma na místě bývalé se utvořila, leč první dříve ustoupí. Proto se také cvičení nejlépe začíná od formování povahy a mravů. — *Fund. 3.:* „Větší díl preceptorů byliny sejí a stromy sázejí, t. j. pro fundamentalibus principiis variarum conclusionum chaos discipulis ingerunt.“ [42]) — *Fund 7.:* „Mládeži nic se v pamět nevkládá, čemu rozuměti z gruntu dobře naučeni nejsou.“ — *Fund. 8. II.* „Čemukoli se žáci učí, všecko jim tak světle předkládati sluší, aby to jako prsty své před sebou viděli.“ *III.* „Aby pak to v nich také opravdu tkvělo a vázlo, užívati sluší v přednášení jim všeho všech smyslů, kterýchž jen užiti možné. Proto žáci ať se učí o každé věci mluviti, hned o ní psáti a zároveň ji malovati, aby všemi způsoby v mysl si ji vštípili, jakkoli jen mohou, aby jim vše tkvělo i v uších i v očích, v rozumu, v paměti a v ruce.“ Proto ve školách býti mají obrazy věcí. — *Fund. 10.:* Jedna methoda ať je na všecky jazyky a jedna na všecka umění, a to taková, aby byla ad harmoniam universi.

Kap. XVIII Učení bude mocné a ponese hojný prospěch, půjdeme-li opět in scholam naturae na učení a tam se naučíme, nejen aby stálé bylo, čemu se učíme, ale abychom i více uměli, než se naučíme; aby totiž žák nejen uměl něco z diktátův učitelových vyříkati, ale aby sám od základů všem věcem rozuměl a věděl, co ví, dle pravdy, a vedle toho jemu samému aby čím dál tím víc se oči otvíraly. — *Fund. 2.* „Žákům jest ideam linguae vel artis, t. j. epitomen generalem vždycky napřed v mysl uvésti, aby in particularibus versantes vždycky věděli a rozuměli, kde jsou a co dělají.“ — *Fund. 3.* Tato idea neb epitome musí se mocně napřed vložiti, jsouc základem všeho vědění. — *Fund. 4.* Ve školách dosavadních nevedli mládeže ke kořenům umění, ale ze spisovatelů jen ratoléstky utrhujíce jimi je obvěšovali; aniž studnici rozumnosti v nich složenou odkopávali, ale potůčky cizími toliko zavlažovali, t. j. přednášejíce jim z rozličných spisovatelů hromady slov, frasí, sentencí a pod. neukazovali, jak všecky věci samy ze sebe a v sobě jsou, ale jak o nich tento, onen, třetí, desátý píše; tak že nej-

[42]) Veškeren svět skládá se toliko ze čtyř živlů, při čemž rozdíl je pouze ve formě, a tak i vzdělání se skládá z několika málo zásad (ex paucissimis constat principiis), a když poznají se způsoby rozdílů, vznikne z toho nesčíslné množství porismat, sentencí a konklusí. Proto třeba obsáhnouti každé umění v nejkratší a nejveřejnější pravidla, každé pravidlo pak podati se má slovy co nejkratšími a nejjasnějšími, ke každému podati se má co nejvíce příkladů.

větší umění bylo povědomu býti, co kdo o čem myslí a soudí. Na čemž ustrnuv mnohý dál nešel a nevěděl kam, jen že se v autořích válel a odtud zase sám res, phrases, sententias vybíraje, umění své v hromadu lípal, tak z cizích potůčků svou cisternu naplňuje. Nebylo pak posud methody ku poznání věcí, ku pramenům samým vedoucí. „Nulla namque dictionaria vulgaria docent loqui. sed intelligere; nulla grammatica sermonem componere, sed resolvere; nullae phraseologiae phrasium artificiose componendarum et variandarum rationem monstrant, sed phrasium tantum confessam farraginem objiciunt. Nemo physicam oculari demonstratione et experimentis docet, omnes textus Aristotelicos aliosve recitatione. Mores nemo per internam affectuum reformationem format, sed per externas virtutum definitiones et divisiones superficie tenus adumbrat.“ A že tato povrchní methoda ve školách potud se nenapravila, vzniklo z ní čtvero zlo: 1. umění mnohých lidí přestávalo na pouhé nomenklatuře, na říkání pravidel, ale co se tím míní, málo rozuměli. 2. Žádné umění nemělo podkladu vědění obecného (scientia universalis), vše jen různé a kusé. 3. Ku pramenům žáci takto vedení ovšem nesnadno se obracejí. 4. Umění takové se podobá selskému máji, na němž ovoce není přirozené, ale navěšené, t. j. co žáci takto učení vědí, jen po jiných opakují, neznajíce příčiny; proto nemá takové vědění ani pravé ceny. Aby se tomu všemu pomohlo, konati jest vše jiným způsobem: 1. nihil authoritate, omnia ratione, 2. nihil methodo analytica, omnia synthetica, t. j. kde je jaké obecné pravidlo hotovo, hledati k němu doklady a příklady, počínajíc všude od kořene. — *Fund. 7.:* 1. Všecka studia po všecken život tak spořádána býti mají, aby tvořila obecné vzdělání (Encyklopaedia). 2. Čemukoli se člověk učí. nic nemá býti jako přílepek postranní, ale vše jak z kořene prv založeného a z ratolestí prv rozložených vyrostající věc. 3. Všemu jest učiti po příčinách (per causas).

V kap. XIX. Komenský ještě jednou shrnuje v přehled všecky příčiny posavadních neúspěchů ve studiích: 1. že nebyl jim vyřčen určitý cíl, k němuž se mělo dospěti; 2. že neměly prostředků bezpečných, jimiž by se jistě směřovalo k vytčenému tomu cíli; 3. že se nepojilo k sobě to, co přirozeně k sobě náleží, na př. že v mládí žáci učili se jen slovům z mluvnice a slovníků, věcem však teprve mnohem později ve věku dospělém (při filosofii); 4. že nevedlo se vše od pravého základu obecného k jednotlivostem, při učení nebylo pražádné souvislosti, ač každá nauka jest organickou soustavou; 5. nebylo bezpečné, stejné methody; 6. nebylo učení společného, každý byl učen zvláště; 7. bylo několik učitelův u týchž žákův, a každý učil svým způsobem; 8. knih bylo mnoho, ale ne-

stejných a zbytečných. Vše proti tomu mělo se díti jednotně a směřovati k vytčenému cíli, a není pochybnosti, že by výsledek byl dobrý, jak se i v přírodních věcech jeví, kde příroda k určitému cíli najisto se ubírá.

Aby se toho dosáhlo, napomáhati bude třeba při vkládání věcí v paměť netoliko jedním smyslem, ale kolika vůbec lze, při věcech přirozených i chutí a čichem; nebo kolik smyslů, tolik i bran, jimiž poznání v duši naši vchází a tu se ukládá. Člověk maje v sobě uzavřeny zárodky ku poznání všeho nepotřebuje zajisté než klíče, kterým by se mu smysl odemkl, a světla, jímž by všecko spatřoval. Při tom zároveň potřebí bude dbáti přirozenosti každého žáka, aby proti ní do věcí nenáležitých nebyl zavozován; „docens enim naturae famulus est, non dominus; confirmator, non reformator.“

Při tom však jedné ještě věci jest dbáti *(kap. XIX., fund. 6.)*, o čemkoli kdo začne přemýšleti, na všecko že v písmě sv. i pravidel i příkladů dosti se najde, ana *bible* jest *„universi epitome“* (jak „Triumphus biblicus“ Alstedii ukazuje, že tu jest nejen zrcadlo ctností, ale i všecky možné vědomosti že jsou v ní obsaženy). Úhrnem lze říci o vyučování, že při něm věci a slova tak třeba spolu vésti, jak se víno s sudem vozí; cokoli dítě slyší jmenovati, hned má rozuměti též věci tím vyznamenané. A zase cokoli vidí, slyší, cítí, aby to vypovídati se učilo, tak aby se cvičil vždy spolu rozum i jazyk.

Pokud se týče applikace obecných těch pravidel na jednotlivé obory vědomostí, Komenský *při naukách* (kap. XX. *„Specialis scientiarum methodus“)* opět žádá, aby se vycházelo od poznání věcného, na př. ku poznání lidského těla od skutečné kostry, k níž se pak ostatní části uměle připojí, aby žák všecko složení těla před sebou viděl, a pak ovšem snadno vše pochopí. Bude-li míti věci takové obraz, učiní-li si o ní zápisek, aby si vědomost svou případně mohl obnoviti, posléze bude-li se i ve škole věc s ním opakovati, aby si ji náležitě vštípil, naučí se všemu.

Při vštěpování *umění* (kap. XXI. *Specialis methodus artium)* počínati se bude práce, do níž každý má býti zaveden, od pokusů nejjednodušších, pak se předloží vzor, jímž by se učeník spravoval, protože člověk má přirozenou náklonnost k napodobování, zvláště když se mu ukáže, jak do toho. Ovšem i ten vzor i ukazování práce samé býti má co nejdokonalejší, ku prvním základům práce přihlížeti třeba s největší pilností, aby se konaly přesně a bedlivě, pomalu a veskrze správně.

V učení *jazykovém* (kap. XXII. *Specialis linguarum methodus*) cvičiti se bude nejprve ucho poslouchánim, pak ruka psaním, posléze jazyk mluvením. Při tom dbáti se bude, aby žák užíval jazyka cizího nejprve jakkoli, jen aby v něm učinil

počátek, potom vlastně a správně, později ozdobně a krásně, na konec mocně a pronikavě.

Aby člověk opravdu poznával Boha a tak schopen byl *nábožnosti*, musí znáti poznání toho základ, jenž jest trojí: písmo sv., svět a člověk sám. Nebo v písmě sv. poznávati jest Boha, jak se nám zjevil, ve světě, jakým se nám ukázal ve svých skutcích, v nás, jakým se jeví v dobrodiních a soudech svých. To se ovšem vyjevuje duchem božím v písmě, rozvíjí našemu rozumu spatřováním skutků božích, posléze utvrzuje se to i citem našeho vlastního srdce (kap. XXIV.).

Základy všeho vědění, jehož dítě nabýti má, povedou se již dle jednotlivých škol od počátku vyučování, jak Komenský ukazuje v kap. XXVII. Tak do školy obecné může se zavésti summa všelijakých lidských umění a známostí nejpřednějších skutků božích, historií a průběhů světa, ale ovšem tak, aby mládež tomu rozuměla, během doby pak užitek cvičení toho sama chápala. Ve škole latinské učiti se bude všemu tomu, co náleží k základu filosofie, theologie, mediciny a právnictví, t. j. totam artium encyclopaediam, aby kromě sedmera umění byla tu i fysika čili nauka o věcech přírodních, zeměpis, chronologie a dějepis, tak aby žáci znali svět, zemi, postup světa i událostí lidských na světě. —

Soustava vyučovací v myšlenkách filosofických tuto přehlednutá jest v nejedné příčině zajímavá, poněvadž podává i základ pro další myšlení Komenského.

Především se ukazuje, že skepticky hledí na posavadní pokusy vyučovatelské a vady jejich že docela správně odkrývá. Nepovzneslo se zajisté až do jeho doby vyučovatelství nad pouhé pokusy, které se zdarem více méně šťastným chápaly se toho a onoho pravidla vyučovacího a jím se řídily. Soustavy nedbal nikdo, a kdo se o ni pokoušel, zarážel se nesnázemi všude se vyskytujícími. Formalismus humanismu pak jevil se nejzhoubněji u těch národů, kteří na pouhé jeho stkvělé stránce utkvěli, jak se jeví bohužel před Komenským i v naší literatuře české. Myšlenky bez rozpaků přejímaly se odjinud, forma byla vším, duchaplně opakovaná cizí sentence budila podiv. Přirozeno tedy, že tolik péče se věnovalo mluvnici, o věcech že žák školy partikulární zvěděl velmi málo. A vniterná stránka člověka i při tehdejším náboženský tak rázovitém smýšlení málo nabývala vzdělání odříkáváním žalmů, katechismu, zpěvem duchovních písní. O mravech také nejlépe svědčily zuřivé boje tehdejší a bujnost, jež ovládala všecky stavy, jak o ní kazatelé té doby výmluvně svědčí.

Poznatků paedagogických ze spisů svých předchůdců Komenský získal dosti, jak dějiny paedagogiky našich dob podrobně vyčítají. Avšak proto přece jmenuje se zakladatelem

paedagogiky, že dovedl jednotlivé ty poučky svésti v soustavu, dáti hlavnímu dílu svému základ obecný a podříditi je soustavě filosofické, která čím dále tím zřejměji u něho vystupuje, až jí vědomě dle cíle jejího dal zvláštní jméno, souhlasné s jinými tehdy tak hojně vystupujícími soustavami, nazvav ji *vševědělním*.[43])

Člověk dle Komenského styká se zde na zemi se všemi věcmi přirozenými a nejnižšími, které pro něho jsou zřízeny a jichž má užívati, pročež si musí zjednati především jejich poznání. Věda jich se týkající sluje *Fysika*. Vyšší než ty věci je člověk sám jako bytost částečně pozemská, částečně nebeská. Jemu jest uloženo od Boha, aby smysly svými nejen věci světské poznával a o nich přemýšlel, ale aby poznával i sebe sám a činy své přizpůsoboval té harmonii, která v něm jest uložena kromě prvotních, základních prvků poznávání věcí. Z toho tedy vychází druhá část jeho poznávání, totiž vlastní poznání všeho vědění *(Metafysika)*. Vedle pozemské však uložena jest v člověku i část božská, duše, jíž se stává sprostředkovatelem mezi Bohem a světem a cítí svou závislost na Bohu; jemu se také snaží osvědčiti za ni svůj vděk nábožností. V knize, která obsahuje přímé vědění božské, jsou také uloženy veškery vědy ve formě nejdokonalejší, odtud člověk může čerpati mnohem jistější poznání nežli z knih lidských a zvláště z pohanských, které mimo to jsou plny nedostatků mravních,[44]) jak Komenský v kap. XXV. se značnou důkladností vypisuje. Tak přistupuje ku poznání světa i sebe sama, k vědění a konání dobrého čili

---

[43]) Patera, Korresp. Kom., č. VII.

[44]) V této nedůvěře ku klassickým studiím Komenský nebyl osamělý, to se jeví již u reformatorů. Na př. ani Luther zprvu nepřál humanitním studiím; již r. 1519 vyjádřil se v listě Spalatinovi s pohrdáním o literaturách klassických oproti theologii. A když naléhal na zřizování škol se vzděláváním staroklassickým, pokládal je stále jen za prostředek pro theologii. Za vědu samostatnou studium starých spisovatelů nikdy neuznával, ba nazýval řeckou literaturu, již Melanchton ve Wittenberce vykládal, „eine kindische Lection“ (Kurf. Saskému dne 23. března 1524). Tak i jiní mužové hleděli na humanismus, ač jim značně prospěl. *Feli Myconius* dí v listě Zwinglimu: „Bisher habe ich die alten Autoren studiert, aber nun bin ich zu der Ansicht gekommen, dass es einem Christen durchaus nicht ziemt, sich mit diesen Verführern zu befassen. Sie sind zwar elegant, schön, voll von Beredsamkeit; aber wiederum findet sich in ihnen eine solche Gottlosigkeit, Schändlichkeit und Betrügerei, dass ein frommer, christlicher Sinn sich nicht genug darüber verwundern kann. Warum soll man sich daher in diesem Leben, das so kurz ist, mit jenen Dummheiten beschäftigen, da es heut zu Tage so viele gute christliche Bücher giebt? Weg darum mit den heidnischen Büchern; sie verderben ein christliches Gemüth viel mehr, als sie es erbauen.“ *Hagen*, Deutschlands litterarische und religiöse Verhältnisse im Zeitalter der Reformation, III, p. 26 sl. Též *J. V. Andreae* (Theoph. p. 84—89) žádá spíše četbu písma sv. nežli pohanských klassiků.

mravnosti, obrácení se k Bohu jakožto vzoru svému a pokorné odevzdávání se ve vůli jeho, kdekoli ji člověku snad i přímo projeví (*Hyperfysika*). Že tato bude ovládati části ostatní, jest při významu jejím ve filosofii Komenského přirozeno.

Ve *fysice* tuto požadované proti prvním pokusům v Theatrum znamenáme hned rozdíl důležitý: od smyslů se při věcech lidských a poznávání světa má vycházeti, věci se mají *pozorovati*,[45]) z čehož teprve se utvoří poznání obecné, neboť slova jsou pouhou slupkou, jádrem je věc sama, bez níž slovo nemá významu. Od věcí tedy dospíváme teprve poznání skutečného.

Tato induktivní fysika ovšem neshodovala se mu leckde s ostatními dvěma částkami, proto pokusil se později přizpůsobiti ji písmům a zamýšlel totéž s astronomií, v níž se mu nehodí soustava Koprníkova, že odporuje naukám biblickým jako nejvyšší auktoritě, již každý člověk má uznávati.

Vychovávání náležité ovšem začínati bude odjinud, od mravův a pobožnosti jakožto jedině pravého základu. Aby však nezdálo se to býti pořádkem opáčným, třeba uvážiti, že člověk právě těchto pojmů základy obsaženy má v duši, neboť sám bytostí svou všecek je harmonicky stvořen. Netřeba tedy chovati obavu, že by dítě nauk těch nepochopilo; vždyť duch jeho vyšel od Boha a tedy přirozeně k Bohu se zase obrací. Ovšem pak vše vědění může býti jen pomocí smyslů jako nástrojů, tedy názorem vnímáno, stálým cvičením probouzeno a opakováním ustáleno, neboť mezi opravdovým, uvědomělým poznáním, mezi člověkem mravným a ctnostným a pouhým dítětem je přece jen veliký rozdíl. Odtud se mohlo i státi, že lidé dostavše se mezi šelmy a pobyvše mezi nimi v letech dětských delší dobu jim na konec nebyli nepodobni (kap. VI.).

Avšak pozorování přírody a prací lidských ukazuje, že se vše díti musí dle jistého řádu, aby se dospělo vytčeného cíle. Tu tedy bude nám choditi *do školy přírody* na učení, abychom vyučovali náležitě. A tak Komenský při zásadách didaktických v kap. XV.—XVIII. všude napřed staví příklad z přírody nevědomé, z prací lidských a z umění čerpaný a teprve odtud vyvozuje, co pro školy z toho následuje, vraceje se opět ku přijatým zásadám filosofickým, z nichž didaktické principy buď přímo vyvozuje nebo je s nimi ve shodu uvádí. Jako při tvoření mládeže příroda jedná určitým řádem a dochází bezpečně svého cíle, tak dojde se ho i při duši lidské, bude-li jen se jí náležitě podávati vše, co k jejímu vzrůstu a zdokonalení patří. Jsou arci také v povahách dětských rozdíly, jichž pečlivý učitel bude šetřiti, ba shledá, že se některé povahy na učení vůbec nehodí,

---

[45]) *Bacon* říká „dissecare naturam," což po něm provedl i Kepler (viz *Dilthey*, Steins Archiv für Geschichte der Philosophie. VII, 44).

ale při správném podávání vědomostí nelze se minouti s dobrým výsledkem, kdekoli jen možno, poněvadž každý člověk má podíl na semeni, v duši jeho od Boha vpuštěném, každý určen jest svému cíli nadhvězdnému. Bude tedy povinností škol, aby všemu učily všecky.

Tak učinil Komenský přirozenost lidskou ve všem závislou na dobrotivosti boží a určil též transcendentální cíl jejímu poznání. Uvádí sice ještě na leckterých místech všelico, jež se mu zdálo vycházeti z povahy duše lidské a zvláště dětské, na př. dětem obvyklou snahu vše napodobovati, potřebu vlídného s nimi jednání, aby učení bylo jim zábavou a líbilo se jim, což teprve Herbart nazval buzením zájmu, postup v rozvoji dítěte a dle toho různé jednání vychovatelův: avšak jsou to spíše jednotlivé zmínky nežli rozhodné stránky jeho soustavy, s nimiž by vše bylo ve shodě. O to pokusil se teprve J. J. Pestalozzi, jehož soustava byla založena na tom, co nalezl přiměřeno duši dětské.

Dle Komenského zajisté všickni mají se učiti všemu, ačkoli povaha dětská není všemu nakloněna, poznání božstva a jeho zjevení jest mu vrcholem moudrosti, a přece má se odtud při vyučování vycházeti a dítěti z písma sv. vštěpovati to, co věku jeho je přiměřeno, poněvadž na př. dítě Ježíš již věkem svým dobře se dětem hodí. Proto se Komenskému zdála vhodna theorie vrozených pojmů, které Bůh dal duši jako částce své bytosti čili dle Platonova Faidra, jež duši zůstaly od té doby, kdy zároveň s božstvem zírala pravé bytosti, ideje. A jako u Platona konáním dobra, povznášením lidstva k němu filosof sám se povznáší, tak i dle Komenského ta bytost v člověku má se obraceti ve všem k Bohu jako původu svému. Proto mravy a pobožnost jsou základem všeho vzdělání, bez nich nelze dojíti vytčeného cíle.

Chvály zasluhuje obecný úvod, jímž Komenský odůvodňuje u lidí potřebu vzdělání, zvláště však rozvržení věku dětského ve čtyři periody a tomu přiměřený postup vyučování. Tu Komenský daleko předstihl svou dobu a docela případně určil postup, jímž by se učení mělo díti, neboť ani my jsme se od něho neuchýlili.

Také paedagogika a didaktika užitá na jednotlivé obory učebné (Did. kap. XX.—XXII.) obsahuje řadu vzácných pokynů, jimiž si Komenský získal nesmrtelné zásluhy o správný návod k oborům vědění. Ale právě tato část doznala v letech následujících u něho změny největší, jak podrobně ukážeme níže při latinském spracování jeho *Didaktiky*; za to pravidla didaktická málo byla změněna.

Již myšlenky paedagogické a didaktické jeho předchůdců směřují zcela správně k názornosti ve vyučování, ku přiroze-

němu postupu od snadnějšího k těžšímu a spojenému s tím odstranění všeho násilí z vyučování.[46]) Jeho učitel Alsted pokoušel se také paedagogiku jako jiné vědy uvésti ve spořádanou soustavu, jakési počátky osnovy celé vědy paedagogické shledáváme též u Raticha, kdežto Andreae jako v jiných oborech i tuto podal pouze jednotlivé duchaplné myšlenky, pranic nedbaje nějakého pořádku.

Naproti tomu shledáváme u Komenského, že si hleděl osvojiti vše, co bylo v oboru tom do jeho doby odkryto, a ve své soustavě položil to na místo patřičné, celku pak hleděl dáti jednotný ráz, úvodu obecnému dav místo před zásadami zvláštními čili paedagogikou praktickou, odůvodniv možnost vzdělávání přirozeným nadáním všech lidí a potřebu učení a školy účelem člověka, by símě v něj vložené vzrůstalo, pak ukázav ke konci díla, jak by ve vlasti jeho školy bylo lze zříditi. Všemu tomu dal takový základ, jaký křesťanská filosofie tehdejší stanovila, t. j. odůvodnění podal se stanoviska své doby a svého pevného přesvědčení náboženského a mravného, které mu zjednávalo sebevědomí, že podává něco více a při tom i lepšího nežli jeho předchůdcové. A byl-li již Luther přesvědčen, že re-

---

[46]) Jako *Ratich* vyučováním chtěl opraviti celé státy, tak i *J. V. Andreae* jest přesvědčen o potřebě vzdělávání mládeže (Theoph. p. 90: Recte curare adolescentiam est efformare aut reformare etiam rempublicam) a ve svém ideálním státě (Reipublicae Christianopolitanae descriptio. 1618) při vzdělávání tom nad vědy výše cení nábožnost. Na pěstování a užívání jazyka mateřského klade podobně důraz jako Ratich, považuje za nevyhnutelný prostředek k odstranění násilí právě užívání jeho (Theoph. p. 91). Do škol zaváděti chce vedle učení jazykového i věcné, tedy vyučování vědám přírodním, mathematice a chemii, zeměpisu, dějepisu a chronologii. V Menippu, str. 47, ukazuje na obecnou chybu tehdejších škol, že více se tu představuje uším než očím, pročež učiteli lze všelico předváděti i bezpodstatného. V ideální své *„Christianopoli“* (kap. 47) zříditi chce zvláštní síň, *„Theatrum physicum“*, kde by celá příroda po stěnách velmi uměle byla zobrazena, nebe, působení živlů na zemi, člověk, rostliny, zvířata i nerosty. Poznání se tím značně usnadní. Potud prý učitelé učili žáky přírodě tím, že jim vpravují tisíce rozličných jmen, sami však jsou na rozpacích, předloží-li jim kdo nějakou rostlinu skutečnou. Andreae však si přeje, aby žáci též rozuměli všemu, čemu se učí (*Christ.* kap. 55). Mládež má sama pozorovati a poznávati svět; *Christianopol.* p. 70: „Non enim in hunc mundum, sive Dei splendidissimum Theatrum sumus missi, ut brutorum instar tantum terrae pastum absumamus, sed ut inter Dei admiranda spectatores, inter donaria dispensatores, inter opera aestimatores obambulemus.“ — *L. Vives*, De tradendis discipl. IV, 1: „V naukách přírodních ukazujme, jak věci samy sebou a v sobě jsou, učme tudíž očitými zkouškami a pozorováním přírody; tak se dodělámе hbitých prospěchů. Užitek buď všude patrný.“ II, 4: „Nejpředněji podejme smyslům obraz celé přírody, nebes, živlův a všeho toho, cokoli jest na nebi, v živlech, ve vodě, v ohni, vzduchu a zemi; vznikne takto přehledný popis, jako kdybychom vesmír na tabuli vyobrazili.“ — Didaktiku Ratichovu ke Komenského přirovnal *A. Israel*, Comen.-Monatsh. I, 173.

formaci jeho povede se lépe jen tehdy, vyjde-li ze škol mládež mravnější a lépe vzdělaná, čím pevnější přesvědčení chová Komenský, že jen z pevné soustavy školské a učebné ve vlasti jeho zase rozkvete blaho!

Nehoví-li pak soustavě napřed vyslovené v jednotlivých zásadách didaktických, nevyložil-li zejména, jakou měrou vzdělávání je potřebí k dosažení nejvyššího cíle člověka, vysvětlujeme si to ze samozřejmosti, kterou do prvních kapitol vložil. Přikládá-li studiu jazykovému větší váhu, než bychom dle soustavy jeho čekali, odůvodněno jest to směrem té doby, jež si tolik nalámala hlavy o nejlepší methodu latiny. Nestaví-li dále pro zásady didaktické důvodů psychologických, záleží příčina toho v jeho přesvědčení, jaký význam má jeho methoda synkritická, [47]) neboť při harmonickém utvoření celého světa, vyšlého z mysli boží jako původu všech ideí, co má platnost v jednom případě, hlavně z přírodní dílny čerpaném, nemůže býti bezpodstatné ani v případě jiném, obdobném.

Pokud se týče předmětů, jež ve vyučování jest zahrnouti, Komenský žádá, aby se učilo všemu, tak aby na světě nic nebylo člověku zcela neznámo, leč snad to, co ke mravnému jeho zušlechtění nepřispívá, spíše jest mu na závadu. Cemukoli pak se žák učí, vše má spojiti se v celek v osobě jeho, a čím lépe se to spojí, čím více vztahů bude mezi jednotlivými obory jeho vědění, tím lepší bude jednota, k níž posléze vše poznání má směřovati. Dosáhne se toho koncentrací, pro niž se Komenský rozhodně vyslovuje žádaje, aby žák napřed měl všeho vědění v mysli své pouhé obrysy, ty pak aby se doplňovaly jednotlivostmi tak, že k analysi přistoupí synthese.

Aby však se cíle vyučování dosáhlo, třeba učiniti poznávání příjemným, že se totiž bude dbáti přirozenosti methody, že se bude postupovati od smyslů ku paměti, odtud k rozumu a konečně k úsudku. Při tom bude potřebí hleděti náležitého postupu, zakládati vše na vlastním poznání a konání, nespoléhati na cizí auktoritu ani na slova učitelova. —.

Že soustava tuto krátce vylíčená došla u vrstevníků jeho takové pochvaly, až ji pokládali za dokonalou po všech stránkách, vysvětlujeme si nejen osvojenými zásadami tehdejší filosofie a na nich založenou povšechnou didaktikou, ale i bojem tehdy šířeným proti obecnému formalismu, jenž způsobil povšechný úpadek společnosti ke konci stol. XVI.

Pokud ovšem theorie ta byla sama nebo provedena jen částečně, budila nedůvěru, jak patrno z úsudku Hübnerova,

[47]) „Vere similia ad eandem ideam facta plusquam probant, h. e. demonstrant, evincunt, convincunt, obmutescere cogunt.“

který latinské Didaktice Komenského vytýkal, že prvá část jest úplně zbytečná, k úspěchům v paedagogice že náleží nadání a pomoc boží atd. Bylať péče takto vynaložená v té době něčím novým. Hübner však přehledl, že duchům filosoficky nadaným jest obecným zvykem z jednotlivostí nalézati zákony povšechné, z nich je vyváděti a pravidla tak získaná podávati v soustavě, aby obecná idea nějaká odtud vyzírala.

Jinak je toto dílo Komenského skutečně pouhou *didaktikou*, t. j. celá soustava určena je pro toho, kdo vyučuje, nikoli pro žáky (viz kap. XIX., 6). K soustavě vnímání čili učení se (*mathetice*) dospěl teprve na samém konci života i uvedl ji vedle didaktiky v posledním svém díle.

Za doplněk ku programmovému takřka dílu tomuto Komenský jal se již tehdy pracovati *o zvláštních návodech* vychovávacích, jež by se týkaly pouze některého věku a tedy podrobněji rozváděly, co by z obecných oněch věcí náleželo kterému věku a škole.

Pro vychovávání mládeže ve věku nejútlejším Komenský složil **„Informatorium školy mateřské“**, určené rovněž především jeho krajanům a sestavené tedy česky, později však vydané německy a polsky. Knížka neveliká, ale obsažná.

V ní rozeznává pravé moudrosti nebeské dvé částek: 1. aby člověk jasně a zřetelně znal Boha i všecky předivné skutky jeho; 2. aby moudře a rozumně sebe a všecky vnitřní i zevnitřní činy své uměl říditi ku přítomnému i budoucímu životu. Mládež vedena býti má v prvním věku k víře a pobožnosti, ke mravům a ctnostem, ku povědomosti jazyka i všelijakých lidských umění a to právě tímto pořádkem, nikoliv k umění a vědění napřed (kap. II.).

Hlavní cvičení k vědomostem nastává u mládeže ovšem až ve škole, avšak rodiče nemají veškero vychování odkládati až na tu dobu a všeho ponechávati učitelům, neboť mohou mocné základy všeho vědění klásti již v prvé době.

Děti již v tom věku mohou o Bohu dosti mnoho věděti, v mravích pak a ctnostech též mají býti učeny všem základům. Pokud se týče těch věcí, jež na světě buď jen poznáváme, nebo i činíme, o jiných pak mluvíme, i toho všeho základy v prvém věku se položí.

Pokud se týče věcí, jež člověku jest *znáti*: 1. *Fysika* dětská záleží v poznání věcí základních, živlů, nerostů nejznámějších, rostlin vůbec a živočichů dle hlavních znaků (tříd), pak svého těla údů vnějších. 2. V *optice* děti tehdy jen rozdíl světla a tmy mají znáti, pak barvy, jinak spíše bystřiti sám smysl (zrak). 3. V *astronomii* budou rozeznávati slunce a měsíc,

znáti již i výkony a proměny jejich, pak hvězdy vůbec. 4. V *geografii* počínajíc od kolébky a přímého jejího okolí poznávají své rodiště a mimo to nabudou prvých obecných pojmů zeměpisných. 5. V *chronologii* vštípí se jim základy počítání času, při čemž jednotkou bude den. 6. V *historii* postačí upomínky na význačné události vlastního života dítěte. 7. V *oekonomice* bude jim znáti členy rodiny a jejich úlohy, mimo to učí se již hospodařiti se svým majetkem. 8. V *politice* zvědí o základech správy obecní, zejména že kdosi je správcem města nebo vsi jakožto prvého celku občanského, samy pak poddány budou a uposlechnou toho, koho náleží.

Činění dětské záležeti bude: 1. V *dialektice*, aby dítě vědělo, co jest otázka a co odpověd, k dané otázce aby hledělo a případně odpovídalo. 2. V *arithmetice* naučí se čítati do dvacíti a pozná již něco z prvního základního druhu početního, sčítání; všem druhům tehdy učiti Komenský neradí. 3. V *geometrii* pozná základy rozměrů vůbec a míry nejprostší. 4. V *muzice* nějakému zpěvu naučí se z paměti. 5. Pokud se díla řemeslného týče, dítě má již rukama potud vládnouti, aby dovedlo vykonati některé pohyby, jichž i řemeslník užívá, poněvadž toho později potřebuje, na př. základů malířství a písařství.

K tomu přistupuje vzdělávání a *broušení jazyka*, jež se skládá: 1. Z *grammatiky*; tu povede se dítě k tomu, aby dovedlo pověděti v jazyku mateřském vše, čemu rozumí, tedy bude potřebí naučiti je dobře mluviti. 2. V *rhetorice* bude užívati někdy přirozených posuňků, rozuměti bude posuňkům jiných lidí a také některým věcem z řeči ozdobné. 3. V *poetice* naučí se veršům z paměti.

Celý spis ukazuje velikou lásku k dětem a vystihuje velmi dobře povahu dětskou, jakož i způsob, jak vésti ji k dobrému, tak že právě v těchto návodech a přizpůsobení povaze dětské záleží znamenitá přednost knížky této. Avšak patrno, že veliká část pokynů těch vzata ze zlaté prakse životní, jiná z kázně bratrské. Neboť ačkoli se Bratří nezanášeli vychováváním dítek ve věku nejútlejším, jako činili sousedé jejich na Moravě, nazývaní Novokřtěnci, kteří brali do svých ústavů dítky od $1^1/_2$ roku, přece věnovali náležitou péči a pevně určený dozor vychovávání mládeže obojího pohlaví, jak zřejmo z mnohých míst v jejich dekretech. Největší zásluhou spisovatelovou tedy jest, že věci ty zaznamenal a uvedl opět v soustavu, podřídiv je své filosofii. V té příčině také lze říci, že se mu jednotlivosti lépe podařily než v prvním spracování Didaktiky. Uznává pak se, že jest Informatorium až posud nejlepším dílem, jež jedná o vychování dítek nejmenších, a že v něm spisovatel mluví od srdce k srdci, žádaje na př., aby matky své dítky samy kojily, klada důraz na pěstování citu hudebního a básnického.

Pro školu obecnou Komenský složil **šestero knížek**, o nichž víme jen tolik, kolik sám sděluje (Opp. did. I., 248—249), totiž kromě líbezných titulů místy též kratičký obsah: 1. slula *„Violarium"* a obsahovala první základy všeho učení, 2. byla jejím pokračováním a jmenovala se *„Rosarium"*, 3. nazvána *„Viridarium"* a vykládala, co bylo krásného a též hodného znáti na nebi, na zemi a z umění lidských; 4. dal jméno *„Labyrinthus Sapientiae"* a určil ji hlavně bystření rozumu a paměti; 5. *Spirituale Balsametum"* zasvěcovala žáky v používání umění a věd ku prospěchu lidstva, jakož i všeho, co třeba viděti a konati; 6. byla obsahu duchovního a slula *„Paradisus animae"*; podávala výtah z písma sv., pak obsahovala písně a modlitby.

Již z kratičkého toho přehledu patrno, že byl v knížkách těch obsah vševědný, počínající přírodou a přecházející na člověka, na umění a vynálezy a jich užívání k bystření rozumu i paměti, jakož i v životě samém, až se končilo písmem sv. jakožto vrcholem všeho poznání. Ovšem pak byly knížky ty sepsány jazykem mateřským, jímž učení v těchto školách se mělo díti; obsah sám podán tu latinsky.

V té době Komenský pomýšlel již také na podobnou knihu *k učení latinskému*. Před ním vyslovena již podobná myšlenka o sestavení nejznámějších a nejpotřebnějších slov v jediný celek od *El. Bodina*, jehož knihu Komenský seznal již v Čechách;[48]) avšak jednotná myšlenka i účel, kterého tím chtěl dosíci, náleží úplně jemu. Proto mu nevyhověla ani *„Brána"* hibernská, na kterou jej přátelé upozornili. Uvádí toho důvod trojí: 1. že neobsahuje mnohých slov obvyklých a potřebných, za to však leckterá nepotřebná; 2. mnohá slova kladou se tu několikráte a to v různém významu; 3. původního významu slov se odtud žák nedohledá, poněvadž berou se často i ve významu přeneseném, obrazném.

I pracoval Komenský dále sám o tom, co byl počal, aby mládež nestárla pouze při slovech, ale uvedena byla i ve věci, poněvadž ze slov jednotlivých, bez ladu a skladu ve mládež cpaných, zajisté nevzejde poznání ani řeč souvislá, není-li za nimi věcí. (Předml. ku Br. 5). Spisovatelé toho nahraditi ne-

---

[48]) Též v knize *Dav. Chytraea* „Regulae studiorum, seu de ratione et ordine discendi in praecipuis artibus recte instituendo" (Lipsiae 1596) na l. 46 čteme: „Utilissimum vero erit in prima statim aetate pueris rerum vocabula ediscenda proponere, ex libellis, qui arborum, herbarum, leguminum, olerum, fructuum, quadrupedum, insectorum, volucrum, piscium appellationes ex Plinio, Dioscoride et aliis autoribus collectas, item propria opificum et singularum artium vocabula continent." Týž požadavek, zároveň však předvádění obrazů věcí neznámých činí již *Erasmus Rotterd.* „Declamatio de pueris ad virtutem ac literas liberaliter instituendis. Basil. 1529, p. 66 sqq.

mohou, protože jsou jednak příliš obšírní, jednak nevykládají všeho, zejména nic o věcech teprve novější době známých. Také by se jimi ztrávilo příliš mnoho času, že by ho nezbylo na studium věcné ani odborné.

Naproti pokusům posavadním Komenský postaviti chce své *„Semeniště“*, po němž 1. by jazyk a rozum stejným krokem postupovaly, t. j. kolik chlapec pochopí, tolik aby zvykal si též vykládati; proto spořádal veškerenstvo věcí tak, jak je chlapec může pochopiti, aby vše, co má a umí říci, dovedl si též představiti. Takových tedy obecných kategorií věcí našel 100. (Předml. 21). 2. K těm kategoriím vybral ze slovníkův 8000 nejobvyklejších jmen věcí a činností, jež sestavil v 1000 vět, počínaje od kratších k delším. 3. Při nich pak bedlivě dbal významu prvotného a přirozeného.

Brána takto zřízená dle mínění jeho bude míti celistvé veřeje dobře utvrzeny, poněvadž je založena na věcném základě, při čemž bude snadno ji otevříti souběžným textem v jazyku mateřském a odemknouti ji základními pravidly mluvnickými, k nimž také platně přihlíží. (Předml. 30).

„Semeništěm“ Komenský prvotně nazval **Bránu** proto, že tu dbá stejně věcí a jazyka, mimo to ve množství věcí na světě se vyskytujících uvésti hledí jakési patrnější světlo tím, že je pořádá v soustavu, v níž by tkvěly spolu kořeny nesčíslných slov latinských, aby tak se vzdělaly též základní pojmy vědění, mravův a pobožnosti (Předml. 31). Za doplněk vyžaduje si od někoho umělejšího dle skutečných spisovatelů vypsání všeho toho jednak krásného, jednak jadrného, aby se tak mládež uvedla ve spisy samé.

Soustava pojmů, dle níž Komenský dílo své spořádal, záleží jednak v tom, že začíná od nejjednodušších a končí nejsložitějšími, jednak vychází od nejprostších a končí nejabstraktnějšími (nejvznešenějšími).

Vychází tedy od živlů jako prvků věcí (— III.) k nerostům (— X.), od nich přechází k rostlinám (— XIII.) a zvířatům (— XIX.), až dospívá k bytosti na zemi nejpřednější, k člověku (XX.); líčí jeho tělo, pak jeho činnost jako jednotlivce, tedy hlavně řemesla (— XLVIII.), pak poměry lidstva v celku (— LXVII.), potom vychování (— LXXXII.), jeho výsledky hlavně v mravech (— LCVII.), až dochází k víře a náboženství jako poslednímu cíli života a jeho pomoci ku přesídlení v onen lepší a vlastní život po smrti (— XCIX.).

O paedagogické stránce a významu díla tohoto bylo již velmi často psáno a ukazováno, že tato Brána prvotní ze všech, jež Komenský složil, cíle svého nejspíše mohla dojíti, jsouc pro mládež nejpřístupnější; u ostatních, jak i spisovatel sám posléze uznal, množství věcí a slov bylo nad chápavost mládeže.

O stránce věcné dodáváme, že měla převahu nad slovnou, neboť spisovatel více dbaje realií na mnohých místech tvořil si pro ně nová slova nebo v celek nebývalý je spojoval, jen aby pokud možno hověl věcem. Jazyku činí se násilí, aby se povolilo věcem, jak mu to později někteří spisovatelé vytkli, poukazujíce na neklassičnost jeho latiny (Opp. did. IV., 28—42).

Pokud byli tu v právě, rozhodneme snadno: připravovala-li Brána pouze na četbu spisovatelů starých, Komenský neměl přestupovati mezí jazykem a spisy jejich vytčených; pakli latinu pokládal za jazyk učený ve vlastním slova smyslu a chtěl knihou připraviti na výklad věd, t. j. věcný výklad, jaký se tehdy opravdu konal, nemohl ovšem vystačiti starými spisovateli, jak i v předmluvě připomíná (§ 9).

Ostatně i jednotlivé věty mládeži podávané k tomu poukazují. Již v „Úvodu" (věta 2.) předesílá ještě, v čem záleží „býti vzdělánu", totiž „znáti rozdíly věcí a uměti každou věc pojmenovati svým jménem"; nebo „všeho umění základy položil, kdo se přiučil vyjmenování přírody a řemesel" (v. 4.). V nevelké té knížce ukáže se všecken svět a zároveň i jazyk latinský jako v úhrnu (v. 15.). Při původu světa i všeho tvorstva ze živlů vykládá se prostě filosoficky vznik všech věcí ze živlů (odd. III.). Na konci (v. 993.) spisovatel sám dí, že tu obsaženy jsou počátky filosofie a theologie, aniž snad něčeho pominuto.

A jinde později Komenskému staří spisovatelé mají býti pomocníky ku poznání věcí, proto radí čítati spisovatele, kteří se jinak nečítají nikdy, protože nedbalá jejich forma byla by předcházejícímu formálnímu učení zcela na závadu. Zřetel věcný u něho převládal, proto se mohl právem proti tomu hájiti, že neobmezil se v Bráně na slova, která jsou ve spisech staroklassických.

Také v listu *S. Eveniovi*, jenž pochází asi z r. 1629—1630, tedy z doby před vydáním Brány, jmenuje „classium et per classes tradendam Encyclopaediae seriem" (Patera, č. III.) a spoléhá na lidi nadanější, než je sám, že uvedou pod jeho methodu vše to, co jest hodno člověku poznati. Celá pak korrespondence z doby, kdy se všech stran ho docházely souhlasné zprávy o nadšeném přijetí Brány, svědčí přímo, že již se zanášel myšlenkami o pracích mnohem vážnějších,[49]) jak by úplně otevřel příchod ke všem vědám a uměním. Proto se mu brzo ani nelíbila složená tehda mluvnice ku Bráně, že v ní bylo příliš mnoho

[49]) Viz *Patera*, Korresp. č. VI. a VII., kde mluví o „*Christianae Pansophiae Encyclopaedia*", „res tante facilitatis et jucunditatis (artes et scientias intelligo) pro tam operosis et abstrusis habitas fuisse."

látky a málo světla, t. j. mnoho pravidel a málo pojmův obecných. [50])

A *Docemiovi* při jeho vydání Brány Komenský vytýká, že přidal tam zbytečně mnoho jmen rostlin, hvězd atd., poněvadž tím žáci zase budou znáti jen slova bez věcí, kdežto cílem Brány jest jen základní slova z jazyka podati a sestavení slov („fundamentalia tantum linguae verba et verborum structuras"), věci méně obvyklé že se mají ponechati na jinou dobu pozdější, až by je žáci také dle obsahu dovedli chápati.

Pomůckou a zpříjemněním práce s Branou býti měla sbírka přísloví **(Moudrost starých předků)**, již dávno před tím chystaná a zařaděná i v *„Pokladu jazyka"*, jíž sběratel poprvé užil v „Theatrum", jak sám dí, potom ji přizpůsobil obsahu Brány a radil jí používati, když se Brána již několikráte za jiným účelem se žáky prošla. Podstatu přísloví Komenský shledává v podobenství z věcí vnějších vzatém a přirovnání jich k věcem vniterným, k obsahu duchovnímu. Proto pouhých gnom vlastně ani za přísloví nepokládá.

Rozdělil je ve čtvero oddělení: 1. ve přísloví, vzatá z věcí přirozených, 2. z věcí řemeslných, 3. z historií, 4. z básní. Základem jest mu všude obraz, přirovnání odněkud z přírody, z umění, z událostí nebo básní vzatý, jinak sestavení je celkem podobné jako u Brány.

Nedlouho po vydání Brány Komenský poznal, bezpochyby též z prakse školské, že dílo jeho je pro začátečníky v latině příliš obšírné a nesnadné, i odhodlal se koncem roku 1632 složiti pro ně **„Vestibulum" (Předbraní)**, v němž také leckde znamenáme podklad obecný (Předmluva ze dne 4. ledna 1633), poněvadž v něm spisovatel jaksi ukázati chtěl nejabstraktnější základy všech věcí a slov, nežli by žáci vpuštěni byli v jednotlivosti. Jak sám se přiznává, nabyl ohled ten u něho převahy nad jazykovým, neboť místo zamýšlených rozmluv podává věty po způsobu Brány, za přípravu ku poznání věcí (3). Při tom každé slovo pokládá se ve významu prvotném.

Pojednává nejprve *„De accidentibus rerum"* (jména věcí s přívlastky), pak *„De rerum actionibus et passionibus"*, což sestaveno hlavně dle postupu v Bráně (II.), *„De rerum circumstantiis"* (III.), pak teprve o věcech ve škole (IV.), doma (V.), v městě a v krajině (VI.), posléze o ctnostech (VII.).

Nezdá se, že by pro žáka na tom stupni Komenský byl názor pokládal za možný, aspoň pokud se týče prvních tří oddělení, neboť na začátku žáčka odkazuje na pomoc boží, na

---

[50]) *Patera*, Korresp. XV. O této mluvnici posud jen dle jména známé viz výklad v ČČM. 1899.

obcování s učiteli a obírání se knihami, odkud se přiučí potřebnému jazyku latinskému.

Ve svých spisech didaktických (Opp. did. II., 283—284) Komenský s nemalou chválou se zmiňuje, že ze zlatých *spisů Jana Val. Andreae* mnohému se přiučil, vida v nich odkrývány hojné omyly lidské; ba připisuje mu i podnět k dílu svému nejdůležitějšímu, jímž se tak dlouho potom obíral, k své *pansofii*. Spisů jeho pilným čtenářem byl zajisté již v době fulnecké, to ukazují díla, o nichž jsme se již zmínili, rázu spíše parainetického než filosofického. Jinak víme o muži tom, že skutečně mnoho psal proti směru té doby, že vyslovil též množství myšlenek paedagogických zcela správných, ale celé soustavy nepodal, rovněž jako jsou jeho díla spíše řady okamžitých nápadů, bez určité soustavy prohozených. Byl to patrně muž velice bystrého nadání pozorovacího, jenž vydal v mládí řadu knih, avšak velmi brzo ustal ode všeho spisování. Taktéž spojoval jej s Komenským zápas proti scholasticismu, ještě v XVI. st. na universitách a v učených společnostech bujejícímu, jenž na povrch se jevil zvláště vyvracením obecně uznávaného dotud Aristotela a jeho dialektiky. Počátek učiněn byl sice již studiem antické filosofie, které se povzneslo s humanismem a podalo též Aristotela v lepší podobě, než jej znali první scholastikové; avšak byli to teprve odborní učenci, jako mathematikové a astronomové, kteří připravovali nový, moderní názor na svět, byli to didaktikové, kteří přivedše ku platnosti jazyk vyučovací připravovali slavnou saekularisaci věd, jak XVIII. st. pak rázem ji provedlo. A přívrženci nových těch theorií i ve společnosti se spojovali a vespolek se podporovali, jak patrno z různých těch více méně symbolických a ještě více tajemných sdružení, vedle nichž vystupuje již i vážná společnost vědecká na pěstování přírody v Londýně (Royal Society), jíž Komenský sám věnoval své dílo „*Via lucis*“.[51])

Avšak již v mládí svém dovídal se Komenský o jakémsi tajemném družstvu, které chtělo povznésti život křesťanský a napraviti nedostatky, jež překážely povznesení Kristovu na stolec, kde jemu jedinému místo náleželo. Dovídal se o něm, jak jsme již svrchu podotkli, ze spisu Andreaeova, ovšem jen tajemně, ale právě tato mystická stránka ho lákala, neboť jí byl vždy náchylen, jak viděti z jeho náklonnosti k víře chiliastické, jíž se držel až do konce života, a povznesení mravnosti na základě víry již jako Bratr všecek byl oddán. I shledáváme

[51]) O sdruženích těch *L. Keller*, Comenius und die Akademien der Naturphilosophen des XVII. Jahrhunderts. Comenius-Monatsh. IV., jakož i *J. Reber*, J. A. Comenius und seine Beziehungen zu den Sprachgesellschaften. Leipzig, 1895. Někteří členové uvedeni od *W. Begemanna*, Comen.-Monatsh. V, 210 sl.

ještě r. 1628, že obrací se listem k Andreaeovi, aby mu přispěl radou v jeho pracích vychovatelských a mezi své přátele ho přijal (Kvač. Korresp. č. I.), následujícího pak roku přes odpověď odmítavou dotazuje se po účelích bratrstva *„Roseae Crucis"*, po čemž dostává se mu odpovědi (Kvač. Korresp. č. II.), že účelem jeho bylo postaviti Krista na místo bývalé a rozprášiti na vše strany ty modly, které na jeho stanoviště nastoupily, ať v náboženství, ať v literatuře; ostatně že si k stolci svému Kristus sám zase pomůže a pomoci naší nepotřebuje. Komenský obracel vše své vědění k Bohu a jeho zjevení jako jedinému pravému základu, na něm stavěl své myšlenky o povznesení světa věděním a zvláště výchovou mládeže, na mravech polepšených a pobožnosti založenou, mohl tedy snadno připisovati podnět k tomu Andreaeovi (viz též list *A. Menzelovi*, Patera Korresp. č. IV.), ale pouze parainetický, nikoli vědecký a filosofický.

Andreae měl mnoho myšlenek paedagogických prakticky cenných, měl je i Ratich, z něhož do díla svého didaktického Komenský dosti mnoho jednotlivostí přibral, avšak nenalézáme v nich dosti mocného podnětu k věcnému základu, jejž Komenský zvláště od prvé Brány počínaje tak důrazně vymáhá a jímž nejvíce nabyl významu pro školství nové. Ten základ hledati jest nám jinde, a Komenský nám jej i sám naznačil.

Vykládáť v předmluvě k *Fysice* (§§ 3—6), že jako učitel v Lešně chtěl se ještě lépe seznámiti s nedostatky škol a s lepší methodou vyučovací, a tu že připadl na knihy *L. Viva* „De tradendis disciplinis". Poznal v nich mnoho myšlenek o potřebě opravy škol, ale málo k tomu přímo vedoucích prostředků. Stránka záporná u toho spisovatele všude měla převahu; avšak o positivnou nápravu ještě sto let po něm lidé málo se starali. Tu byl upozorněn na spisy *Campanellovy* a *Baconovy*, jak sám dí, jež s velikou radostí přečetl, a shledal i v nich sice některé vady, na př. u *Campanelly* v samých základech, u *Bacona* pak nedostatek příkladů pro otvírání tajností přírodních, znamenal však, že z jisker těch odevšad sebraných mu vzchází světlo, aby vnikl v tajemnější stránky přírody a nedosti jasné části písma sv., z čehož ovšem nemalé mu vznikalo potěšení. Že jiskrou tou z *Bacona* vzatou rozumí jeho induxi, bylo již častěji ukázáno, z *Campanelly* pak rovněž nespokojenost s posavadní filosofií, na dialektice vše zakládající.

Jakou měrou na stránku věcnou klade důraz v Didaktice prvotné, již svrchu jsme poukázali, o souběžném výkladu v Bráně jazyků však sám praví (Opp. Did. II., 83), že na základech didaktických seznal souvztažnost mezi slovy a věcmi a uznal, že nejlépe bude podávati je parallelně; proto založiti chtěl knihu, kde by to provedl. Věci, jejich zvláštnosti, čin-

nosti a trpnosti měly se tu podávati historicky, t. j. tím postupem, jak asi vznikly, a každá z nich měla býti označena svým náležitým slovem, tak aby vedle toho výkladu věcného i celý stroj jazyka uveden byl v souvislost. Tomu však nehověla žádná z posavadních knih, jež se o to pokoušely. Toho základu přidržel se Komenský pak i následujícího roku, přidávaje ku *Bráně „Vestibulum“*.

Pokus podati souběžně rozvoj jazyka a věcí, dohledávati se souvislosti mezi věcmi a prvotnými významy slov, byl zajisté záslužný, třebas se spisovateli všude nepodařil ani tuto ani později. Vždyť je známo, že i my se poměru toho po stránce psychologické až posud nejednou marně dohledáváme; a Komenský v psychologii stál daleko pozadu za námi.

IV. První pokusy pansofické.

Veliký úspěch, jehož Komenský hned dosáhl svou Branou jazyků, byl mu záhy podnětem ku pracím dalším. Pracoval zajisté již před vydáním toho spisu o sestavení myšlenek filosofických, které se týkaly *první části jeho Brány, totiž o přírodě.* Na vyzývání pak přátel svých, zvláště „eorum de numero, qui in rectificandam studiorum methodum vota, cogitationes, operam hoc tempore conferunt," dokončil r. 1632 spis ten a vydal jej následujícího roku jako **„Physicae ad lumen divinum restauratae Synopsis"**. Vykládal věci tu obsažené ve škole, chtěl je tedy předložiti úsudku lidí učených a vydal je i tiskem.

Vyšlo tak dílo to vlastně též z prakse školské, ale zároveň obsahovalo I. část filosofie Komenského, o věcech na světě, jež Bůh pro člověka stvořil a učinil je zároveň předmětem jeho poznání. Chtěl tu také podati něco nového, od posavadní filosofie různého, co by se shodovalo především s myšlenkami jeho jinde už podanými, t. j. se základem vší filosofie v písmě sv. hledaným, a přispělo ku hledané harmonii v bytosti lidské a vědění člověka.

Základ filosofický bral ze spisů filosofů svrchu jmenovaných, zvláště *Campanelly*, neboť i on se pokoušel vyčistiti filosofický chlév Augiův, t. j. odstraniti dosavadní nepravý způsob nazírání na věci lidské.

Že se tím oba navraceli k původnímu názoru křesťanskému, jemuž víra byla střediskem všeho snažení, toho si Komenský asi sám je nejlépe vědom, neboť chce ubírati se po stopách, jež si vytklo *„Růžové Bratrstvo"*, Krista dosaditi na prvotný jeho stolec a písmo sv. položiti za vrchol všeho vědění, jak nedávno před tím učinil i bývalý učitel jeho *Alsted.*[52] Je to týž názor, který mají také otcové církevní, neboť již sv. Jan Zlatoustý dí, že křížem Kristovým každý rolník stal se filosofem.

---

[52] Ve spise *„Triumphus bibliorum sacrorum"*, vyd. r. 1625.

Jinak ovšem nelze upříti, že stanovisko křesťanské, jež tu Komenský zaujímá, dívaje se na přírodu jako harmonii tvorstva souměrně v pořadí sestavenou, jež řídí se určitými zákony božskými, stvořena jsouc dle věčných ideí v bytosti božské bytujících, samojediné dovedlo přispěti k jednotnému nazírání na to, co zde na zemi jest,[53]) jak se o to i ve spise svém pokouší.

Ostatně není ani Komenský sám, že se k bibli odvolává, to činili v době jeho mnozí, neboť i *Bacon* v ní nalézal mnoho filosofických myšlenek o přírodě, i u něho je studium přírodní přípravou ke studiu písma sv., ač pro bádání v přírodě se dožaduje náležité míry svobody. (Afor. 89.).[54])

A stojí-li Komenský přes svoji polemiku proti Aristotelovi na jeho základech, není tu osamělý, nýbrž docela na stanovisku své doby.[55])

Dialektika scholastická má, jak známo, jádro aristotelovské, obrácené na předměty křesťanské, tedy v základech dosti pošinuté. V době renaissance vzkříšená ideální nauka Platonova lépe se zamlouvala křesťanství, ale proto přece v XVI. stol. na všech školách pilně se disputuje po způsobě Aristotelově, a zvláště v názorech přírodních je tento přední filosof starověký první auktoritou. Změna v myšlení nemohla nastati hned, k ní musely přispěti veliké objevy v oboru věd přírodních, počínajíc zeměpisem až po astronomii, jimiž od empirie dospělo se nejvyšších a nejspolehlivějších zákonů, o nichž věda mathematická přesvědčovala bezpečně a na jisto. I *Bacon* a *Campanella* tedy ještě stojí na základech, od nichž vycházel Aristoteles, jenž dle Anaxagora vedle živlů přijal i mysl, i oni při vzniku věcí vycházejí od protiv a toho, kde se protivy ty jeví, původ a rozlučování věcí jest u nich zcela týž. I základnímu názvosloví filosofickému rozumíme u nich a též u Komenského jen potud, pokud si přimyslíme obdobné výrazy starořecké.

Při tom však Komenský nejednou mluví proti Aristotelovi, dotýkaje se ho i posměchem,[56]) nejsa po příkladě svých

[53]) Viz *O. Willmann*, Didaktik als Bildungslehre, I, 217².

[54]) Též *Campanella* dí, Apologia pro Galileo (p. 25, ed. 1622): „Utimur tantum doctrinis gentilium, *quatenus rationales sunt a ratione prima, Christo* . . . S. Thomas etiam I. quaest. 1. ait, quod gentiles tanquam testes contra se ipsos, non tanquam judices, nec ut testes contra nos citentur in scholis theologorum.

[55]) *Campanella*, Apologia pro Galileo (p. 8 [10]. ed. 16??): „Praeterea non videtur posse absque ingenti scandalo de his disputari. Iam enim recepta est in scholis doctrina de coelestibus et de terra, conformis theologiae, uti scholastici docent. Igitur quicunque aliud docent, videntur novam, ad theologiae scholasticae eversionem, sternere viam et super alios superbire".

[56]) Předml. k Fysice 2., Disquisit. de caloris et frigoris natura 9. Viz *Campanella*, Apologia pro Galileo (p. 18, ed. 1622): „Quapropter

vzorův ani spokojen se spojením filosofie pohanské s křesťanstvím, poněvadž odtud vznikly nejen spory mezi učenci, ale i bludy. (Předml. Fys. 24.)

O četbě svých přímých předchůdců dí, že mu dala hlavně jen podnět, aby si zbudoval některé základní myšlenky o obnově filosofie přírodní: 1. že jedině pravý způsob filosofie lze zakládati na pozorování smyslovém, na rozumu a písmě sv.; vzal tuto myšlenku od Campanelly; 2. že filosofie peripatetická sama dosti byla nedokonalá, jak to myslitelé doby jeho již téměř obecně uznávali; 3. že filosofii lze zdokonaliti harmonickým vztahem k těm třem základům, aby ji každý pochopil. Jen ty tři základy pospolu mohou sloužiti za dostatečný poklad filosofie, neboť smyslové i rozum nás nezřídka opouštějí. Od Aristotela filosofie v době nové tak pokročila, že spisy jeho bývají od ní usvědčeny ze lži. Vázati se slovy učitelovými ostatně ani není náležité, nýbrž věci mají vázati rozum člověka; učiteli věřiti třeba jen potud, pokud věcně dokázal. Ve filosofii samé Bůh má býti vůdcem, rozum světlem, mysl svědkem. A Komenský o sobě se přiznává, že vedením božím raději chce blouditi, nežli vedením filosofa světského.

Pokud se týče filosofie pouhé, užívá jí proto, že mu mnohá místa písma sv. před tím nejasná znamenitě osvětluje, zvláště přispěním nových filosofů, Campanelly a Bacona. Také poměr mezi světem realným a jazykem seznal pomocí filosofie, jak jej sám dále hleděl objasniti, a poznání přírodní pokládal při tom za nejdůležitější základ. Učinil pokusy filosofické v knihách svých proto, že knihy posavadní příliš jsou obšírné, a tu by místo nich rád vydal knihu menší, pokud lze i obsažnější, jež by mimo to neodváděla od Boha. (Opp. Did. I., 419, 421.)

Před vědami mathematickými a logickými musí předcházeti znalost přírody, jíž nabýváme pouze zkoumáním přírody samé (Proleg. II., 4). Vycházeti třeba při tom poznávání od věcí jednoduchých, jak to i Tvůrce sám naznačil.

Základy bytostí hmotných jsou tři: hmota, duch, světlo, k čemuž přistupuje přirozenost jakožto snaha o sebezachování.

Vlastnosti věcí jednotlivých vznikají z toho, jakou převahu má při věcech jedna nebo druhá látka. Ve světě viditelném vše děje se a jest z látky v duchu a skrze oheň čili světlo. Třeba tedy základní vlastnosti živlů zvláště důkladně znáti, že na nich spočívá povaha všech věcí. V každé bytosti zajisté jest jakási částka látky, jest v ní síla činná, jíž se

---

delirant, qui putant, ab Aristotele constitutam esse veritatem de coelestibus et nihil amplius investigandum. Aristoteles in 2. De coelo, sicut ab Aegyptiis acceperat, scribit, octo esse sphaeras, adnumerando stellatam".

z pouhé látky stává samostatná bytost, která potom žije, vzrůstá atd., posléze jeví se tu podoba čili seřadění jednotlivých částí příslušné bytosti. Látka je tedy při tvoření passivní, světlo aktivní, formující duch jest obojí (kap. II.).

Při tomto názoru patrně spolupůsobí značně náklonnost Komenského k mystice; vždyť i t. zv. generatio aequivoca má u něho značnou úlohu. Mystická je celá ta přírodní filosofie již i svým základem z víry vzatým, jejž Komenský uvésti chce ve shodu s vědou.

O důkazy ovšem se pokouší všude, neboť bez důkazů bezpečných filosofie není ničím (Předml. 27), ale i tu zase didaktik má převahu nad filosofem. Žádá zajisté (Předml. 26), aby při tom větší péče byla o methodu, která by měla býti volná, nikoli násilná a nucená, při tom však bezpečná do té míry, jako bývá v mathematice, kde vždy známé je vodítkem k neznámému. To díti se bude teprve tehda, přestanou-li školy přemlouvati z děl cizích a počnou-li ukazovati, přestanou-li disputovati a počnou-li bádati, přestanou-li žáci věřiti tomu, co jiní lidé poznali, a počnou-li sami věděti. Stane se to ovšem teprve tehdy, až věci upoutají rozum, nikoli pouhá víra ve slova učitelova.

Komenský sám, jak jsme pravili, se o to též pokusil. Od podstaty všech věcí přichází k tomu, z čeho jsou všecky věci složeny, a za hmoty základní pokládá rtuť, síru a sůl, pak jedná o vzniku, vzrůstu a zanikání věcí vůbec. K tomu připojuje výklad o živlech vůbec a pak o každém o sobě, přechází na výklady zjevův a těles nebeských, potom jedná o nerostech, rostlinách a zvířatech, posléze o člověku a o andělích.

V závěrku (Epilogu) Komenský dospívá mínění, že svět stvořený jest „mera harmonia“, v němž vše vzniklo z jednoho, a toto vše směřuje zase k jednomu. Vše při tom souvisí spolu tak, že všecken svět je nerozdílným celkem. Od nejnižšího k nejdokonalejšímu jeví se v tvorstvu stupnice sedmičlenná, jež počíná živlem, z něhož nejprve vzniká pára a zhustěnina (concretum), až se tvoří bytost oživená, rostlina, živočich, člověk. Na vrcholu stupnice stojí anděl jako nejdokonalejší bytost stvořená. Při každé z těch bytostí některá síla dle vůle Tvůrcovy má převahu: u živlů bytí, u par pohyb, u zhustěnin tvar čili jakost, u zvířat smysl, u člověka um, u andělů rozum (intelligentia).

Proti svým předchůdcům jako věc novou Komenský předkládá: trojici principů, stupnici substancí, nauku o duchu, o pohybech a o jakostech (Předml. 34).

Harmonie ve světě dosíci chce duchem světa, jenž vše proniká a tak způsobuje onu účast, kterou bytosti čím výše tím dokonalejší mají na stránce duchovní, jež je i k tomu

vede, aby obracely pozornost svou vzhůru k té bytosti, od níž vyšly.

Avšak již tu poutá Komenského všude mystická trojice, tak významná zvláště v pozdějších jeho pracích, vedle ní pak posvátná sedmička, libovolně vzatá k stupnici tvorstva. Při tom theolog v něm nejednou nesouhlasí s přírodopiscem, v řadu bytostí hmotných klada též anděly, člověkovo tělo stavěje podlé těla zvířecího, jen ve stupnici mu vyšší místo vykazuje.

Jinak všude je patrna snaha, vyložiti vše ze základů pokud lze nejjednodušších, neboť dle názoru tehdejšího míra poznání záleží především na přiblížení se „ad nudas quantitates."

V celém názoru na přírodu stvořenou závislost Komenského na vzorech, zvláště na Campanellovi, *Jos. Reber* ve svém vydání dokazuje jak v celku, tak v jednotlivostech, což tedy lze nám zajisté mlčením pominouti.[57])

Chvály hodna je snaha o přesné výměry a jasné rozdělení celku, pocházející odtud, že jádro výkladu zde podaného původ svůj má ze školy. Odtud se vysvětluje též stručnost některých částí, kde bychom vyžadovali důkazu zevrubnějšího neb odůvodnění hlubšího, nebo zase známé z obecného života pokusy, jež si také žák dovedl představiti, vedle hlubokých pravd filosofických. Známo jest ovšem, že se takovéto pokusy ve škole samé nekonaly, nýbrž učitel dovolával se tu pouze obecné zkušenosti.

Komenský v prvních letech pobytu v Amsterodamě pokusil se Fysiku nově přepracovati, a z doby té zachovaly se nové náčrty některých kapitol; nebyla to však již fysika školská, jakou býti mělo prvé vydání, ale část díla obecně vědeckého, kdy měl již pořízen zcela nový návrh na sestavení úhrnu veškeré moudrosti lidské.

Také Fysika Komenského došla u tehdejších učenců značného rozšíření a uznání,[58]) byla též několikráte otištěna. Vedle ní neunavný spisovatel pracoval ještě o některých spisech didaktických, jež chystal pro potřebu cizí, jako na př. *Informatorium* vydal brzo potom německy a polsky, pomýšlel již i na přepracování *Didaktiky* jazykem latinským, jež pak měl hotovo a v rukopise přátelům svým posílal na ukázku ke konci let třicátých (Patera, Korresp. XXI.).

[57]) *Jos. Reber,* Einleitung zur Physik, p 4 sq.: „Peripatetische Schulüberlieferungen, deren sich erst Descartes teilweise entschlug, die physiologischen Erörterungen des Campanella, Baconische Theorien, in eigener Weise umgestaltet, und in mächtiger Einwirkung die alchymistischen Anschauungen seiner Zeit, alle diese in Einklang mit alttestamentlichen Angaben gebracht und zurückbezogen auf die Bibel, das sind die Elemente der Physik des Comenius".

[58]) *Kvačala,* Korresp. Kom. č. XIV. (J. J. Czedlitz Komenskému).

Úspěch *Brány jazyků*, který spisovatele jejího patrně těšil, poněvadž v korrespondenci z té doby, jinak velmi nedostatečně zachované, častá se o ní děje zmínka, pobízel ho však k dalšímu pokusu, o němž pak nepřestal již přemýšleti až do konce života. Když totiž sestavoval tuto knihu, a to na základech věcných, znamenal při tom *vztažnost mezi věcmi a slovy*. A poněvadž se mu povedlo jazyk celý uvésti na několik málo základů, vyhledati ke všem slovům nevelký počet kořenů, zdálo se mu, že by lze bylo také při věcech něčeho takového dosíci, zejména při harmonickém spořádání veškerenstva a nemnohých základech, z nichž veškero tvorstvo vyvedeno. Kdyby se tedy podařilo nalézti nějaké takové kořeny věcí, mohla by mládež po Bráně jazyků pohodlně vnikati v samu podstatu všech věcí a tím i v základy moudrosti jedině pravé; a kdyby tím otevřena byla cesta ku poznání všech věcí, povstala by tak opravdová **vševěda**. Byla by pak taková kniha jádrem knih božích, přírody, písem sv. i svědomí lidského, kdyby všecky věci dle řádu byly vypsány, k jich objasnění použito bylo zjevení božího, a zároveň kdyby obecné pojmy vrozené tu byly rozvedeny. Takovouto *Branou věcí* čili moudrosti (*Janua rerum sive sapientiae Porta*) by mládež mohla vnikati ve vniternější podstaty věcí a ovšem nabývati opravdové moudrosti, lepší než dotud.

Chtěje zvěděti, co by o díle takovém soudili mužové učení, Komenský oznámil r. 1633 v Lipském katalogu knih k vydání připravovaných *„Bránu věcí čili vševědu křesťanskou."* (Opp. did. I., 403—404.)

O úmyslu Komenského zvěděl i přítel jeho *Samuel Hartlib*, a to skrze studující, kteří z Lešna se dostali do Anglie, i žádal hned Komenského, aby mu myšlenky celého díla obšírněji vyložil. To stalo se bezpochyby již dříve, neboť při zmínce v zamýšlených v té době pracích pro potřebu gymnasia Lešenského kromě slovníka latinsko-polsko-německého Komenský jmenuje též *Pansofii* (Patera, Korr. č. XXI.), na jaře pak r. 1633 posílá list Hartlibovi (Patera, Korr. č. XXII.), v němž se rovněž děje zmínka o tomto zamýšleném díle.

Blouznivý duch Komenského, pro vše dobré a pokrok lidstva vezdy ochotný podniknouti jakoukoli námahu, brzo dospíval přesvědčení, že by se takto nejlépe pomohlo církvi a státu, kdyby konec učinil se všem zmatkům v poznání lidském. A hodila-li se *Brána jazyků* tak šťastně do soustavy kteréhokoli z jazyků vzdělaných, jak ukazovala nová a nová vydání, rok po roce se množící, bylo-li lze jazykům všem učiti jedním způsobem, a to s výsledkem naprosto jistým, i učenost všecku, po tolika knihách rozptýlenou a tak velice nepřehlednou, jež se mimo to s přibývajícím počtem knih vždy více tříštila,

bylo by snad lze svésti v soustavu a podati tresť její v nevelké knize, ale tak obsažné, že by sloužila místo celých rozsáhlých knižnic a ohromného počtu knih, jimiž svět již tehdy oplýval.[59])

Hartlib byl dle prvních ukázek zajisté přesvědčen, že Komenský zamyšleným dílem podá něco nového, důležitého a neméně významného než *Brána* jazyků, která slávu přítele jeho tak rozšířila. Byl tedy dychtiv více zvěděti o tom, jak si úmyslu tak důležitého provedení představuje. Že mu list Komenského na tu dobu vyhověl, o tom není pochybnosti, neboť neváhal a bez vědomí spisovatelova dal jej vytisknouti v Oxfordě jakožto **„Conatuum Comenianorum Praeludia"** (II. vyd. z r. 1637 s názvem **„Prodromus Pansophiae"**).

Komenskému samému nebylo zprvu vhod, že jeho přítel tak jej vydal na lidský soud, poněvadž nebyl tehdy s dílem svým ještě daleko pokročil, avšak později smířil se s tím vydáním a přijal tento původní list mezi své spisy didaktické.

A dílo to má opravdu značnou měrou ráz didaktický. Již v úvodu (§ 3) Komenský vyslovuje povděk, že studium nauk k moudrosti vedoucích nejen se neztratilo, nýbrž v jeho době spíše s větší bedlivostí se pěstuje, neboť k šíření vědomostí přispívá zvláště tisk, nové zkoušky a pokusy pak vědění značně rozšířily. Snaha o nové školy a zdokonalení methody v nich zvláště při učení jazykovém zajisté bude také podporovati množení věd, a o to se právě této doby jeho usiluje zvláště hojně (5).

Avšak vedle Brány jazyků bylo by důležito sestaviti *Bránu věcí* k snadnému pronikání moudrosti veškeré. Pomocí umění literního, jež se má vztahovati na všecky vědy, zajisté máme býti přivedeni k obecnému poznání věcí (*Pansophia, universalis rerum cognitio*), čímž teprve by duch člověka stal se obrazem všemoudrého Boha. Cesta k moudrosti má býti přístupná, snadná a příjemná, bezpečna před bludy, užitečna pro život a hlavně oblažující tím, že povede k Bohu (7).

Komenský potom ukazuje nevýhody posavadních studií (8—10), z nichž jen zřídka vycházejí lidé obecně vzdělaní (*πανσοφοί, παμμαθεῖς, πολυμαθεῖς*, polyhistores), spíše fakulty úplně jsou od sebe odděleny, protože o vědění obecné málo kdo stojí; školy nižší také vědění vůbec ponechávají vyšším. Také studium metafysiky (13), logiky a rhetoriky (14) je zcela neplodné.

Lidé to poznali, hledaly se proti tomu léky, ale posud se zdarem nepříliš valným; a tu Komenský sám vykládá příčiny nezdaru ve studiích (18—54). Proti rozptylenosti ve studiích

[59]) *Fr. A. Lange*, Über den Zusammenhang der Erziehungssysteme mit den Weltanschauungen. Comenius-Monatsh. III. 119.

lékem bude knížka, v níž vše, co mysliti lze, pod pravé řády, rody a druhy bude uvedeno, aby se o všech věcech zároveň řeklo jen jednou, co se vůbec říci může (21). Pravdě bylo učení posavadní na závadu, že nebylo vše podáváno v souvislosti, nikdo ani nehledal obecné cesty ku poznání pravdy věcí. Každý obor až posud má své zásady, nikdo se nestará o druhého, ba i v téže vědě bývá methoda různá (26). Tomu lze zabrániti jen tím, že paprsky pravdy sejdou se v jedno, aby ve věcech smyslových i rozumových byl souhlas, a vše aby podepřeno bylo i zjevením (27); dále třeba ku hledání pravdy jen jediné, ale za to bezpečné methody (28), vybrané ze zákonů veškerenstva. Právě proto zkoumati jest věci samy (29). K dosažení spojení s Bohem třeba, by ve vševědě byly jen ostny na hledání Boha, by byla znamením, jak ho nalézati, a formou, jak se jím těšiti (34).

Spisovatel sám přispěti chce k tomu tím, že ve stavivo posavadního vědění uvésti chce formu, chce sestrojiti z něho *skvělý chrám moudrosti* (37).[60]) Umění k tomu potřebné ovšem vycházeti může opět jen od Boha. V díle tom pak vše musí býti svedeno pod číslo, míru a váhu, t. j. učenost musí tu býti obecná, jasná a rozeznatelná, pravá a jistá (40). Zříditi na takových základech knihu jest možno, neboť Bůh podrobil svět člověku, a pokroky ve vědách k tomu též poukazují, že se kdysi k takovému dílu dospěje; třeba jen všecky vynálezy lidské spojiti v obecné pravidlo (48).

K tomu, aby člověk všeho mohl, měl a dovedl užívati, ovšem dospěti může pouze po jistých určených cestách: 1. obecným přehledem všeho materiálu, obsaženého v učených knihách kterýchkoli, i pohanských; 2. srovnáním podaných posud popisů s věcmi; 3. novým a obecným rozvrhem toho všeho, co již nalezeno (51). Účastenství v tom hledání pravdy ať mají všickni lidé (55—59), nechť pak ji prozkoumávají dle pravidla od Bacona označeného, totiž umělým výčtem (63).

Hlavní zásady své pansofie pak Komenský vystavuje tím způsobem (64—81), že poukazuje, kterak povědomost lidská týká se poznání Boha, přírody a umění. Povědomost ta býti má dokonalá, t. j. úplná, pravá, spořádaná. Pravá známost je, poznávají-li se věci, jak jsou. Učiněny jsou dle jakési ideje, kterou si umění vypůjčuje od přírody, příroda od Boha, Bůh sám od sebe. Věci jsou účastny ideí božích, jsou tedy ovšem vespolek úměrné. V Bohu jsou věci jakoby v původním obraze (*architypum*), v přírodě jako v napodobenině (*ectypum*), v umění jako protiobrazu (*antitypum*). Je tedy základem i tvoření i po-

[60]) Myšlenku šíření království božího na zemi filosofové tehdejší vůbec nazývali „stavbou chrámu“.

znávání věcí *souzvuk* (*harmonie*). Mezi vlastnosti harmonie pak náleží, že rozličnost zvuků vychází jen z několika málo zásad (78). A když tedy tyto zásady poznáme, budeme znáti vše (79), odtahujíce z nich obecné způsoby věcí a pokládajíce je za pravidla (80). Pravidla ta pak ať jsou pevná a založena na zkoumání věcí. Komenský stanoví jich tu osmnácte. Methody potřebí k sestavení zamýšleného díla co nejdokonalejší, jíž se dosáhne: 1. úplným rozdělením všehomíra; 2. shodou ve významu slov; 3. k výměrům a rozdělením připojí se poučky; 4. vše to ať je zřetelné, užitečné, pravé; 5. pravidla vševědy buďtež zásady samozřejmé; 6. částečnosti ať jsou jen rozvedením obecných pravidel; 7. věci nerozsouzené ať se položí prozatím mezi záhady. Toť asi methoda, jíž se i spisovatel míní říditi při díle svém zamýšleném.

Na konec Komenský sám vykládá o původu díla, jež míní podniknouti, co jsme již odjinud uvedli (99). Když Brána jazyka dosáhla takových úspěchů, tu následkem přesvědčení o stálé harmonii věcí dospěl mínění, že veškery věci svésti lze pod několik pravidel, obmezených počtem, neobmezených platností. Rozumoval při tom takto: Jestliže jazyk, v němž je nekončená v různých jazycích řada slov, svésti lze v hráze, proč by nebylo lze i věci svésti zvláštními mezemi v naši mysl? Vždyť svět skládá se jen z několika málo živlů, a co v umění lidském vynalezeno, to svésti lze pod jisté rody. A jako slova mají své základy, tak zajisté i věci. Jako lučebníci srážejí množství nerostův i bylin v jediné kapce, tak lze pravidla moudrosti soustřediti v jediném obecném semeništi učenosti.

Při sestavování díla Komenský spravovati se chtěl třemi pravidly (100): 1. aby tu všecky věci poznání hodné jako v poklad byly sneseny; 2. aby každá věc položena byla jen jednou; 3. aby vše na svém místě a ve vlastním smyslu se kladlo, t. j. v pořádku zcela přirozeném a smyslu slov zcela jasném, cokoliv ve věcech je znamenitého a kde v knihách již o tom jest pojednáno (nazváno později *panhistorií*, Via luc. XVI., 4).

Methodické zásady, které tu Komenský uvádí, patrně jsou tytéž jako při *Bráně* jazyků, ovšem spořádati přerozmanité vědění tehdejší v nevelkou knížku dle pravidel vniterných, z nich samých vybraných, na několika málo principiích, bylo mnohem nesnadnější nežli sestaviti knihu pro učení jazykové. To Komenský sám brzo poznával, ba čím dále o tom pracoval, tím jasněji viděl, že sahá nad síly jediného člověka sebrati veškero vědění a z něho vybrati zásady skutečně platné.

Jinak úmysl jeho nebyl neplodný, snad jen filosofickým zásadám a pouhému přemýšlení prospěchem kynoucí, nýbrž

i životu praktickému; mínilť všecky věci až do základův učiniti pravdivějšími, lepšími a křesťanům prospěšnějšími (101).[61])

Pokud se týče souvislosti s písmem sv., uvádí ji v tom, že: 1. dogmata písem sv. uvedl pod pravidla pansofická, příklady historické mezi jinými příklady; 2. místa v písmě nejasná hledí citovati na místě příhodném, aby jejich význam odtud vysvitl; 3. také průpovědí biblických často užíval.

Rozdělení je všude na základě trojice (107). I výklad jména díla toho spisovatel podává (111), že určeno jest k tomu, aby rozum lidský skrze ně všecko si podrobil, že je to nauka jedna vše objímající a že jest určena pro všecky. Spisovatel ovšem nauky takové míní podati pouze základy, nikoli vševědu samu, neboť ta sahá nad síly lidské a náleží vlastně jen Bohu.

Kniha určena především pro mládež, která majíc nádoby myslí čisty neměla býti napájena něčím planým a lichým, ale opravdovým nápojem plné moudrosti (121).

Cílem paedagogickým tedy náčrt končí, jakož tento cíl ve všech stránkách úmyslu spisovatelova prosvítá. Chce ovšem, aby kdokoliv, i lidé učení, knihy jeho užívati mohli ku poznání věcí jakýchkoli, avšak víme, že právě toto dílo, *„Bránu věcí“*, později přestrojoval neustále, jen aby je učinil přístupnějším pochopení chlapcův i osmiletých; i zdálo se mu také, že posléze toho přece jen dosáhl, *Bránu věcí* po smrti jeho vydanou že bude lze vykládati pacholatům i osmiletým bez obtíží.[62])

Hlavní myšlenky tuto vyslovené nalézáme arci již ve *Fysice*, základ obou děl je týž, jakož přirozeno z kruhu myšlenek, v němž Komenský tehdy žil, přece však položeny jsou tuto zásady obecnější, ku povaze věcí více přizpůsobené, a písmo sv. staví se na roveň jiným knihám, z nichž i zásady i příklady k nim budě třeba čerpati.

Ohled ku mládeži, jímž spis tento programmový nabývá svého zvláštního rázu, způsobil i při dalších Komenského dílech pansofických, že v těch mezích se pohybovaly, jsouce určeny mládeži, a naopak že vševědné snahy měly později takový význam ve spisech jeho didaktických, až jeví se jeho paedagogika v látce i formě jimi zcela proniknuta.

---

[61]) Je to zvláštností t. zv. přírodních filosofů XVII. stol., že se jim nejedná o nahromadění nových vědomostí, ale o zužitkování vědomostí posavadních pro život praktický. Vědění, jež nedovedlo lidem pomoci nebo je polepšiti, nemělo u nich ceny, usilovali „o živé plody“, a to přímo proti pokusům starším, zvláště scholastickým. Komenský v té příčině úplně jim je roven. *L. Keller*, Comenius und die Akademien der Naturphilosophen des XVII. Jahrh. Comenius-Monatsh. IV, 7 sqq.

[62]) Pojmy metafysické Komenský má ostatně i v *Bráně jazykův* i v *Předbraní*, na př. při rozdělení věcí.

Vyšších cílů Komenský nedošel a při tehdejším stavu vědění, kdy vědy v našem slova smyslu se teprve tvořily, ani dojíti nemohl, ač nelze upříti, že již v tomto prvém spise obecný základ pro svou vědu hledá správně, hodlaje ji vystavěti na několika málo prvcích, jež by lidstvu byly klíčem k veškerenstvu věcí. Stojí tu zajisté na podobném stanovisku jako Sokrates, jenž poprvé hledal obecná pravidla myšlení. Také Komenský dospěti chce obecných ideí výměrem a výčtem, ač k tomu právě tuto konkretních příkladů nedostává. Ve Fysice má jich ovšem dosti. Ale zrovna tu vidíme slabost jeho nauky, že dostává se takřka k ideám konkretním, leckde Platonovým podobným, jimž přisuzuje bytnost i tenkráte, když není mysli, jež by je právě chovala. Nominalismus Aristotelův mu nedostačoval, zabloudil tedy leckde v realismus, ač snad nechce ideje postaviti na roveň božstvu a předvésti je ve věčném trvání v říši nadhvězdné.

Základem *Brány jazyků* býti měl názor na všecken svět, jejž Komenský směle spojiti chtěl s prostředkem dorozumívacím, s jazykem. Byla to nová cesta, která se neobyčejně zamlouvala i pokusy, jež se za tím účelem v podrobnostech mohly díti. Jeť známo, že i různí spisovatelé Bránu doplňovali a rozšiřovali, ač někdy proti úmyslu Komenského. Jinak by myšlenka jeho i v naší době zasluhovala ocenění právě svým parallelismem mezi názorem a jazykem, jemuž my vlastně přikládáme větší význam než Komenský, zvláště při appercepci a tvoření pojmů. Na prvém stupni vědomí zajisté mohlo se Komenskému dařiti, že názorem přispěl poznání a tak zavedl do poznání též hlavních názvů věcí. Když však od tohoto prvého, počátečního stupně postoupiti chtěl dále, obtíží přibylo tak, že nebylo ani lze zprvu jich postřehnouti, až teprve při podrobnějším studiu všeliké látky učené. Neboť jakmile člověk od prvků poznání dostoupil vrcholu, pojmů nejvyšších, již tu při dedukci jazyk jako nositel představ pozbývá z velké části svého významu, stávaje se pouze prostředkem dorozumívacím, ba víme, že ku poznání pouze odbornému současná jeho známost se nepojivá.

Pokud se týče induxe, jejíž význam tu Komenský správně cenil, poněvadž mu zjednati měla ony normy myšlení a poznávání věcí, nelze upříti, že k rozluštění nejdůležitějších otázek značně mohla přispěti, ale teprve v daleké budoucnosti, nikterak v době, kdy teprve nejjednodušší vědy nabývaly soustavy provedené induktivně, obtížnější a složitější pak ještě ani nebyly toho učinily počátek. Nedostatek materiálu pro úplnou induxi kromě přírody poznával jasně i Komenský, proto mu v neprozkoumaných věcech, jež se týkaly mysli lidské, v psychologii, vedle toho sloužiti měla analogie (synkrise), ve věcech pouze abstraktních víra ve zjevení.

Osmnáctero pravidel, která si tuto staví za obecnou *normu*

panharmonickou, nejlépe ukazuje způsob a postup jeho myšlení (Prodr. Pans. 64—81):

I. Vědění lidské obsahuje tři předměty: poznání Boha, přírody, umění.

II. Poznání těchto předmětů musí býti dokonalé.

III. Dokonalé poznání jest úplné, pravdivé, spořádané.

IV. Pravdivé je, poznává-li věci, jak jsou.

V. Věci se poznávají, jak jsou, víme-li, jak se staly, tedy jejich původ.

VI. Každá věc stala se dle ideje, t. j. možností jakousi, jíž se mohla tím státi, čím jest.

VII. Vše tedy, co se stává, stává se dle ideje, ať to jsou díla boží, či přírody, či umění.

VIII. Umění béře ideje svých děl z přírody, příroda od Boha, Bůh sám ze sebe.

IV. Bůh tedy tvoře svět, sám sebe v něm představuje tak, že tvor je k Stvořiteli zcela úměrný.

X. A poněvadž na ideích mysli boží všecky věci mají podíl mají též podíl na sobě vespolek a tak spolu se doplňují.

XI. Poměry věcí jsou tedy tytéž, a věci liší se od sebe jen formou bytí, poněvadž jsou v Bohu jakožto praobrazu, v přírodě jako odrazu, v umění jakožto protiobrazu.

XII. Základem všech věcí, jež se mají utvořiti a poznati, je tedy harmonie.

XIII. Prvním požadavkem harmonie pak jest, aby tu nebylo nic nesouzvučného.

XIV. Druhým jejím požadavkem jest, aby vše bylo souhlasné.

XV. Třetí zvláštností harmonie jest, že při nekonečné rozmanitosti tonů i nápěvů vše v ní vzniká z několika málo zásad a z malých druhů rozdílů.

XVI. Poznáme-li tedy zásady a způsoby těch rozdílů, budeme znáti vše.

XVII. Takové obecné poměry z věcí vyvoditi jest induxí, aby vystaveny byly za normy.

XVIII. Tyto normy třeba vyvoditi z věcí přirozených, jež k sobě jsou v pevném poměru a každému člověku se podávají ke zkoumání.

O nemnohých zásadách, z nichž všecko poznání vyvozeno, Komenský nabývá přesvědčení z jazyka, jenž má prvků zcela málo a přece dovede všecka ponětí vyjádřiti, ze světa hmotného, který rovněž povstal ze živlů jen několika, posléze i ze všeho toho parallelismu, který znamenal mezi věcmi, pojmy a slovy.

Že účel, jejž si pro zamyšlené dílo vystavil, došel obecného souhlasu, jak i sám dokládá (Kvač. Korresp. č. XVI.), vysvětluje se všeobecnou tehdy snahou o poznání obecné, přesvědčením

v učeném světě tehdy rozšířeným na základě filosofie starověké, že člověku bude možno v největší hlubiny vědomostí a v tajnosti přírody vniknouti, jen až se na to najde forma vhodná, kterou by se všem vyhovělo Odtud taková moc přikládá se analogii, odtud i Komenský, duch jinak pronikavý a v rozličných oborech značně skeptický, dospěti mohl přesvědčení, že podané příklady, zvláště z neproměnných zákonů přírody čerpané, mají moc důkazův, ač mu to bylo brzo vytýkáno.

Není zajisté ani pochybnosti, že též i jiní mužové nadáli se úplného zdaru do podniku Komenského, jejž také pokládali za největší dobrodiní pro lidstvo, neboť svědčil o jeho způsobilosti souhlas, kterého dosáhla kniha jazyková. Za to Komenský zase nadál se od nich pomoci zřízením nějakého sboru, který by předběžné práce sběratelské vykonával. A skutečně shledáváme v korrespondenci (Kvačala, Korresp. č. XXII.), jak Hartlib vyzývá k účastenství v tom velikém díle *Jách. Hübnera*, proslulého širokými zájmy a obsáhlými vědomostmi.

Význam díla shledáván hlavně v methodě, že se jím totiž ukáže snadnější vstup do jednotlivých věd. [63])

Myšlenky vševědné jako dříve Brána získaly Komenskému opět mnoho známých, zároveň pak došel uznání též v Lešně a u svých představených. Dovídáme se na př. že hr. Rafael Leščinský při úpravě svého gymnasia řídil se především radou Komenského, že po smrti jeho zase Komenskému bylo uloženo, aby nad ním konal řeč, že i nastupujícímu na statky otcovské synovi, hrab. Bohuslavovi Leščinskému, podal na uvítanou nevelký spisek s podkladem rovněž vševědným.

Oba synové hr. Rafaela V., jenž býval zvláštním příznivcem Komenského, pod jeho dozorem byli kdysi vychováváni, Bohuslav po ukončených studiích byl tehdy právě na cestách, jakož ku vzdělání dle návodu Komenského i dle zvyku tehdejšího náležela peregrinací, teprve na zprávu o úmrtí otcově navrátil se do Lešna. Dle porovnání mezi bratřími Bohuslavem a Vladislavem učiněného starší bratr stal se pánem Lešna, tak i zároveň ochráncem Komenského.

Na uvítanou tedy a mimo to za věnování novoroční Komenský podává mu počátkem r. 1637 spisek „**Faber Fortunae** *sive ars consulendi sibi ipsi*“, v němž mu vzorem byly myšlenky *Baconovy* z VIII. kn. 2. kap. díla „Sapientia veterum“, jimž dán jest název *„Faber fortunae seu doctrina de ambitu vitae“*. [64])

---

[63]) *Hübner* Hartlibovi dne 25. listop. 1636 (Kvačal. Korresp. XXIII. : „also solche Sachen verheisset. quae multorum oculos aperire possunt ad melius consulendum literarum studiis atque per id scholis, ecclesiis, politiis totique mortalium generi“. O filosofickém významu takového návodu Hübner pronáší se v násl. listě XXIV.

[64]) Viz úvod k vydání *Reberově* z r. 1895.

V úvodě Komenský zmiňuje se o tom výkladě Baconově, avšak proti myšlenkám pouze politickým ode vzoru jeho podaným vyložiti chce něco z moudrosti života obecné, jak se mu obšírněji ukáže v připravovaném díle vševědném, jehož posledním cílem je spojení člověka s Bohem a jež tedy má účel křesťanský.

Dílko toto určeno je tedy křesťanovi, jenž zbožnosti na zemi je bedliv a pamětliv i svého budoucího přesídlení k Bohu.

Celek záleží ze 42 aforistických vět, k nimž se všude připojuje obšírnější výklad s příklady. Některé z těch vět jsou značně významné pro poznání praktické stránky myšlení spisovatelova.

Umění o své věci se starati jest důležitou částí moudrosti (I.), jest nutné, možné a snadné (V.). Pokud se týče umění zříditi si štěstí, záleží v tom, aby člověk osudy životní přijímal tak, že by je sám ovládal, nedávaje se jimi strhnouti (VIII.). Kdo chce, aby se mu na světě dobře vedlo, ať usiluje o dobra opravdová (XI.), a to za účelem dobrým (XIV.), jenž posléze směřuje k slávě boží (XV.). K tomu ovšem jest potřebí též dobrých prostředků (XVI.), t. j. jistých, bezpečných a snadných (XVII.). A těch člověk musí užívati při každém svém přání, aby nic nepodnikal lehkomyslně, ale vše s dobrým rozmyslem (XVIII.). Proto třeba mu použiti příležitostí (XIX.) a odstraniti překážky (XX.). Tak může naditi se dobrého výsledku (XXII.), nesmí však ustati od bdělosti. pokud ho nedosáhne (XXIII.); a tak musí bdíti stále (XXIV.), spoléhaje na Boha (XXV.); nepodaří-li se mu vše, i to bude klidně snášeti a rád přijímati (XXVI.). Takový tedy člověk jest opravdu moudrý a tedy také šťasten (XXVII.); povznesen jsa nad neštěstí a nepřízeň lidskou (XXVIII.) příhodám se vyhýbá (XXX.) aneb je snáší (XXXI.) a obrací se ve prospěch věčnosti (XXXII.). Rovněž vyhýbá se nepřízni a nenávisti lidské (XXXIII. až XXXVII.). Věcem nevěří, rozeznávaje mezi dobrými a zlými a jen dobrých používaje, nevěří ani opatrnosti cizí, sám vše zkoumaje (XLI.), ba ani sobě, ale všude oddávaje se ve vůli boží (XLII.).

V praktické filosofii životní tuto podané i jednotlivě viděti jest zmínky rázu vševědného, na př. při afor. XII., v němž se vykládá, co je dobro opravdové, pak při afor. XV. („Hic siquidem est summus rerum ordo, ut singula sint propter omnia, omnia vero propter omnium communem fontem, Deum"). Cokoli tedy z věcí částečných jen sobě žíti chce, ruší pořádek všehomíra.

Že celek má podklad čistě obecný, t. j. na obecných základech řádu světového založený, také to bylo všude v úmyslech Komenského. Vypadl-li spisek jako pouhý náčrtek praktické

filosofie, v pansofii mínil zajisté obšírněji vyložiti tuto moudrost, jíž takový přikládal význam řka, že nemá ceny vědění, jež se nedovede obrátiti k vlastním potřebám a osvědčiti v životě.

V té době, kdy vznikl spisek tento, Komenský již zabýval se *přepracováním své Didaktiky na jazyk latinský* a v mnohé příčině i doplněním své theorie didaktické. Mezi prvotním sepsáním a latinským vydáním, jež pojato v čelo spisů didaktických (Opp. did. I, 5—196), je totiž rozdíl velmi značný, zvláště v částech posledních, a je tu zajímavo a poučno povšimnouti si ho blíže, aby patrno bylo, jak Komenský ve své theorii dospíval

Spis v tomto novém upravení hotov byl již r. 1638, neboť Komenský posílá jej v rukopise na posouzenou svým přátelům, ale tiskem vydán byl teprve v úhrnu spisů didaktických. Příčinu opožděného toho vydání vyložil prof. *J. Kvačala* v ČČM. 1898. Byly to především nepříznivé posudky některých mužů, ovšem neoprávněné, jež spisovatele zdržovaly od definitivního vydání spisu, jemuž ve svých listech tolik významu připisuje.

Právě na novém spracování toho díla je patrno, kterak vševědné myšlenky ovládající spisovatele měly význam i při jeho theorii didaktické, které stanoví čím dále tím širší cíle a dodává jí úplné soustavy.

Již v *předmluvě* ku čtenářům Komenský proti pokusům posavadních didaktiků, na pouhé zkušenosti založeným, staví dílo své, ve všem všudy theoretické, t. j. umění všeobecné, jak vyučovati všem věcem a dovésti k dokonalosti každého člověka. Právem také mohl spisovatel poukazovati, že o umění didaktickém až do jeho doby mnoho se nevědělo.

Spis jeho položiti chce za základ netoliko zkušenost (základ aposteriorístický), ale hlavně *pevné základy všech věcí* (z. apriorístický), aby dílo to mělo cenu na vždy a nebylo pouhou knihou náhodnou, na okamžitých zkušenostech aneb osobních názorech založenou. Vycházeje tedy od výměru spisovatel stanoví si cíl vyšší, než jakého potud dosaženo (předml. 6—7. 16).

Při tom všem snažení vyšším spisovatel nepřikládá sobě zvláštního vtipu ani vyššího vzdělání, nýbrž nalezl-li něco, pokládá to za dar boží (20—21). — Po té předmluvě teprve položil slovo k těm, jimž činiti jest s dítkami, a výklad o tom, kdo vše bude míti prospěch z povznesení všeho vyučování.

V *kap. I.* Komenský pouze z písma sv. dokazuje dokonalost přirozenosti lidské; vynechal tedy úplně filosofický, vlastně theosofický výklad o rozdílných stupních tvorstva, počínajíc bytostmi neživými až k tomu, jenž na zemi je bytostí nejpřednější, ke člověku. Zdálo se patrně spisovateli, že čtenářům domácím třeba obšírněji vyložiti tu stupnici tvorův, učenci ji beztoho znali, a sám ji vyložil ve Fysice.

V kapitolách dalších pořad myšlenek místy je změněn, aby postup byl logičtější, na osvědčení pak přidány dosti často také citáty ze starých klassiků. [65]) Na dosažení všeobecné platnosti leckde i myšlenka se přidává, na př. v *kap. IV, 9*, že práce, směřující k osvícenosti, mravnosti a pobožnosti, sama jediná je pomocí k našemu poslednímu cíli, vše ostatní že jsou pouhé přídavky a spíše zdržování.

Na počátku *kap. V.* položen filosofický úvod o tom, co rozuměti jest lidskou přirozeností, že totiž způsob základní, na němž člověk prvotně byl a k němuž tedy má opět býti veden, aby zárodky vědění v člověku implicite uložené náležitě se vyvinuly; při tom spisovatel doklady béře z L. Viva a Seneky (V, 1). S tím spojeno jest i stálé působení boží v člověku, aby tohoto cíle svého skutečně došel (V, 2). Zároveň tedy při vědění spisovatel staví vedle sebe zárodky vniterné a jejich vývoj působením vnějším.

V *kap. VII.* mezi příčinami, proč v prvním věku se cvičiti třeba, Komenský připojuje to, že Bůh v mládí učinil člověka zcela způsobilým ku poznávání. Nebo zvířata záhy dospívají, aby sloužila svému účelu, člověk však dorůstá dlouho a znenáhla, zajisté hlavně proto, aby měl dosti času připraviti se pro život budoucí a tím se uchystati též pro své povolání (VII, 6)

Na konci *kap. IX.* (v odst. 8.) Komenský přidal výklad, jaký bude z toho značný prospěch, stanou-li se všickni lidé učenými, že totiž budou lépe dbáti Boha, život přítomný žíti budou příjemněji a věčného více budou žádostivi.

V kap. násl. *(X, 1—2)* Komenský přidružil objasnění, jak rozuměti tomu, že všickni lidé mají se naučiti všemu. Nemyslí tím zajisté úplné a důkladné známosti všech věd, protože na to život nestačí, aniž to k jakému užitku. Stačí, když se všech věcí základy, způsoby a cíle poznají. Na školách samých pak žádati jest toho cíle: 1. aby vzdělávaly rozum vědami a uměními, 2. aby ušlechťovaly jazyk, 3. aby mravy vedly ku počestnosti, 4. aby vedly k upřímnému uctívání Boha (X, 2) Tedy vědomosti a obratnosti, učení jazykové, vzdělávání mravův a náboženství je cílem školského vzdělání; ani nová škola nestaví si cíle obecnějšího, ponechávajíc spíše mravní vzdělání hlavně náboženství. Účelem škol jest dle toho udělati lidi: 1. tvory rozumnými, 2. jinými tvory a sebou vládnoucími, 3. potěšením Stvořitelovým. Toho pak se dosáhne, udělají-li své žáky lidmi na mysli moudrými, v činech opatrnými, srdcem pobožnými (X, 3).

V následující části kap. X. položené v prvním spracování rozdělení nauk vynecháno úplně. Za to na konec připojen od-

---

[65]) Na p. V. 13. 19. 23; VII. 5; IX. 7; XIV. 7. 8; XV. 6; XXII. 7; XXIII, 1 a j.

stavec (18) o tom, že příroda všem lidem dává všecky údy, ač jich stejně nepotřebují, a tak i škola všem má opatřiti všecky vědomosti, byť jich všickni stejně nepotřebovali pro život.

Ke konci *kap. XII.* vynechány důvody, že mládež jakýchkoli povah ve škole společně cvičiti lze, a to týmž pořádkem.

V *kap. XIV.*, jíž počíná se *praktická* paedagogika, zevrubné přirovnávání mysli k zrcadlu a vycházející odtud pravidla pro vnímání mysli vynecháno, a v odst 7—15. ukazuje se všeobecně, že při strojení umění didaktického následovati třeba přírody, poněvadž zásadou přírody jest, aby věci šly volně a samy od sebe. Při tom následování ovšem se méně dbá přirozenosti a nadání člověka než oněch výkonů, po nichž příroda při svém tvoření se ubírá. Pak přidáno do té kapitoly, co v Didaktice původní položeno na počátek kap. XV. Překážek proti učenosti dle Hippokrata jest patero: život krátký, umění dlouhé, málo příležitostí k učení, tupost vtipu, výběr nesnadný. Právě proto však všeho užiti jest co se nám naskytuje, tak svědomitě, jak jen lze, a to tím, že život si prodlužujeme, umění ukracujeme, příležitosti uchvacujeme, vtip otvíráme a konečně pro učení místo nejistého šetření opatřujeme si nepohnutý nějaký základ; k tomu jest především přihlížeti.

V *kap. XVI. fund. 2.* (odst. 19) přidáno mezi zásadami učení: 2. že rozum vzdělávati jest dříve než jazyk, t. j. učenvěcné má předcházeti před jazykovým; 5. že příklady předeí sílati jest před pravidly. Obě zásady náležejí mezi nejpřednější vynálezy Komenského.

V *kap. XVII. fund. 4.* (28) přidáno poučení 7., aby při chlapcích se cvičily nejprve smysly, potom paměť, pak rozum a posléze soud, protože ty jsou i stupně poznání: počíná smyslem, obrazivostí přechází v paměť, seskupením jednotlivých věcí v celky cvičí se rozum, o věcech vystižených koná se soud, jehož výsledkem teprve jest jistota vědění.

V úvodu ke *kap. XVII. a XVIII.* ihned připojen přehled těch základů, které se tu vyvozují.

V *kap. XVIII. fund. 2.* spisovatel připojil výklad, že příroda ničeho neopouští, o čem cítí, že prospěje tomu tělu, které strojí. Proto ať i školy člověka vzdělávají zcela, aby byl způsobilý ke správě tohoto světa a naposledy schopen pro věčnost. Ať se tedy ve školách učí též mravům a pobožnosti, vzdělání ať ušlechťuje rozum, jazyk a ruku k rozumnému věcí užitečných spatřování a vypovídání. Je-li při tom jakási mezera, vzniká z ní nedostatek, nebo nic není celého, nesouvisí-li spolu na všech stranách (10—12).

V *kap. XVIII. fund. 4.* (28) přidán zákon: Všecko z nepohnutých základů věcí budiž odvozováno.

Z *fund. 9 a 10.* utvořen nově základ jediný, a to přikrácením.

V *kap. XIX.* úplně přepracován problem 1.: Jak učitel většímu počtu žáků stačovati může. Patrně vzata tu za základ nová delší prakse školská spisovatelova.

Při *probl. 2.* připojeno přání (odst. 35.), v němž je zajímavá shoda s podobným požadavkem v Platonově Faidru, aby knihy pro školy sestaveny byly hlavně dialogicky. K tomu Komenský se stanoviska paedagogického uvádí tyto důvody: 1. že rozmluva je dětem nejpřirozenější; 2. že rozmluvy probuzují a osvěžují pozornost; 3. že působí stálejší umění; 4. že člověk žije ve společnosti a tuto se učí pěkně rozprávěti; 5. že snáze se z nich opakuje. — Mimo to se žádá, by jádro všech knih namalováno bylo po stěnách posluchárny, text, obrazy, emblemy, čímž by se vtip denně cvičil.

Problem 3. a 5. jest přikrácen

Při *problemu 6.* přidáno (odst. 46.), že ze škol mají vyloučeni býti spisovatelé, kteří učí toliko slovům bez věcí užitečných; ne slov třeba šetřiti, ale spíše smyslů. Slohu vyučovati jest v souvislosti s látkou vyučovací (48), posléze způsobovati věci zábavné, jež by byly opravdovým obrazem života (50).

V *probl. 8.* na rozdíl od prvotného sepsání se žádá, by mimo školu pouštěny byly věci nepotřebné, cizí, docela částečné a podrobné; před tím se mluvilo jen o věcech dětskému vtipu cizích.

Kap. XX. („Methodus scientiarum") sestrojena nově na základě věty, že věda je vniterným spatřováním věcí, proto se při ní má přihlížeti k oku, ku předmětu a k světlu. (Stanovisko, jež novější psychologie úplně zavrhla.) Okem je mysl, předmětem věci, světlem pozornost. K celku tedy třeba, by oko mysli bylo čisté, aby mu představovány byly předměty, jimž by se věnovala náležitá pozornost, posléze při spatřování samém aby methoda byla náležitá.

Mysli nezastírejme zbytečnostmi, věci předvádějme celistvé, počátek poznání děj se skrze smysly, kolik jen lze, jimž třeba předváděti též opravdu věci, nejen slova. Jistota vědění totiž záleží na svědectví smyslů. Kde není věcí samých, postačí též jejich obrazy. Tu teprve též položeno, co bylo dříve v části obecné, čeho třeba k náležitému zírání a jakou tedy methodou všecky věci jest mysli ukazovati. K tomu pak připojeno hned devatero vyučovacích pravidel.

V *kap. XXI. („Methodus artium")* položeno vše na ten základ, že umění potřebuje vzoru, látku a nástrojů, návod pak umění vyžaduje náležitého užívání, opatrného řízení a častého. K tomu zase podává se jedenácte pravidel.

Při *methodě jazyků (kap. XXII.)* v čelo se staví věta, že

jazykům se učí nikoli jako nějaké osvícenosti, ale jako nástroji, kterým si osvícenost zjednávati třeba; proto není nutno jazykům se učiti v celosti až k dokonalosti, ale jen s potřebu, nikdy však bez věcí, jako spisovatel sám zřídil Bránu na základech věcných. Potom se přidává řada (8) vhodných pravidel k učení jazykům vůbec, zvláště o jich postupu, o učení na základě zvyku a na základě jazyka známého, při látce známé. Potom teprve následuje to, co bylo v původním sepsání, také však poněkud změněno.

Při *methodě mravů (kap. XXIII.)* vychází se odtud, že studium moudrosti má nás činiti vznešenými a velikomyslnými, což vycházeti bude z mravův a pobožnosti. Umění vzdělávati mravy obsahuje 16 pravidel, při čemž se důraz klade na ctnosti základní, které se stavějí napřed, pak teprv následuje výklad o vštěpování mravů vůbec (v prvotním sepsání naopak).

Při *pobožnosti (kap. XXIV.)* spisovatel opět vychází od výměru, aby srdce naše umělo Boha hledati, vystihovati a požívati; první věc děje se myslí, druhá vůlí, třetí svědomím. Pramenem je písmo sv., svět, my sami. Co v prvotném sepsání předchází, tuto vynecháno úplně. Pravidlo o vštěpování pobožnosti podáno dvacet jedno, jichž tu prvotně nebylo.

V *kap. XXVII.*, kde se jedná *o rozdělení věku mladistvého na stupně studia*, předesílá se obecný úvod, že i řemeslníci napřed ukládají svým učňům, kolik let bude jim se učiti, aby nabyli dokonalé znalosti řemesla, že tedy třeba jest i cvičení mládeže rozděliti si na stupně, aby během let celá encyklopaedie vzdělání se dokonala i aby se tím náležitě dosáhlo cíle, k němuž veškero vychovávání směřuje.

Rozdíl mezi jednotlivými školami rovněž stanoví se v novém spracování mnohem více filosoficky, než bylo prvotně. Praví se totiž (Did. M. XXVII. 5 sl.), že ve školách nižších dítě učiti se bude všem věcem obecněji a hruběji, ve vyšších podrobněji a určitěji; v první škole mateřské cvičiti se budou hlavně smysly vnější, aby děti učily se pozorovati, ve škole obecné smysly vniterné, obrazivost a paměť, k tomu ruka i jazyk; na gymnasiích se vzdělávati bude rozum a soudnost, akademie konečně vzdělávati bude vůli a udržovati v pořádku duši (theologie), mysl (filosofie), tělo (medicina), vnější dobra člověka (právnictví, odst. 6).

Filosofické odůvodnění k tomu podáno jest v odst. 7., že třeba věci vpravovati v sebe smysly (I. škola), udržovati je v paměti a napodobovati rukou (II. škola), uvažovati o nich a soud pronášeti rozumem (III. škola), posléze ovládati je vůlí (IV. škola). Při tom spisovatel zase dokládá se obrazy z přírody vzatými (odst. 9—10).

V následujících čtyřech kapitolách *(XXVIII.—XXXI.)* roz-

vedeno obšírněji, zase na základech obecných, čemu ze všech nauk mládež v kterém věku se má přiučiti. Začíná se vědami, pak se přechází ku mravům a končí se náboženstvím Pomocné knihy budou: Pro I. školu *Informatorium* školy mateřské a obrázková knížka. Pro národní školu obecnou budou *knížky* pro ni zvláště *přistrojené*. Ve škole latinské pro I. třídu bude grammatika, pro II. fysika, pro III. mathematika, pro IV. ethika, pro V. teprve dialektika, pro VI. rhetorika. Po grammatice totiž dáti jest poznání věcí přirozených, počínajíc od obecných základů věcí přírodních až ke všelikým částečnostem, pak se mohou též opravdu prohlížeti díla přírodní. Odtud se přistoupí ke zkoumání případků čili akcidencí věcí (jako je číslo) ve tř. III. Teprve potom připadne zkoumati člověka jako pána přírody a pátrati s toho stanoviska po příčinách věcí, zároveň jak věcí přirozených ve svém postavení člověk bude užívati (tř. IV.). Pak přidá se návod k myšlení a ukáže, v čem lidé učení se neshodovali, o čemž bude pak lze disputovati a tak dobírati se pravdy (tř. V.); posléze o všem, co žák dříve poznal, má se naučiti libě a slušně mluviti (tř. VI.). Při tom bude každé třídě přiděleno něco z dějin. Také na akademiích má se učiti všemu, a to způsobem snadnějším a jistějším, než se dělo posud.

V posledních kapitolách proti povzbuzení na místních poměrech českých založeném v Didaktice latinské stojí podrobné přirovnání školy k tiskárně (kap. XXXII.) a posléze obecné povzbuzení k lidem o dobro člověčenstva usilujícím, aby se tato pomoc mládeži skutečně provedla.

Přirovnáme-li v celku nové to spracování Didaktiky k sepsání původnímu, shledáváme, že podklad jeho je mnohem více brán z filosofie nežli u Didaktiky české. Co dříve spisovatel odůvodňoval ze světového řádu nebo z písma sv., tomu hledí tuto dáti podklad mnohem častěji rozumový a hledí to podepříti theorií filosofickou. Je to i vysvětlitelno, že zevrubná soustava věcí přirozených, kterou podal ve Fysice, jakož i přemýšlení o všeobecných normách věcí, měly značný účinek na soustavu jeho vychovatelskou, kterou Komenský všude snažil se uvésti v harmonii s bytostí lidskou, rovněž harmonicky utvořenou a ve všem všudy k harmonii směřující. Proto staví všecko vyučování vědám i uměním na základ filosofický, proto směřuje také k tomu, aby školy v jednotlivostech i postupu svém byly založeny harmonicky, směřujíce ku postupnému, ale též ve výsledcích obecnému vzdělání bytosti lidské. Zajímavo pak jest i znamenati, ač po stránce psychologické Komenský všude neznal pravdy, ba namnoze odchyloval se od nynější psychologie, přece že základy od něho položené trvají též v našich školách a docházejí až posud čím dále tím obecnějšího uznání. Svědčí to nejlépe o důmyslnosti celé soustavy paedagogické, o kterou

se na základě myšlenek svých předchůdců pokusil. Při tom všem je zároveň patrno, kterak Komenský též jako učitel značně se zdokonalil v nazírání na pravé základy prakse školní, že dovedl již vše sestaviti v pravidla mnohem určitější, než byla nejprve. Čas věnovaný obecnému základu věcí a úvahám o všeobecných normách myšlení nebyl patrně vynaložen beze všech úspěchů.

Avšak právě na tomto spise je patrno, že jím Komenský daleko předstihl svou dobu, neboť úsudek jednoho z nejlepších znalců tehdejší učenosti, muže širokých zájmův a zároveň obsáhlých vědomostí, *Jáchyma Hübnera*, podaný spisovateli r. 1639 (Kvačala, Korresp. č. LXII.), nezněl nikterak příznivě. Soudě nejprve dle nápisu kapitol, jež byly přidány ke II. vydání Prodromu, domníval se Hübner, že by snad bylo lze Didaktiku předeslati před pansofií, ale poznav ji pak celou radí, aby se vůbec mnoho nerozšiřovala, poněvadž by sotva původci svému posloužila ke cti. Ukazuje tam též její vady, že nepodává ani výměru vyučování a chtíc býti didaktikou obecnou obmezuje se všude na učitele a školu, a to zajisté neprávem Dílo celé nemá prý ani soustavy ani náležitého rozdělení, mnohé věci v něm se opakují, jiných zase potřebných se nedostává. Příkladů pro zásady vyučovací z přírody a ze zvířat braných Hübner neschvaluje. Jinak zdá se mu, že právě tyto zásady odtud vybrané podávají se beze všeho pořádku, rozházeně, myšlenky často daleko od sebe významem vzdálené stavějí se jako příbuzné vedle sebe, což by u mužů mathematické přesnosti uvyklých vzbudilo prý jen posměch. Ostatně *„ars discendi“* není prý tu ani obsažena, nýbrž pouze *„ars docendi“*, a to zase jen ve škole. Tato poslední výtka jest oprávněna, Komenský pak hleděl ji ke konci svého života napraviti.

Ostatně odporuje prý též Didaktika chystané spisovatelově pansofii, podávajíc rozdělení věd a umění obecně platné a chtíc do školy uvésti učení vše, jako by stručný jeho výtah pansofický nepostačoval. Radí tedy Hübner Komenskému, aby vydal dříve pansofii, pak teprve návod, jak na základě jejím učiti.

Není Hübnerův úsudek všecek bez podstaty, na několika místech správně dotýká se nedostatků spisu, a Komenský něco asi hleděl později dodati, co uznával za oprávněno, avšak praví-li sám Hübner, že při učení nejvíce záleží na vlohách a pomoci boží, nejlépe tím dokazuje, jak byl závislý na mínění své doby, jež vyučování soustavnému nepřikládá váhy.

Jinak od provedení úmyslů pansofických i po sepsání listu Hartlibovi poslaného Komenský dosti byl zdržován, jak sám oznamuje (Kvačala, Korresp. č. XXVIII.), jednak háje církve své jako sekretář její proti Martiniovi z Dražova a víry své

proti Sociňanům, jednak pracuje i o nových některých věcech didaktických.

Tak r. 1637 požádala ho Vratislavská obec, aby pro ni sepsal návod ke studiu latiny, neboť do škol svých zavésti chtěla *Předdomí* a *Bránu* (Opera did. IV, sl. 49, odst. 44), což učinil Komenský známou **rozpravou didaktickou**, datovanou dne 22. prosince r. 1637.

V ní (odst. 19.) za účel školy stanoví vzdělávati tvora rozumného, pána nad věcmi, rozšířené všudy moudrosti boží spatřovatele, svědka, vykladatele. Tak tedy ani studium jazyků nesmí směřovati k marné mluvnosti, ale k moudré výmluvnosti (20), aby touž prací vzdělávána byla mysl i jazyk (21). Muž moudrý a učený zajisté věci myslí, mluví a koná (24).

Věcem náleží učiti se z věcí, řeči o věcech z příhodných spisovatelů (26). Účelem pravým škol jest, aby nás připravovaly a nastrojovaly ku pracím v povolání každého člověka (29). K tomu cíli ovšem jíti lze jen po stupních, a tak i při učení latiny, jehož budou čtyři stupně. Pro každý stupeň pak žádati jest tři stránky učení: látku, jež bude obsažena v potřebném textě, dobu čili pravidla, posléze k tomu potřebný seznam slov (slovník; 59). Při učení tom stránkou materiálnou budou dobří spisovatelé (116), formálnou *„klíč rozumu* lidského, který by obsahoval všeobecná jakási ředidla, uvádějící v obecný poměr vše, co kde jest a se děje (neb i může býti a se díti, praviti nebo mysliti), a to tak, aby byla úplná harmonie mezi věcmi, pojmy o věcech a jazykem, aby takto vzešlo obecné světlo moudrosti všem lidem z věcí částečných, které se nejprve viděly, slyšely a přemítaly a jež pak případně lze čísti a jich si všímati při spisovatelích“ (107). Ukazatelem býti má slovník povšechný, podávající v úhrnu, co v kterém spisovateli je paměti hodno, tedy asi jako slovník všenaučný (118). Tímto klíčem rozumu si spisovatel myslí spis, potud nazývaný jádrem pansofie, „ukazující takový pořad věcí, jímž se odestírají zdroje, žíly, cíle i povahy věcí již poznaných nebo poznání ještě čekajících, které byly, jsou a budou, nebo které býti, mluviti a mysliti se mohou“ (123).

Při žákovi sluší vzdělávati mysl ruku a jazyk (157). Mysl se vzdělává skrze porozumívání věcem, paměť pak skrze rozum. Ruka vedením paměti pokouší se o své dílo a koná je. A kdo věc kterou zná, dovede o ní též mluviti (160).

Při *učení dle Brány* Komenský žádá (262 sl.), aby žáci před jazykovým cvikem každého oddělení byli tázáni, co každá věc jest, jako na př. o původu světa (263), a tak při každé věci méně známé, jež by se zároveň osvětlila příklady. To díti se má při druhém čtení Brány. Při čtení devátém ať k rozboru jazykovému přistoupí rozbor logický.

I tato rozprava jeví tedy proti prvotním úmyslům pokrok na základě pansofie, jakož tu i v jednotlivostech často shledáváme větší urovnanost proti starším pokusům. —

K vod do myšlenek pansofických, jímž Komenský přítele svého Hartliba blíže chtěl zasvětiti do toho, co zamýšlí, dostal se do Polska vytištěn, a to úplně proti vůli spisovatelově. Že z toho povstávaly úsudky rozmanité přemnohých mužů, Komenský sám uvádí, kdež připojuje i to, jak mu nebylo právě vhod, že byl od přítele tak vydán úsudkům lidským, neboť když mu bylo oznámeno, že všude po Evropě „vře všecko pansofickými úmysly", tuť znamenal i sám na sobě, že v pilnosti o strojení toho díla jaksi ochabuje, naděje se pomoci od nějakého sboru vědcův, o němž se psalo, že bude k tak velikým úmyslům zjednán, mimo to znamenal již, že nebude dílo to tak brzo hotovo, jak se nadál. [66])

Nejnemilejší okolností bylo, že vyskytli se mužové, kteří popuzovali proti Komenskému jeho druhy církevní, nastrojivše získané některé členy Jednoty ze šlechty, aby vyslovili své pochybnosti, nesměřuje-li úmysl ten proti křesťanství, když Komenský strojí moudrost obecnou, ana Bohu jedinému náleží opravdová moudrost.

Věc dostala se i před synodu (Opp. did. I, 461—2). Tu tedy neunavný pansof chtěje vyrovnati všemožné neshody, r. 1638 sepsal rozpravu **„Conatuum pansophicorum Dilucidatio"**, a to pro zodpovídání před staršími, z nichž někteří o jeho pravověrnosti počali pochybovati. [67])

Ve spise tom předesílá, že Bůh sám ustanovuje každému člověku jeho vtip (1), a kdo po vtipu svém ve svých dílech se ubírá, poslouchá toliko zřízení božího (3). Vykládaje potom stručně svou činnost didaktickou (4) a zmiňuje se o Pansofii *Petra Lauremberga*, která se mu do ruky dostala, praví, že zamýšlel sebrati kratčeji, správněji a lépe v knížečku to, čemu třeba bývá učiti se a vyučovati ve školách křesťanských, aby

---

[66]) I přátelé Komenského již tehdy o tom pochybovali, že se mu samému podaří sestaviti takové dílo *„Fabricam Universi* et rerum in eo contentarum" (Hartlib Tassiovi dne 10. srpna 1638, Kvačala Korresp. č. XLV.), poněvadž to nelze vykonati bez nekonečného pozorování a pokusů, s něž jednotlivý člověk není. Byli by si tedy přáli, aby mu někdo pomohl, aby se vynálezci spojili s těmi, kdož umějí vynálezů dobře užívati, neboť jen tak bylo lze se nadíti, že sestaví se něco uspokojivého, poněvadž i Komenský všude předpokládal stálé zkoušení a pozorování, aby obecné věty v pansofii obsažené byly zcela spolehlivé. Ani přehled veškerého vědění v knihách jakýchkoli obsaženého nebylo lze si zjednati člověku jedinému, bylo k tomu třeba pomoci mnohých mužův učených, jak i Komenský sám brzo nahlížel, na př. v rozvrhu, podaném Bohuslavu Leščinskému.

[67]) *Vindicatio famae et conscientiae*, p. 57 sl.

se to lépe hodilo i pro život přítomný i pro budoucí (5). Mělo v knížce té býti obsaženo jádro přírody, písma i rozumu, aby věci byly popsány souvisle, zjevení boží aby je vysvětlovalo, obecné pojmy člověku vrozené aby tu byly spořádány (6). Sloužiti mělo dílko poznání písma sv. i přírody a lidi vésti k usilování o život věčný (7). Zprávu o zamýšlené práci podal příteli, jenž ji dal vytisknouti a vzbudil mu tím nepříznivce (9—10) a posměvače (11), proti nimž podává tuto rozpravu, a to z vůle a rozkazu představených. Účelem jejím jest ukázati, že pansofie není snem, ale dílem opravdu věcnatým (13). Mělť úmysl sebrati pravdy po věcech roztroušené, a to přirozené, řemeslné, mravní a boží, rozložiti je v soustavu a ustrojiti tak pro potřebu školskou. Účelem bylo při tom rozžíci myslem světlo, jež Bůh sám v přírodě naznačil (14). Při tom však čím hlouběji pronikal v obecnost, tím více pochybností jej obklopovalo, i potřeboval tedy pomoci jiných lidí učených (15). K tomu pak úmyslu svému vyžaduje si na jiných lidech posudku a nikoli předsudku (16—20).

Po tomto úvodě spisovatel přistupuje k věci samé. Ukazuje především, že již Aristoteles a po něm jiní učenci snažili se sebrati jakýsi úhrn vší učenosti; zvláště v jeho době pod názvy přerůznými vyšly všelijaké knihy, obsahující obecnou soustavu nauk (1—2). Avšak práce ta není ještě hotova, proto snad lze vyslechnouti také spisovatele, chce-li o tom něco nového podati (3). Navrhuje pak, aby dílo se jmenovalo *„Pansofie chrám“*, [68]) který by byl vzdělán dle zákona božího, a to chrám pansofie křesťanské (4—5). Má se totiž odtud člověk rozhlížeti po všech věcech (6), také se má tu podávati vše, co Bůh nazval svým chrámem (7). Účel knihy té má býti zcela obdobný účelu chrámu Šalomounova (9). Slouti má pansofií, že určena jest spatřování moudrosti pro všecky lidi (11), pravda způsobem abstraktním se v ní podávati má všecka. Proto nelze spisovateli ani schvalovati neshodu filosofie s theologií, nýbrž radí, aby se všude směřovalo k theosofii (12—15). Neboť i u věcí pozemských směřovati jest ke skutečnému poznání ukrytých tu tajemství božích a postupem stupňovitým k věcem vznešenějším (16). Také způsob výkladu bude širší nežli při filosofii nebo theologii. Základy jsou smysl, rozum a zjevení, methoda bude snadná a výsledkem bude jistota i pravda vědění (17). Základ bude tedy ovšem křesťanský, a účelem bude probouzeti lidstvo, aby všickni žádostivi byli státi se rozumnými ve všech věcech

---

[68]) *Pansophiae Templum*, ad ipsius supremi architecti, omnipotentis Dei, ideas, normas, legesque exstruendum, et usibus catholicae Jesu Christi Ecclesiae, ex omnibus gentibus, tribubus, populis et linguis collectae et colligendae consecrandum“. (Opp. did. I, 463.

a o všem (21). Pak spisovatel přirovnává podrobně úmysl svůj k chrámu božímu, představenému nejprve Mojžíšovým stánkem, pak provedenému v domě Šalomounově, nově vzdělanému Ezechielem, kdy měl podobu nejdokonalejší (25). Dílo zamýšlené obsahovati má sedmero částí: 1. Předchozí úvahy o účelu a potřebě pansofie, přípravě a formě její (předchrámí chrámu moudrosti). 2. Soustavu pojmův obecných, jež nepotřebují důkazu (obecná příprava čili brána chrámu moudrosti). 3. Výklad světa viditelného, jejž chápou smysly člověka, dějící se silou přirozenou (síň prvá). 4. Věci, naskytující se rozumu, svět strojený, sestavovaný silou naší mysli (síň prostřední). 5. Vlastní poznání člověka v jeho podobnosti Bohu, t. j. spatřování tajností rodu, výrodu a obrodu člověkova, tedy zrození, pádu a vykoupení člověka, pravé jádro vší moudrosti (síň vnitřní). 6. Výklad o Bohu (svatyně svatých). 7. Pravé užívání vod moudrosti pravé (studnice vod živých; 33—41). Bude tedy v knize té lék na zmatky lidské (43). Také při vzdělávání té knihy bude třeba ohlížeti se na způsob, jakým byl vzdělán chrám skutečný (45—54).

V obranném spisku tomto Komenský nových myšlenek nikde nepodává, hledě spíše v úvodě dokázati, jak dospěl k úmyslu svému, ve vlastní rozpravě snaže se myšlenky pansofické vpraviti v obor náboženský. Odtud si vysvětlujeme i symbolismus, jenž tu vystupuje mocněji než ve spisech předešlých. Podobenství ku chrámu Šalomounovu pochází odtud, že stavěti chrám ten znamenalo v té době pracovati o moudrosti obecné, jak to převzali později též svobodní zednáři. Mystická povaha celku při tom přímo vyslovená souvisí ovšem se snahou Komenského ukázati, že dílem chystaným nikde nezamýšlí ničeho, co by směřovalo nějak proti náboženství.

Že tato stránka mystická všem učencům ani v té době se nezamlouvala, patrno z výtky, kterou jí činí Hübner (v listopadu r. 1639, Kvačal. Korresp. č. LVII., str. 82.), poukazuje na rozdíl mezi symbolem a věcí samou, mezi hmotou a duchem, jejž nesnadno svázati podobnými pouty jako hmotu.. Avšak nebylo Komenskému snadno se jí vzdáti, nebylť by synem své doby, jež právě na skvělých symbolech své významy hledala. Ovšem že i nás vedle hlubokých myšlenek o harmonii světa i účelnosti, o vývoji stvoření, vedle velikolepé snahy do všeho toho zasvětiti způsobem snadným veškero lidstvo, takový malicherný pokus parallelismu ku chrámu Šalomounovu a Ezechielovu nemile se dotýká.

Zdali velikolepé dílo to bude moci Komenský opravdu provésti, o tom pochybnosti ozývají se již v té době; uvažuje

se také o způsobu, jakým by mohlo býti spořádáno,[69]) a podávají se návrhy, čím by jednotlivci k takové práci mohli přispěti.

Bisterfeld uvažuje o možném způsobu takový spis získati, vidí při tom postup dvojí: buď od nejvyšších zásad k jednotlivostem (dedukcí) nebo naopak (indukcí), jak si toho přál Bacon.

Odůvodněno tedy jeví se též mínění Hartlibovo, že dílo zamýšlené pořídíti bude nesnadno, ale naproto nemožné že není, zvláště v tom rozsahu, jak si je Komenský představuje, totiž pouhý náčrt (Kvačala, č. LII.).

Že ostatně chápe se tu Komenský myšlenky, kterou před ním již jiní měli a o provedení její usilovali, také v této korrespondenci se konstatuje (Kvačala, str. 40).

Avšak zájem o podnik ten proto neutuchal, spíše známostí mezi lidmi učenými Komenskému přibývalo. Tak právě toho roku, kdy vydal *„Dilucidatio“*, vchází s ním ve spojení listové známý Němec Hübner a hned posílá mu (dne 9. října 1638, Kvačala č. XLVII.) obšírné *Memoriale* o připravované pansofii, v němž zajímavé jest rozdělení všeho vědění lidského v historii, filosofii a filologii. Základem pro rozdělení je způsob, vrozený lidskému rozumu, že chce věci od sebe rozeznávati. Záleží pak rozdělení to na různosti myslí lidských, věcí, o nichž jest jednati, a na rozdělení obecných vědomostí ve věci hlavní a doplňky čili výklady k tomu.

Při sestavování díla, na něž Komenský pomýšlí, dle mínění Hübnerova třeba bude účastenství celého sboru lidí učených, kteří by měli svého vůdce a sestavili nejprve látku veškeru, pak ji spořádali a zřídili dle pořadu přirozeného. Výsledkem práce jejich bude nejprve historie obecná, potom filologie, posléze pansofie.

Při tom jest se vystříhati: 1. nejasných výrazů, 2. školských disputací pro myšlení bezvýznamných, 3. nepotřebných výkladů, 4. textu příliš stručného, aforistického.

Všimneme-li si návrhu tuto podaného, uveřejněného v Kvačalově Korrespondenci Komenského bohužel jen v marginálních aforismech, shledáváme, že Hübner v lecčem i nad Komenského tu vyniká, že v určitosti pojatého úmyslu neshledáváme ničeho, čeho bychom postrádali, ba že by jistě byl mohl na tom základě přistoupiti ku práci, kdyby se byl našel, kdo by úmysl byl chtěl s dostatek podporovati hmotně.

Jak si Hübner představoval základy obmýšleného spisu,

---

[69]) List Bisterfeldův Hartlibovi z r. 1638 (Kvačala, Korresp., č. XLVI.). Hübnerův Bisterfeldovi z téhož roku (č. XLIX.) a Bergův Hartlibovi (č. LI.).

sám ukazuje v obšírném listě následujícím (ze dne 28. ledna 1639, Kvačala, č. LV., str. 52), kde vysvětluje, co svým listem zamýšlel: „Concipiendae ibi quam perfectissimae futurorum operum ideae rationem tradere animus fuit; eam vero antequam per partes enucleatius deducerem (quod aliae occupationes tum non permiserunt), sequentia paulo diligentius disquirenda fuerunt: 1. Quaenam justa scientiae nostrae esset materia, seu quid ab homine sciri posset? 2. Quibus mediis sciri posset? 3. Quomodo per haec media sciri posset, deberet? 4. Quomodo ita cognita quam perfectissime disponi?“

I shledává, že předmětem poznání jest „totum hoc universum, Creator et creaturae“. Prostředky poznání jsou: „Propria indagatio, aliorum relatio, divina revelatio.“ První dva způsoby poznání týkají se toliko stvoření, třetí Stvořitele, jenž také vniternou podstatu svého tvorstva dává poznati. Poznání vlastní děje se přirozeným pudem (per instinctum naturalem), smysly a rozumem.

Pro filosofické smýšlení Hübnerovo, nejednou přesnější než Komenského, jenž podléhal mystice i při své oblíbené trichotomii, rázovitá je věta, že při rozdělení u něho rozhoduje věc, nikoli číslo (str. 55), poněvadž mysterie číselné neuznává, nemaje pro to důkazu. A že se duchu lidskému harmonie neobyčejně zamlouvá, proto dle mínění Hübnerova dává se tím svésti třebas od pravdy. Vždyť je známo, že ani v přírodě se neobjevují dokonalé tvary geometrické, o jakých jinak jednáme.

Pokud se týče rozvrhu, vedle pansofie Hübner vyžaduje filologii, t. j. výklad knih hodných práce. Komenský zamýšlí sestaviti knihy, „qui scitu maxime necessaria exhibeant, plurima vero data opera transmittant,“ Hübner pak, „qui omne omnino, quod unquam cognitum est et cognosci potest, exhauriant, adeoque non necessitatibus tantum mortalium, sed et delicatissimae omnium curiositati consulant.“

Avšak Hübner vyslovuje tu přímo i pochybnost, bude-li lze jednomu nebo dvěma učencům překonati to, co by pro sto mužů bylo na kolik let předmětem pilného studia. A v tom i Komenský se přiznává, že shledával dosti mnoho pravdy a býval tím ochromován ve vývoji svých vlastních myšlenek.

Že ani úmysl, podati při pansofii také stránku politickou čili praktickou, nedošel obecného souhlasu (Kvačala, Korresp. č. XXXIV.), vysvětliti lze z toho, že si každý přítel Komenského chystané dílo skutečně jinak představoval. Odtud zdálo se též Hübnerovi, že posud Komenský k věcem známým ničeho nepřipojil, podávaje vlastně jen to, co často již bylo probráno.

Proto také v listě nedlouho po vydání rozpravy *„Dilucidatio“* (na počátku r. 1639) psaném Hübner vyslovuje pochybnost, že se dosáhne významu praktického tou pansofií, jak ji naznačil

Komenský, a trvá na svém rozdělení, klada vedle ní panhistorii a panbibliografii čili filologii.

Pochybnosti od Hübnera a snad i od jiných přátel vzbuzené pohnuly Komenského k tomu, že na jaro r. 1639 svolati chtěl sjezd přátel vševědy do Hamburka, kde by se aspoň základy zamýšleného díla stanovily. Ale brzo upustil od té myšlenky. I Hübner pochybuje o zdaru takového sjezdu, nebudou-li napřed zodpověděny otázky, lze-li látku dostatečnou sebrati, náležitě ji roztříditi a přiměřeně pak vyjádřiti (Kvačala, Korresp. č. LX., list z července nebo srpna r. 1639, str. 65). Jednání samo na sjezdě takovém nebude prý snadné. osoby nejpřednější náhodou nepřijdou, za to však třeba bude připustiti osoby obecné, které snad ze zvědavosti se přihrnou a k věci málo přispějí. Nebude však ani lze vyhnouti se podezření nějakých tajných úmyslů politických, spiknutí a pod. A kdyby k jednání došlo, bylo by tak nesnadné, že by zajisté nevedlo k výsledku positivnímu.

Není pochybnosti, že tu Hübner soudil zcela správně, neboť na sjezdech náboženských nedlouho potom v Polsce konaných Komenský sám přesvědčil se o ceně takového jednání.

Pokud se týče několika málo zásad, od nichž pansofie jakožto poznání všehomíra má vycházeti, zajímavý jest *úsudek Des Cartesův* (Kvačala, Korresp. č. LXIV.), bezpochyby Mersennovi r. 1639 poslaný, že postup Komenského v té příčině je správný, poněvadž i příroda tvoří nepřetržitou řadu, založenou pouze na několika málo zásadách, tak že i poznání a vylíčení její býti má „unica, simplex, continua, non interrupta, paucis constans principiis (imo unico Principio principali), unde caetera omnia ad specialissima usque individuo nexu et sapientissimo ordine deducta permaneant, ut ita nostra de rebus universis et singulis contemplatio similis sit picturae vel speculo". Při tom třeba si všímati postupu Stvořitelova při tvoření, jak i Komenský činí. Proto počíti jest Bohem, že se konceduje působení jeho při stvoření, pak přehledne se všecko tvorstvo asi postupem výkladu Mojžíšova o stvoření světa, následuje výklad o jeho řízení od počátku světa, posléze navrátí se líčení to zase k Bohu.

Uznání, jehož se Komenskému se všech konců světa vzdělaného dostávalo, očekávání, jež podnítilo ohlášené dílo vševědné, vzbudilo zajisté i pozornost v nejbližším okolí spisovatelově, tak že i hr. *Bohuslav Leščinský* se nabízel, že by mu nějakou pomocí přispěl, když se ukázalo. že bez pomocníků takovou práci nebylo by lze provésti, a Komenskému pracemi pro Jednotu a školou zabranému že nebude nikterak lze s úspěchem se zabrati v provedení oznamovaného díla [70]). Snad přispěl svou přímluvou

[70]) V té době dostalo se Komenskému následkem slávy ze spisů získané poprvé čestného povolání do Švédska, i chtěl aspoň muže odtud

u p. Bohuslava správce a zástupce jeho lešenský *Jan Schlichting*, jehož Komenský chce míti dozorcem nad svými pracemi (v listě dne 4. února r. 1640 psaném, Patera, Korresp. č. XXXI.), až se p. Bohuslav rozhodne jej podporovati.

V listě tom zmiňuje se též, kterak chystá díla pro latinu nově, a to o sedmi stupních tím způsobem sestavená, by se hodila k věcnému dílu, k pansofii. Chtěl pak, aby části tyto byly: 1. *Vestibulum latinitatis*, 2. *Janua*, 3. *Atrium epistolare* (pro sloh listový, nižší), 4. *Palatium historicum* (pro sloh střední), 5. *Palatium oratorium* (pro sloh vyšší), 6. *Palatium poeticum*, 7. *Posticum*, vykládající věci zastaralé a z užívání vyšlé.

Při pansofii rovněž býti mělo sedmero dílů: 1. *Sapientiae Vestibulum*, 2. *Sap. Janua* (jinak *Metaphysica*, kteréhož názvu však nechce užívati), 3. *Atrium noturae*, 4. *Atrium ingenii humani*, 5. *Atrium spiritualium*, 6. *Atrium aeternitatis*, 7. *De usu sapientiae verae vero.*

Při sestavování děl jazykových Komenský, jak dí v tom listě, spoléhá na pomoc *Dav. Vechnera* a *Jonstona*, při pansofii na *Hartliba*; na *Hübnera* by nejspíše mohl spoléhati, ale neví, přijde-li.

Postup při práci měl býti zachováván asi týž, jaký Komenský již dříve zamýšlel, vycházeti od obecných zásad co nejjednodušeji sestavených, přejíti potom k metafysice obecné a jí použiti nejprve k výkladu přírody, potom člověka, jeho bytosti a činů, posléze věcí nadpřirozených a zvláště zjevení. Konec směřoval by k tomu, aby návodu zde podaného náležitě se použilo. Abstrakci Komenský provésti chtěl sám, avšak ve sbírání učené látky spoléhal již na pomocníky, jež v listě tom jmenuje a z nichž Hübner by se mu asi nejlépe byl hodil.

O podrobném pláně zamýšleného díla Komenský jednal s p. Bohuslavem a jinými šlechtici na podzim r. 1640, kteréhožto *jednání tresť obsahuje list* vlastní rukou jeho psaný, jejž hned potom na vlastní žádost p. Bohuslavovu podal, aby rozvrh celé práce byl odtud patrnější, a p. Bohuslav aby lépe si mohl v klidu uvědomiti, oč se vlastně jedná a k čemu se zavazuje. Při tom Komenský chtěl podaným tím rozvrhem úplným prací zamýšlených všecko vyjednávání uspíšiti. A jako Bůh Mojžíšovi ukázal rozměry díla, stavitele i náklad, rovněž on podati chce ochránci vylíčení díla, úhrn prací, jež zamýšlí, seznam pracovníkův a rozpočet celého nákladu.

Za účel podniku vystavuje usnadniti studia věd, moudrosti a zbožnosti, zároveň účinnějšími je učiniti pro život. A toho

---

poslaného přiučiti své methodě vyučovací a dokončené latinské spracování Didaktiky v polovici r. 1639 poslal v rukopise na posouzenou Mochingerovi do Gdanska (Kvačala, Korresp. č. LVII.).

se má dosíci novými knihami, z nichž některé budou jazykové, jiné věcné. Jazykové budou trojstupňové, Vestibulum, Janua, Palatium, k tomu slovník latinsko-domácí a opáčný, onen etymologický, tento frastický, pak slovník výrazův ozdobných pouze latinský. K Vestibulu a Janui též náležeti budou mluvnice.

Věcnou knihou bude *Pansofie*, kdež obsažen bude úvod ve všecky věci a moudrost lidskou pro potřebu přítomnou i budoucí, a to postupem organickým. Že by kniha taková byla všem lidem k velkému prospěchu, všickni učenci uznávají.

Dodatkem k tomu byla by *Panhistoria*, „continens ex omni antiquitate res memorabilissimas, vere gestas," posléze *Pandogmatia*, „medullam exhibens authorum praecipuorum", tak aby tedy všickni učenci na díle tak velikém měli svůj podíl a k němu přispěli. *Pansofie* podá nejhlubší všeho kořeny, bude je sledovati svým postupem, vykládajíc stálé zákony, jak všecky věci spolu souvisejí. *Panhistorie* se k ní připojí na ukázku, jak věci postupovaly v pravdě neb od ní se odchylovaly. *Pandogmatia* pak ukáže, jak lidé v poznávání pravdy postupovali, čímž bude lze zabrániti rozličným omylům, jaké se dříve přiházely. Jinak dostane se historické knihy též každému stupni studia: I. třídě výtahu z bible, II. tř. dějin přírody, III. třídě dějin vynálezů, IV. tř. dějin mravních, V. tř. dějin zvyků lidských, VI. třídě dějin obecných.

Dělníků bylo by na vše dosti, zvláště na pansofii má znamenitého pomocníka, jedná se jen o dostatečný náklad pro tři až čtyři učence na tři léta, a to i s pomocníky [71]). Sám dáti se chce do metafysiky.

Ostatně na osnově tuto podané Komenský ani tehdy nepřestal, neboť již počátkem r. 1641 dí (v listě ze dne 19. ledna 1641, Patera, Korresp. č. XXX.), že předešle Didaktiku a knihy počátečné, od nichž mysl vystupuje znenáhla až k nejvyšším stupňům a záhadám vědění. Domnívat se, že v tom jest jediný pravý základ, věci ostatní že třeba na tom stavěti; proto prý se mu posud úmysly jeho nedařily zcela, že nezačínal od přirozeného počátku, knih v jazyku mateřském; odtud teprve přejíti chce ke knihám latinským, od nich posléze k věcným.

Nechybíme asi, řekneme-li, že pochybnosti o náležitém postupu při vydávání knih chystaných, jež počínati měly od pansofie, vzbudil v něm Hübner svým listem, psaným dne 7. prosince r. 1640 (Kvačala, Korresp. č. LXXV.), v němž přímo vystupuje proti *„Metafysice"*, jak Komenský nazvati chtěl pozdější Bránu věcí, a ukazuje, kterak nebezpečno bude odtud počínati, když není pochybnosti, že při tolikerých různostech

---

[71]) *A. Gindely*, Comenius Leben und Wirksamkeit. Znaim 1892, p. 39—41.

mínění lidé hned na knihu se vrhnou. Jinak prý nezpůsobí kniha ta sama zajisté toho účinku, jejž spisovatel předpokládá, poněvadž bude záležeti z obtížného a o sobě neplodného výkladu jednotlivých slov, která sama o sobě každému člověku jsou jasná a známa. Úsudek zajisté velmi trefný, jejž i kniha Komenského, jak se nám po smrti jeho zachovala, z velké části odůvodňuje.

V té době Komenský proti Sociňanu Jonáši Schlichtingovi složil spis obranný *„De Christianorum uno Deo“*, jehož úvod je metafysický, a také jinde v celku se užívá hojně dialektiky, protože Sociňané byli dialektiky a rationalisty. Bůh se tu jmenuje bytostí nejvyšší, která jest ze sebe, sebou a v sobě, z níž, jíž a v níž vše ostatní jest a trvá. Z toho vycházejí pak ostatní boží vlastnosti, jež také poznati lze z děl stvořených. V kap. XXV. velmi obšírně se ukazuje Trojice božská na bytostech pozemských, rovněž ve trojích skupinách všude zastoupených [72]).

Vyjednávání s polskými šlechtici nevedlo k cíli; buď že náklad se jim zdál přílišný, buď že p. Bohuslav, jenž již před tím chýlil se ku katolictví a v té době k němu skutečně přestoupil, ustal ve své horlivosti podporovati Komenského: zkrátka nebylo v té době vyhlídky na včasné uskutečnění podpory smlouvané. Proto Komenský přijal nabídku Hartlibovu, aby přijel do Londýna, kde se mu nová naděje otvírala. Že právě do Anglie se Komenský vydal, vysvětlujeme si kromě domácích nesnází jeho odtud, že z Anglie dopisovala mu řada mužů, kteří pro práce jeho jevili zájem nejživější, mimo to i porozumění myšlenkám jeho bylo tam nejpatrnější, poněvadž Anglie v té době již značně byla pokročila ve mnohých stránkách života kulturního, a Komenskému se tedy zdálo, když Hartlib, sám rodem Němec, v Londýně došel takového významu, že také jemu kynou tam v myšlenkách vševědných úspěchy největší a uznání nejpřednější. Proč právě provedení těchto myšlenek lákalo jej do Anglie, patrno i z toho, že Angličané i později neustále naň naléhali, aby nechaje stranou děl didaktických hleděl si především prací vševědných.

Věříme tedy, sděluje-li z Londýna přátelům (v listě potom tiskem vydaném, otišt. opět u Patery, Korresp. č. XXXI.), že byl ode všech přátel s radostí přijat a že se pověst o jeho příchodu hned rozhlásila, tak že mnoho učenců přicházelo ho navštívit. Jinak není pochybnosti, že snahy náboženské a vědecké, o nichž v listě tom obšírněji vykládá, jak je v Anglii sám poznal, uvedly ho v nadšení a dodaly mu pevné naděje, že i jeho snahám dostane se tu náležité podpory. A skutečně po sestoupení parlamentu jednalo se o vydání jemu některé kolleje, a jmenováno Sabaudeum v městě samém, nebo collegium Winthoniense,

[72]) *J. Kvacsala*, Johann Amos Comenius, p. 233.

nebo Chelseum nedaleko města, tak že již se uskutečniti měla od Bacona vyslovená myšlenka o mezinárodním sboru vědeckém [73]).

V té době, kdy naděje ty vyslovovány, Komenský pracoval o spise, kterým podati chtěl náčrt, jak si zřízení sboru takového představuje, a dal mu název „**Via lucis**". Je to spis nejjasnější a nejnadšenější ze všech jeho prací pansofických, plný důvěry, ale zároveň i plný takové soustavnosti, jaké Komenský vždy vyhledával a k níž dovésti chtěl zvláště svá díla věcná. V dokonalosti může se dílo to věru postaviti po bok *„Methodě jazyků"* a zasluhuje proto bližší úvahy, že ukazuje, jak dovedl její spisovatel pracovati, měl-li dosti klidu a zároveň byl-li bez starostí hmotných. Po jiné stránce spisu tomu věnoval již úvahu *Fr. J. Zoubek* (v ČČM. 1883) [74]).

Úvod k dílu tomu pochází teprve z r. 1668, kdy spis již v Anglii vzniklý vydán t skem v Amsterodamě a věnován královská společnosti Londýnské, proto uvádíme odtud jen to, co se vztahovalo přímo ke spisu, ponechávajíce úvod sám až k době, do níž náleží (otišt. u Kvačaly, Korresp. č. CCLXXXI.).

Praví tu Komenský (odst. 2), že před čtyřiceti léty, tedy na počátku pobytu svého v cizině, prosil Boha, by vyslal pravdu. A když vše bylo zachváceno požárem válečným, tu těšil se slibem božím. Zatím sám přičiňoval se o vyvedení mládeže z labyrinthu, i bylo třeba zříditi knihu, která by odtud vyváděla. Myšlenky o takovém díle poslal příteli svému do Anglie, kdež vydány jako *„Praeludia conatuum pansophicorum"*. Potom i sám povolán do Anglie, aby zamýšlený spis byl proveden, ale bouře válečné tomu zabránily. Zabýval se tím tedy sám a sepsal rozpravu *„Via lucis vestigata et vestiganda"* (3). — Vykládaje pak dále své další práce v oboru tom a jejich cíle končí (16-20), že první školou člověka *(fysickou)* je svět; po ní následuje *metafysická*, jejímž předmětem jest naše mysl jako boží obraz; poslední konečně je *hyperfysická*, jež jedná o Bohu. Z první školy se stáváme *ὀντοδίδακτοι*, z druhé *αὐτοδίδακτοι*, z třetí pak *θεοδίδακτοι*.

Počínaje tedy školou první ukázati chce v *I. kap.*, že svět je školou moudrosti boží (*„Mundum sapientiae Dei scholam esse"*). Člověk všude na světě může se učiti a k učení jest i zrozen i náchylen. „Mundus disciplinae domus." Účelem světa jest, aby člověku byl přípravou k věčnosti (odst. 7), a tak je školou nižší, do níž jsme posíláni, než nás pozvednou do akademie nebeské (8). K učení v té škole Bůh dal tři knihy:

[73]) V Úvodě ke spisu „De dignitate et augmentis scientiarum." *Fr. J. Zoubek*, Č. M. 1883, str. 86 sl.

[74] Česky posud spis ten vydán není, proto není u nás ani dostatečně znám, jak by zasluhoval.

1. viditelný svět (10); 2. člověka samého, k obrazu božímu stvořeného, jehož duše stala se měrou všech věcí pozemských, protože vše měří dle pojmů vrozených a Strůjce svého ze sebe nejlépe poznává; 3. písmo sv. jako výklad světa a direktář všeho života lidského. Pro poučení mladších a slabších Bůh dal vykladače těchto svých knih.

Avšak škola světa vinou lidskou valně jest porušena (kap. II. *„Scholam mundi hominum culpa valde confusam esse“*). Málokteří lidé všímají si, proč sem byli posláni (2), o vzdělávání se nestarají (3), a také při vzdělávání málo se dbá původního cíle (4), neboť nedospívá se pravého poznání (5), a následkem toho mnozí lidé vším povrhají, i Bohem, jak patrno na atheismu a epikureismu (6). Příčinou jest vláda Satanova na zemi a učitelé, buď vůbec neučíce neb jen věci marné podávajíce, neb učíce studeně a lhostejně. Proto vše je pokryto temnotou.

Proti zmatkům těm prostředky hledány, ale posud marně. (Kap. III. *„Confusionibus humanis remedia quam varie quaesita, nullum tamen satis validum hucusque repertum.“*) Bůh na př. lidstvo napomíná a tresce též změtením jazyků, aby se vespolek nemohli kaziti (3). Posílá nové proroky a změtení jazyků nahrazuje darem jazyků. Také mnozí lidé pečovali o prostředky proti zkáze lidské (5), tak že snahy lidí moudrých jeví se vlastně jako prostředky proti nemocem lidským, stopování jejich a pokusy o nápravu. Avšak snahy ty nedosáhly uznání (7). Mnozí na to naříkali, ale tím se věc neodstraní (9). Hledělo se lidem dobrou radou přispěti, z čehož vznikla filosofie (10), zákony dány a tresty vyřčeny (11-12), lidé násilím podmaňováni, z čehož jen vzpoury vznikaly (13), pak zřizovány spolky (14), ale vše marně.

I jest otázka, je-li vůbec jaký lék proti zmatkům lidským a jaký má býti. (Kap. IV. *„Confusionibus humanis tollendis an supersit remedium et quale id esse oporteat?*) Při posavadních pokusích o nápravu lidstva tří věcí se nedostávalo: 1. Že proti zlu obecnému hledaly se prostředky jen *částečné*, kdežto úmysly boží vztahují se k opravě obecné. 2. Že užívá se prostředků *násilných*, povaze lidské odporných, 3. neb aspoň *slabých*, bezvýsledných (5). Mohlo by se tedy pomoci prostředky obecnými *(universalia)*, příjemnými *(blanda)* a mocnými *(valida)*. Proto Bůh zůstavuje za prostředky ku poznání všem lidem ony tři knihy, násilím na člověku nic nevymáhá, proto i prostředky k nápravě od lidí chystané musí býti příjemné a zároveň dosti mocné (15-16).

Hodilo by se k tomu nejlépe nějaké obecné světlo. (Kap. V. *„Confusionum humanarum tenebris nullum efficacius remedium dari posse luce aliqua universali.*) Lidem na světě zajisté společné je světlo a každému se líbí, rovněž i vše udržuje

(1). Podobně mohlo by se státi, kdyby moudrost osvítiti dovedla všecky lidi. Stane se to, když zjevení boží uvedou se v náležitý pořádek (2). Až pak lidé je poznají, budou jimi též osvíceni, protože lidé milují jen to, co poznávají (3), neboť vůle lidská všude jde teprve za rozumem (4).

Toho světla obecného před koncem světa lidstvu zajisté se dostane (Kap. VI. *„Lucis universalis ante finem mundi spem esse indubiam“*), neboť budoucí všude je lepší minulého (1). Zřízení a správa světa podobna jest komedii (2), a věk světa jako lidský dostihne vrcholu, jakož patrno i z vývoje historického, jenž ukazuje celkový pokrok. Vždyť nedávno z několika jisker knihovních (po zkažení Cařihradu) vzniklo světlo lepšího jazyka, z toho zlepšení filosofie a obnova náboženství (6) Věci jednotlivé mají svůj vzor a soustavu, bude tedy lze kdysi nalézti obecnou soustavu soustav.

Nadějeme-li pak se takového světla obecného, jsme zavázáni zároveň šetřiti jeho cest (Kap. VII. *„Lucis universalis tempora si appropinquare credimus, vias quoque eius scrutari tenemur“*). Ovšem světlo pravé a obecné rozžehnouti může především Bůh, ale věc hodna jest i synů světla, a modlitba Páně ukazuje, že o vše dobro také sami máme se přičiňovati a pro každý čin hledati jeho význam (4).

Co jest tedy světlo a tma? (Kap. VIII. *„Lux quid et quotuplex, tenebrae item luci oppositae quid et quotuplices?“*) „Lux splendor est per res sese diffundens, eas manifestans et detegens (1), tenebrae caligo sunt res involvens ac obtegens“ (2). Ze světla rodí se poznání věcí, ze tmy neznalost (3), proto i moudrost sama jest světlem (8). Zásady ze světla plynoucí: 1. Jako světu většímu Bůh dal zvláštní světlo, tak i menšímu, člověku. 2. Jako proti světlu světa stojí temnota, rovněž i v člověku. 3. Jako světlo skutečné vyniká mezi všemi vlastnostmi na světě, tak i světlo rozumu (13).

Mezi světlem a temnotou je stálý boj, ale zajisté posléze zvítězí světlo (Kap. IX. *„Lucis et tenebrarum lucta perpetua incrementaque et decrementa per vices ad lucis usque victoriam et triumphum“*). I v mysl lidskou Bůh vložil „notiones innatas igniculosque naturae aut etiam lucis naturalis fomites“. Uprostřed, v centru, je největší světlo a na okraji největší temnota, mezi nimi je jakýsi přechod. Světlo zahání tmu, tma nemůže zahnati světla, leč by světlo samo ustupovalo.

Následuje pak přirovnání zákonův optických k zákonům myšlení (Kap. X. *„De viis lucis, quibus se naturaliter effundit et diffundit“*), kde se s ním tma stýká (Kap. XI. *„Quibus viis tenebrae se luci offundunt“*), a jak bylo by lze spojených cest světla použiti k úplnému zahnání temnoty (Kap. XII. *„Quomodo*

viae lucis ad tenebras efficaciter undique potenter pellendum complicari et rite applicari possint ac debeant?“).

Cesta světla myslím lidským posud byla šesterá, zbývá poslední (Kap. XIII. „*Lucis intellectualis per mentes hominum spargendae viam divinitus ostensam hucusque observari sextuplicem, septimam autem superesse, universalem*). První cestou ku poznání jest *αὐτοψία*, kterou Bůh doporoučel prvnímu člověku osamělému (3). Když mu přibyla společnice, dostalo se mu druhého prostředku, hovoru (sermo mutuus, 4). Třetí cestou se stala návštěva obecných schůzí (coetus publicos celebrandi consuetudo), kde uhlazeným výborem mnozí lidé zároveň velmi dobrým věcem naučiti se mohou (5). Čtvrtou cestou je písmo (scriptio), k jehož seznání založeny školy (6). Pátou cestou je knihtiskařství a šestou plavectví (8). Tyto dva nové prostředky předcházejí a připravují způsob nejdokonalejší (9). Ze spojení všech těch světel může vzniknouti jedno veliké světlo pro společný prospěch pokolení lidského (10), a to bude poslední světlo světa. Jinak jest i mezi všemi těmi světly pěkný postup, a to přičiněním lidským.

Potom spisovatel obšírněji vykládá obecný účel povšechného světla (Kap. XIV. „*Universalis lucis viae finis trinus plenius explicatur*“), aby totiž v něm všecko všem lidem vůbec viděti bylo lze. Panharmonie, kterou vlastně to světlo jest, podávati má všem vše způsobem obecným: věčné i časné, duševní i tělesné, nebeské i pozemské, přírodu i umění, filosofii a theologii. Ve světle tom bude potřebí založiti novou filosofii, jež poučí určitě o dobrém a zlém, obecném a částečném. Poznání zjednávati se musí všem lidem přímé, vlastní, nikoli skrze cizí oči a uši (20), čímž svět až posud se spokojoval.

Nástroje obecného světla (Kap. XV. „*Viae lucis universalis requisita quatuor: libri universales, scholae universales, collegium universale, lingua universalis*“) byly již od Boha dány, ale člověk se od nich uchýlil, proto potřebuje nyní nových (2). Obecné knihy budou mu úvodem (pochodní) ke knihám od Boha daným, školy obecné budou úvodem (svícnem) v život, sbor obecný podávati bude lidem příležitost (jako sluha), aby se přidružili k svatým, jazyk (potrava) sloužiti bude srozumění (3). Z knih každý pozná obecné vědomosti, rozuměti jim naučí se ve školách, tyto založí obecný sbor, v němž dorozumění moudrých mužů pomůže společný jazyk (4).

Knihy obecné (Kap. XVI. „*Librorum universalium ratio et methodus*“) mají býti „omnium scibilium verae et ordinatissimae pandectae“. Vlastnosti jejich budou: plenitudo, ordo, veritas (1). Knihy ty budou tři: V první pravda bude podána „in radicibus et fontibus suis“, v druhé „in ramos et rivos suos diffusa“, ve třetí „in variis evagationibus, similitudinibus et

umbris.“ Poznání první učiní lidi moudré, druhé zkušené, třetí učené. Budou pak ty knihy: I. Pansophia, II. Panhistoria, III. Pandogmatia. *Pansophia* obsahovati bude všecky potřebné věci pro ty, kdož nabýti chtějí moudrosti, vykládati bude účely věcí, prostředky a jejich užívání. *Panhistoria* podá k tomu příklady ve svém způsobu potřebné. *Pandogmatia* užitečna bude těm, kdož po plném vzdělání zatouží, a pomůže též obecnému ustálení pravdy. V první knize budou tedy stálá pravidla o všech věcech, v druhé k nim příklady, v třetí výjimky a výklady.

Pansophia bude vlastně „apographum librorum Dei, naturae, scripturae animoque innatarum notionum ordine digestum“. Proto bude zcela všeobecná, zcela pravidelná, zcela spořádaná (9). Účelem jejím bude lidi činiti moudrými. K tomu účelu býti musí nejvyšší úplnosti, snadnosti a pevnosti (soliditatis).

Panhistoria bude „omnium in Pansophia per generales ideas jam descriptarum rerum cursus, theatrum illustre“. Obsahovati bude zápas přirozených forem s látkou, pak dějiny věcí lidských, zvláště politické a církevní. Mimo to však obírati se bude správným sbíráním dějin přírody (historia naturalis, 13), protože na tom se pansofie nejvíce zakládá. Že pak tu je práce mnoho, každému patrno, neboť pro všecky vědy bude třeba historie induktivní, uvedení příkladů v zákony obecné, jako posud má toliko astronomie; proto také potřebí napřed všude pokusů. Podávati musí kniha ta jen pravdu samu, ale také pouze věci důležité a slušné (15).

Pandogmatia býti musí kompendium ze všech spisovatelů, jež by obsahovalo všecka důležitá mínění v pořádku a pravdivě; pořádek by měl tu býti historický (jako ve spise „Medulla patrum“ Abr. Skulteta), při tom index spisovatelů, národů, jazyků a předmětů (20).

O školách (kap. XVII. „*Scholarum universalium modus*“) říci lze, že jich potřebí k vedení mládeže, aby v moudrosti si libovala od útlého mládí. Oprava světa zajisté jest možná jen z dobrého vychování mládeže. Účelem škol bude pomoci všem lidem z barbarství a nevědomosti. To pak se státi může: 1. časnou přípravou myslí, 2. přiučováním písmu, 3. laskavým přiučováním základům věd. Vykonati lze to již ve věku dětském a chlapeckém.

Ve *sboru* obecném (kap. XVIII. „*Collegii universalis forma*“) býti mají dělníci, t. j. vybraní mužové ze všeho světa, kteří by pracovali o této cestě ku poznání obecnému. Jednomu nenáleží, ale mnohým o věci tak obecné pracovati (2). Mužové ti mají býti k tomu vybráni a určeni a jen tomu se mají věnovati. Velmi užitečné bylo by v každém národě určiti čestné professory aspoň jednotlivé, kteří by o všeobecné vzdělání pe-

čovali. Úkolem jejich bylo by: „Invicem sibi patere, 2. collegiali aliqua societate coordinari. 2. legum sanctarum vinculis colligari“ (6). Třeba jim spojení a řádu, aby nebyl mezi nimi spor. Bude jim potřebí jen jediného náčelníka, jenž by nejlépe mohl bývati v Anglii (10). Ti členové pak budou míti přesvědčení, že jsou učiteli pokolení lidského, že mají štípiti nebe a založiti zemi (11). Přehlížeti budou knihy, rozšiřovati moudrost atd. Ve spolek žíti budou v stálém spojení a podávati budou zprávy o stavu věcí, o všem se raditi a dohodovati.

Pokud se týče *jazyka* (Kap. XIX. *„Linguae universalis ratio“*), jest rovněž významný. Nebo Bůh přispěti chtěje temnotě světa užil pomoci jazyka. Nejprve před Kristem předcházela říše řecká, provázela jej římská, obě pak staly se „felix Euangelii vehiculum“ (2). U národů jazyků těch neznalých apoštolům pomáhal dar jazykův (3). Při opravě světa bude třeba též buď jednomu člověku znalosti všech jazyků nebo všem lidem znalosti jednoho. Toho si přál již *Vives*, jenž uznával za takový jazyk společný latinu Komenský přál by si raději nového jazyka, protože ke studiu latiny třeba jest mnoho času, a přece jazyk ten nedostačuje na všecky pojmy, kdežto nový jazyk vědecký musí jim hověti a úplně je vystihovati. Jazyk ten pak by musel býti: 1. rationalis. 2. analogica, 3. harmonica. Prospěšné je také realní písmo čínské, pomocí jehož psaním každý se může dorozuměti. Provésti by se mohl spojením nejlepších slov z jiných jazyků nebo reálním přizpůsobením věcem. Při tom ovšem každý národ ať svůj jazyk vzdělává, a jazyky hebrejský, řecký a latinský pro svůj historický význam ať jsou ve cti.

Jest pak otázka, jaký bude stav světa z takových vynálezů? (Kap. XX. *„Status mundi ex ita constitutis rebus qualis sperari possit?“*) Ze skutečné pansofie vyjde pravé světlo, „in qua rerum omnium rationes patescent“ (2). Lidé přestanou se pak učiti od lidí a stanou se *θεοδίδακτοι* (4). Až zavedeny budou školy obecné, vědění rozšíří se vůbec mezi lidmi (5). Sdružení obecné (*Consociatio universalis*) bdíti bude nad tím, aby se temnoty opět nevrátily (6). Bude-li jazyk obecný, přístupen bude všecken svět všem obyvatelům (7). Z toho vznikne obecné světlo a mír, a pak teprve bude jeden pastýř nad ovčincem Kristovým.

Jest dodati jen, čeho potřebí k dokonání věcí tak žádoucích (Kap. XXI. *„Res tam optatas in effectum deducendi requisita septem“*). A spisovatel shledává prostředky k tomu potřebné v těchto sedmi věcech: 1. Duchu plném mocné důvěry; 2. velmi vřelém vzývání Boha; 3. v bedlivosti a práci neunavné mnohých mužů moudrých; 4. v přízni mocných lidí; 5. při pracích opatrnosti a určitém pořádku; 6. potřebě někde hned zavésti, cokoli se

vypracuje; 7. posléze v rozvádění opatrném a stálém od jedněch lidí k jiným až ku všeobecnosti. Pořádek při postupu býti má, aby se nejprve upravily knihy, pak školy, potom sbor, posléze jazyk. Knihy ať počínají od nejnižších. Jazyk buď zřízen teprve po uznání pansofie, a nechť o něm učenci pracují společně (17). Knihy didaktické pak ať se ihned zkouší (20). Ve sboru býti mohou pracovníci knih se svými podporovateli (21), a opravu ať počne každý sám od sebe, pak teprve ať ji převádí na přátele.

Získanou takovým postupem panharmonií („principiorum cognoscendi naturae, scripturae omnisque humanae conscientiae") pronikne se k národům zcela neznámým, cizích jazyků. Tu pak ať někteří lidé učení sami poznají jejich jazyky, nebo chlapci ať se přiučují jazyku našemu. Jinak je takovou tlumočnicí v Evropě latina, v Asii arabština (26), *Brána věcí* ve všech jazycích doslovně vydaná mohla by snadno býti nálevkou.

Spisovatel končí modlitbou za uskutečnění těchto přání (Kap. XXII. *„Ad Patrem hominum pro ultima humani generis illuminatione vota"*).

Nelze upříti veliké zajímavosti návrhům, jež činěny od exulanta českého, bez vlasti a majetku po světě bloudícího, na opravu poměrů ve všem pokolení lidském. Ideální snaha spisovatelova působí tím mileji, čím více byl svět tehdejší v dobách dlouhotrvajících válek náboženských provedení úmyslů takových vzdálen. Avšak že při tom směru ideálním nejeden podklad je správný, nelze nám neuznati; také nyní hledá se východ z palčivé otázky o upravení poměrů mezi jednotlivými stavy povznesením vzdělanosti, a je známo, že se ve vrstvách pracujících přesvědčení o tom čím dále, tím mocněji rozmáhá. Čím pak mocněji stav který sám usiluje o povznesení své vzděláním a mravností, tím více chýlí se ke klidnému rozřešení otázky, o niž naše doba tolik se zajímá. Že jeden ovčinec a jeden pastýř jen tak může povstati, o tom nemůže již býti sporu. A nade vším vzděláním lidským Komenský za rozhodčí ustanovuje sbor mužův učených, kteří by dovedli vždy opatrovati pravou vzdělanost a nedopustili barbarství se rozmáhati.

Ovšem paedagog jeví se i v tomto díle, neboť přede všemi jinými prostředky obecně přístupné školy a v nich obecné knihy vésti mají ku povznesení národů, pouze lepším vzděláním mládeže od věku nejprvnějšího lze se nadíti opravdového polepšení pokolení lidského. Také knihy obecné, s Pansofií v čele, sloužiti mají především vzdělání mládeže, jak patrno i ze snahy spisovatelovy, aby přizpůsobil právě tuto knihu výměrův obecných pochopu mládeže i nejnižších škol. I historický přehled všech věcí světských býti měl pouhým inventářem příkla-

dů praktických k tomu, co napřed bylo podáno theoreticky. Teprve heuretická methoda hledati měla nové cesty ku pravdě a sbírkou mínění starších vyhýbati se omylům, do nichž badatelé již upadli. Potřebu pomocníků hojných ze všech oborů věd spisovatel konstatuje tu především pro díl druhý a třetí, neboť přátelé mu také ukazovali nemožnost, aby jediný muž ovládal všecky vědy tak dokonale, že by znal vše pravdy v nich ukryté, a sám se o tom asi též přesvědčil, ač neustával ani později sbírati z přerůzných knih vědecké výměry nejrozmanitějších druhů. O Pansofii však chová ještě pevné přesvědčení, že může ji sestaviti muž jediný, a sám chystal se k tomu neustále, jak i z výroků jeho v korrespondenci i z očekávání přátel patrno.

Mystickou stránku shledáváme i v tomto díle Komenského, i tu mluví o písmě sv. a pojímá je mezi předměty poznání na místě nejpřednějším; avšak právě v tomto spise ustupuje v pozadí více nežli jinde, poněvadž se přímé působení na poznání lidské u Boha konstatuje pouze na stupni nejnižším, další rozvoj připisuje se člověčenstvu samému, počínajíc od hromadného poučování lidí shromážděných uměle sestaveným výkladem až po plavectví, jež přímo předchází před prostředky posledními, působivši mocně na rozvoj vzdělanosti a rozšíření vzdělání mezi lidmi. Ani přímé působení božstva ku povznesení lidí pádem pokleslých nikde se tu nejmenuje. Ovšem pak mystická trojice a sedmička dosti značný má i tu význam, a to i při podnikaných opravách ku povznesení lidstva i při pracích, jež zbývá ještě vykonati, a jinde.

Tak stanul Komenský po dlouholetých přípravách a návrzích na samém prahu, jen maje již vkročiti do sboru milých spolupracovníkův, a to opatřen všemi potřebnými prostředky a tak zbaven všech starostí hmotných: když nepokoje ve Skotsku vzniklé náhle zbavily jej opět všech vyhlídek do bezstarostné budoucnosti. Měl zůstati *„mužem touhy“*, jakým jej nám představuje i tento přední spis z doby přípravné, neboť myšlenky velikolepé jím vyslovené provedeny nejsou ani nyní, ačkoli učených společností je po světě řada, ač se blíží školy těm ideálům, jež o nich choval.

Symbolem světla pro moudrost užívaného kniha jinak blíží se pozdějším pracím jeho.

V. Úplná theorie pansofie a její provedení.

Přijav ještě v Londýně nabídku p. Ludvíka z Geer, jemuž byl doporučen od Duraea, Komenský po shroucených nadějích v Anglii vypravil se do Švédska, chtěje tu osobně smluviti se s podporovatelem svým o pracích, které by mu nejprve bylo konati. Jednalo se mu při tom hlavně o to, aby si vymohl náklad na pomocníky, o nichž neměl potud nic určitého vyjednáno, povolán jsa původně sám jediný. Poznával v té době již zcela jasně, že mu nebude samojedinému nikterak lze dokonati, co sliboval, jak patrno i z návrhu p. Leščinskému učiněného i z příslušných částí spisu „Via lucis."

Kdyby s pomocníky těmi žil někde na tichém místě v ústraní, mimo to kdyby měl skrze jednoho pomocníka jakožto cestovatele spojení se světem vzdělaným, nadál se, že by brzo mohl upokojiti očekávající učence prvním dílem slíbeným, jehož si do Anglie ani nepřivezl ještě příliš obsáhlé ukázky, nejvýše snad pohotové návrhy na rozvrh a jednotlivé aforismy.

Očekávání Komenského se nesplnilo. Podporovatel jeho neměl s ním asi hned na počátku plánův určitých, ale odkázal jej na velikého kancléře švédského *Axela Oxenstiernu*, jenž shledával mnohem větší důležitost v pracích paedagogických než pansofických; ač pak mu Komenský obšírně vykládal své úmysly vševědné, žádal ho především za úpravu knih latinských pro školy švédské. Při tom Oxenstierna nesdílel patrně těch nadějí, které Komenský choval o výsledcích pansofie, poukazuje mu na rozhárané obecně poměry politické, které nepřipouštějí žádaného klidu ke studiím vědeckým (List Komenského v Paterově Korrespond. č. LXIV.), a na proroctví písem, že před koncem světa spíše zhoršení má nastati, nikoli nejdokonalejší stav světa. Chválil při tom arci též to, co pro nápravu světa Komenský zamýšlel a připravoval.

Tak vržen byl ubohý pansof opět na půdu paedagogickou, kterou již byl opustil, a bylo mu souzeno zase hmožditi se spisy pro mládež určenými. Doufal ovšem, že s nimi bude

brzy hotov, že v době nedlouhé bude moci přejíti k své oblíbené pansofii, proto se uvázal v práci tu a chystal se usaditi v Elblągu pruském, kam také chtěl povolati některé pomocníky k sestavování knih latinských. Aby pak s úlohou vytčenou co nejdříve byl hotov, i oblíbené korrespondence s přáteli se chtěl vzdáti (Patera, Korresp. LXVII.) a celý rok chtěl popřáti jedině odbavení toho, co pokládal za pouhý přídavek ke slíbené podpoře; mínil tu sestaviti nejprve Bránu jazyků zcela nově a k ní pořídit slovník.

Angličanům nebylo nikterak vhod, že Komenský oddal se opět na práce tak malicherné, a proto by ho raději byli ještě získali. Avšak danému slovu bylo vyhověti, a Komenský, aby je poněkud upokojil, vydal tiskem v Londýně již počatý a také potom připravovaný **plán pansofie („Pans. Diatyposis“)**, který uchystal k vydání v létě r. 1643 (Patera, Korresp. č. LXV.). Již v dubnu toho roku zajisté shledával (Patera, Korresp. č. LIX.), že z děl filologických tak snadno se nevybaví, jak se nadál.

Titul díla, vydaného v Amsterodamě r. 1645, byl: *J. A. C. Pansophiae Diatyposis ichnographica et orthographica delineatione* totius operis amplitudinem, dimensionem, usus adumbrans.“

Úvod poukazuje, pro přehlednost celého díla jak prospěšný jest úplný plán. Třeba jest pak půdorysu (ichnographia), nárysu (orthographia) a modellu (scenographia et proplasma) zamýšleného díla.

Chrámem moudrosti (kap. I, 1) nazývá se kniha, v níž vše se člověku předkládá ku poznání, aby na konec tudy byl doveden ku blaženosti. Moudrým býti jest rozuměti tomu a prohlédati ku posledním věcem, aby člověk neminul se s konečnou svojí blažeností.

Vše ve světě je stupňovité, a tak i moudrost. Tato pak moudrost a vědění posledních dob světa musí býti zcela všeobecné, pravé a snadné. Knihou chystanou obsáhnouti třeba vše, co člověku jest věděti, konati a věřiti (účel pansofie).

Slouti bude kniha ta Pansofie, že látkou jí bude *τὸ πᾶν* t. j. co kde v knihách i jinde jest dobrého, krásného, užitečného; methodou její bude *παναρμονία*, výsledkem pak *παναρχία*, t. j. obecnost zásad, jak co poznávati; předmětem vedle Boha bude svět, duch člověka, písmo sv. Účelem bude *παγχρηστία*, užívání všech věcí ke všemu, vzdělání mysli na poznávání, ruky na konání, jazyka na vyjadřování, povahy na snažení, srdce na vedení k Bohu.

K sestavení díla takového vede řád prozřetelnosti boží, dohánějí potřeby lidského pokolení a zve přítomná příležitost.

Řád prozřetelnosti jest nenáhlý postup ve tvoření; *potřeba*

lidstva poukazuje lidem naznačiti cestu ze zmatků pravým poznáním a uvedením věcí v řád (illecebrae salutaris ingeniorum). Prospěšno to bude všem lidem, školám, státům i církvi, jakož i různým národům. Ostatek chce čeliti hrdosti (praesumptio), zvědavosti (curiositas), samaritanismu (sektářství theologickému i filosofickému), neznabožství a zuřivosti (furor) té doby.

Příležitost záleží ve styku dob a krajin, úspěch ve vzdělání jednotlivých lidí následkem knihtiskařství a jiných vynálezů a hromady pohotových látek, tak že i vědy se značně vzdělaly, jakož i bedlivé studium písma sv. Také již mužové vynikající se pokoušejí o jádra věd (odst. LIX.) a sestavují to umělou methodou pod rozdílnými názvy; posléze vnuknutí mysli a povzbuzování jiných mužů nábožných k tomu vede. Vyvrací pak spisovatel námítky, jež se proti tomu dílu vystavují (podobně jako v Dilucidatio).

Požadavky pansofie jsou tři: 1. světlo methody, 2. pravda učení, 3. podřízenost všech věcí poslednímu konci.

Nárys sám počíná předmluvou a výkladem o chrámě Šalomounově, při němž se šetřilo sedmera věcí, jež chce i spisovatel při svém díle vševědném prokázati.

Kniha býti má svodem božské i lidské moudrosti a předkládati vše snadně, stručně a dostatečně. Stěžejemi chrámu moudrosti budou jeho hlavní vlastnosti: plnost, pravdivost, snadnost a methodičnost, aby totiž v knize té vykládaly se všeliké povahy všech věcí řečí průzračnou a nejlepší methodou.

Plnost záležeti bude v tom, aby svět úplně se tu představoval, a to i jaký jest, i jaký byl před svým původem, i jaký bude po své zkáze. Při tom každá věc na světě má tu míti své náležité místo.

Pravdivosti dosáhne se tím, že se budou tu spatřovati věci samy a přihlížeti se bude k božím svědectvím o nich pomocí smyslův a rozumu od bludův ohrazeného.

Snadnosti dosáhne se průhledností řeči.

Vhodnosti *methody* dosáhne se stálou souvislostí všech částí, postupem stálým a jednostejností. K tomu ovšem bude potřebí též nového rozboru věcí, a to dokonalého.

Mimo to bude třeba pansofii rozděliti na některé části, a to theorii předchozí, svod pansofie a závěrečnou theorii, poukazující na užívání všech věcí.

Theorií předběžnou třeba lidi ku pojímání pansofie připravovati. Theorie povede věci v tom pořádku, jak vznikají, povznášejí se a opět zanikají. Dle toho bude se pansofie sama skládati z pěti částí: 1. z úvahy o věcech obecných, jež Bůh u sebe měl složeny, než svět povstal (ideje); 2. z výkladu světa, t. j. věcí dle ideí těch udělaných, 3. z výkladu o člověku, jenž mnoho věcí způsobil, jichž příroda sama neutvořila;

4. z výkladu o pádu a vykoupení člověka; 5. z výkladu o budoucí věčné odplatě tvorův, určených životu vyššímu.

Tak vznikne celkem sedmero dílů Pansofie, z nichž 1. obsahovati bude věci přípravné, 2. ideálné, 3. přirozené, 4. řemeslné, 5. duchovní, 6. věčné, 7. praksi všeho čili užívání. Toť jest zároveň oněch částí chrámu sedmero, předsíň, brána, síň 1.—3., svatyně, pramen vod živých. Při všech částech bude dosti lze všímati si také Boha (odst. XXXII.).

Pansofie všecka sestavena bude po stupních, aby tu nic nebylo náhlého a nepřipraveného, vše neznámé aby vznikalo ze známého. K tomu směřuje i postup částí díla celého (XXXVI).

Jednostejnost Pansofie záležeti bude v tom, že všecka sosnována bude na otázkách: co, skrze co, jak, kolikero (res, requisita rei, modi requisitorum, modi modorum). První otázka zodpoví se výměrem pro paměť, druhá ideou věci, jež pro rozum rozbere věc v její části (essentilia requisita). Třetí se zodpoví zásadami, podanými pravdou o věcech, a to pro jistotu, čtvrtá posléze rozdělením věcí dle druhů pro potřebu. Jak se to provede, ukazuje se prakticky na pojmech: slunce, světlo, stín, hodiny, vrchnost.

Zásady, jimiž při všem tom se bude říditi: 1. aby vše bylo jasné, nepotřebujíc výkladu, 2. svrchovaně pravdivé, 3. ať se všude vyhledají centra věcí (podstaty), aby nebylo lze odporovati.

Zvláště výměry ať jsou jasné, aby z nich idea i rozdělení samo plynulo, ideje ať jsou jednostejné, zásady pevné. Výměry pomáhati budou hlavně paměti, ideje rozumu, zásady jistotě a rozvrhy užívání (LXIII.). Z toho vznikne umění přesvědčovací z methody průkazné čili apodiktické (sive arte convincendi). A tu Komenský dokazuje, že 1. všecka pravda jest apodiktická, 2. vše pansofické platnou methodou stává se apodiktickým, 3. tajemství to záleží ve správném postupu pravdy.

Vyloživ pojem postupného vedení a učení, vyličuje některé zásady, proč lze člověka vésti k vědomostem. Paprskem trojím pansofie jest mu potřebnost, možnost, snadnost, vrcholem pak blaženost. Pevným prostředkem je zjevení boží se strany Boha, se strany člověka smysl, rozum a víra. Stupeň celku je paterý: 1. Metafysika, 2. výklad o věcech přirozených, 3. výklad o člověku, 4. obcování člověka s Bohem, 5. spatřování Boha samého.

Toho všeho zamýšleného díla však sám podá sotva více než pouhé počátky, jakož nepodal posud ničeho než samé návrhy.

Na místě rysu třetího spisovatel položil slovo ke čtenáři (p. 210—213), v němž se omlouvá ze zdlouhavého postupu ohlašovaných prací. Především nemá dosti spolupracovníků, v této

době pak jest se mu zabývati pracemi filologickými. Kdož by mohli se prací účastniti, nechtějí se vzdáti svého jistého postavení, což jest i vysvětlitelné, protože jednotlivci není lze na dílo takového dosahu náklad vésti. Proto spisovatel slibuje ke konci, jakmile se vybaví z prací filologických, že sestaví aspoň kostru Pansofie a podá ji na veřejný posudek, aby buď byl pro práce pevný základ, neb aby se podalo něco lepšího.

Jak patrno, není dílo tuto dle obsahu načrtnuté ničím jiným opět než pouhým rozvrhem, v němž však určitěji vystupuje již z mlhavých dříve obrysů to, co spisovatel zamýšlí. Rozeznává tu již obecné zásady zcela přesně od látky, která mu má podati příklady, a v tu látku chce zahrnouti veškerenstvo nejen dle stavu jeho přítomného, ale i dle minulého od počátku a vzniku věcí i dle budoucího, do konečného jejich zahynutí. Takové transcendentní myšlenky byly ovšem s to, aby práci celou velmi stížily, avšak Komenský choval je již na počátku své činnosti literární a nevzdal se jich ani později. Také dokázati trvání ideí všech věcí bylo mu jen lze uznáním vrozených pojmů, které Bůh ku podobě vlastní své bytosti v duši lidskou vložil. Avšak vysoce vystavený cíl vševědy, která zahrnovati měla poznání všech věcí bez rozdílu, vyžadoval odpovědi také k těm otázkám a stěžoval neobyčejně celou práci, kde ani k záhadám o rozvoji věcí přirozených v době té nebylo lze odpověděti jinak než opět poukázati ku původu božímu, tedy opět způsobem nadpřirozeným. Poslední ty původy všeho, jež Komenský skládal na Boha, jak doklady k tomu shledával i v písmě sv., nebylo ani tak snadno sestaviti ve srozumitelný přehled, jak doufal, a vysvětlujeme odtud, když přistoupil skutečně k dílu tomu, že je potom tolikráte přestrojoval a do konce života o něm pracoval. Jinak v díle tuto hlavně na upokojení přátel anglických vydaném spisovatel sám doznává, že od výkladů již dříve podaných příliš nepokročil, poněvadž pracemi jinými čas mařil, a látku sbírati dle přání nebylo mu samému lze, spolupracovníků vhodných však nebylo. A které měl u sebe v Elblągu, ti nestačili často ani na díla filologická, kdež by se byl mohl do nich nadíti pomoci při sbírání látky, jež vyžadovala především přesnosti myšlení a dokonalé spolehlivosti, po případě i dodatečných pokusů, kde věc nebyla zcela jista.

Jinak i z díla toho zjevný jest opět didaktický ráz práce, jejž nejjasněji ukazují podané příklady. Mezi nimi zálibou spisovatelovou přední místo mají ty, jež brány ze světla. Prapůvod všech věcí ve světle jakožto první z věcí stvořených a z Boha, světla všech světel, Komenskému čím dále, tím zdá se patrnější.

Také pro svá díla filologická nadál se Komenský se sta-

noviska svého pansofického prospěchu značného. Zdálo se mu, že tím teprve dosíci lze obecné oné panharmonie, kterou všude hledal a již ve spisech s pozadím věcným zvláště hodlal provésti. Ba právě odtud čekal výsledku mimo nadání znamenitého (list J. Wolzogenovi ze dne 28. září 1643, Paterova Korresp. č. LXV., a list Hottonovi ze dne 18. června 1644, Pater. Korresp. č. LXXI.). Zdálo se mu, že nebude ani příliš nesnadno provésti filologické spisy na tom základě (list J. Matthiaeovi ze dne 8. října r. 1643, Pater. Korresp. LXVI.).

Mezitím vyzván byl r. 1644 na doléhání některých šlechticův od senatu města Elblagu, aby na jejich škole učil. Počal tedy mládeži vykládati *Metafysiku* čili Bránu věcí, chtěje zároveň pro muže učené získati více exemplářů z opisů žáků (List Tobiáši Andreae ze dne 16. srpna 1644, Paterova Korresp. č. LXXIII.). Tím domníval se, bude-li nucen obecné ty zásady prakticky přizpůsobovati pochopu žáků, že cíli zamýšlenému bude přiveden značně blíže.

Při tom neustával vymýšleti nové a nové věci, které by ho vedly příměji (List Hottonovi ze dne 28 září r. 1644, Paterova Korresp. č. LXXIV.); proto přirovnává se k řece, jež čím dále od pramene, tím šířeji teče a více vod valí, neví však, jak by tomu mohl zabrániti, neboť kdykoli se pokouší o něco jen částečného, vše mu vázne, nic se nedaří, a z toho vzniká v něm k takovým věcem nechuť.

V době té Komenský měl již v ruce první revelace neblahého *Drabíka*, jež nedocházely u něho sice ještě plné víry, ale přece potvrzovaly domněnku, nenastane-li brzo úplný konec a zkáza světa, že aspoň se chystají ohromné převraty, na něž třeba se připraviti.

Tu Komenský sám chtěl to také učiniti rozšířením připravovaného díla vševědného v *„Obecnou poradu pokolení lidskému o nápravě věcí lidských“*, určenou hlavně učencům evropským. V něm Pansofie býti měla jen sedminou. Že se také hned dal do práce, není pochyby, ale zatím dostáti bylo úkolům naléhavějším.

R. 1645 Komenský odcházejícímu z Elblagu na cesty *Krist. Ambroži Kochlewskému*, mladému šlechtici polskému, dal spisek **„Regulae vitae** *bene ordinatae“*, kde se také potkáváme s nejednou myšlenkou rázu vševědného, zvláště tam, kde spisovatel tvrdí, že Bůh utvořil člověka harmonicky, a člověk sám jen že tu harmonii ruší; protož vybízí mladého šlechtice, aby dbal shody theorie s praksí, vnitřku svého se vnějškem, posléze i shody v myšlení, řečech a skutcích, a to i před lidmi (II. Reg. vitae harmon.)

Počátkem r. 1647 Komenský sděluje pomocníkovi svému G. Ritschelovi, jenž tehdy meškal v Anglii (Patera, Korresp.

č. CV.), že dospěl ku poznání svého omylu, pokládal-li potud „Metaphysicam inter scientias reales“, poněvadž jest „mere organica, adeoque ars est, non scientia.“ Jinak pozoruje též, „methodi verae hanc unam aeterne invariabilem esse rationem, ut omnia doceantur per exempla, praecepta, sive per facta seu opera, et quomodo facta sint et fiant, informationem, et denique similia efformandi tentamen, ipsa rationabili praxi tam diu continuatam, donec vertat in rationabiliter operandi, cogitandi, loquendi habitum.“

V listě ze dne 15. června 1747 bar. Edvardu Herbertovi de Cherbury (Patera, Korresp. CX.) Komenský, chvále jeho způsob, jakým snaží se odkrýti příčiny bludů lidských, poukazuje k tomu, jak málo lidé smysl, rozum a víru obracejí k těm věcem, k nimž by je obraceti měli, z čehož vznikají nekonečné ty omyly. On sám snaží prý se také proti nim bojovati, a to hlavně tím, že *pro mládež* chystá knihy věcné, poněvadž snáze jest napraviti to, co méně porušeno.

V té době Komenský měl již dokončen spis nejpřednější, který v Elblągu složil, totiž úvod ke svým opraveným knihám latinským, **„Methodus linguarum novissima“**, jejž poslal i do Švédska na posouzenou a vydal v Lešně r. 1649.

Dílo to má značný význam mezi všemi jeho spisy didaktickými, zároveň však je pamětihodno jakožto přední spis o filosofii jazyka, vynikající mimo to velmi dokonalým spracováním.

V *pozdravu* mužům učeným spisovatel praví, že věci lidské zahrnují se jménem učenosti, státnictví a náboženství (2). Rozdělení to založeno je v mysli lidské: lidé touží po vědění, panování a požívání dobra (4), v čemž záleží obraz boží v člověku, a jest to i základem sporů školských, politických a náboženských. Spory náboženské a politické způsobily mezi lidmi již velmi mnoho zlého, ač se i filosofii vytýká, že z hádek jejích vznikly spory náboženské (15). Pokoušeli se sice o nápravu těch věcí mnozí, a též Komenský na základě úspěchů s Branou jazyků chtěl sestaviti Bránu věcí. Pokusil se o to z přesvědčení, že nelze lidi jinak zbaviti zmatků, než když se jim ukáže způsob, jak podmaňovati smysly, vtipy, věci (10). O to se i tuto pokouší.

Nová jeho methoda jazyková před starší má některé přednosti: 1. zevrubný parallelismus věcí a slov. 2. úplnou stupňovitost, 3. snadnost pro práci. Mimo to přihlíží se k tomu, aby napřed mysli se vzdělávaly ku porozumění věcem, pak teprv aby jazyk zvykal pojmy jasné zřetelně vyjadřovati.

V úvodní kapitole spisovatel opět promlouvá o přednostech člověka před živočichy, jež záležejí z rozumu, řeči a volného konání (I, 5). Nástroje k tomu jsou: mysl, jazyk, ruka (12). Počátek vzdělávání těch stránek bytosti lidské stal se v ráji

(20). Vzdělávání rozumu jde napřed, po něm konání, řeč naposled (25). Jazyk rovněž předpokládá znalost věcí, jsa osnovou slov, znamenajících věci a naskytujících se mysli (II, 1). Vyžaduje pak dokonalý jazyk plného vyjmenování věcí, plné shody o významu slov, plných zákonů, jak řeč sestrojovati (II, 15).

Dle toho bude pravé vzdělávání jazyka v tom, aby se pořídilo tolik slov, kolik stačí k náležitému vyjadřování věcí, a slova ta by se přiměřovala vhod věcem, pojmům a sobě (V, 3). Studium jazyka bez studia věcí je tedy nemožné, nepříjemné a neprospěšné (V, 6). Proto účelem práce spisovatelovy jest sestaviti obecný přehled věcí a slov, kde by osnova světa i stroj řeči lidské rovnoběžně byly uspořádány, a to náležitým pořadem organickým, tak aby výsledkem bylo poznání všech věcí a porozumění celému jazyku (V, 13). Pořad při tom bude věcný, napřed příroda, pak člověk, umění a mravnost, posléze náboženství (V, 16). Při každé věci vytkne se účel, nástroje a prostředky.

Znalost několika jazyků nelze pokládati za část moudrosti, ba lépe bylo by lidem, kdyby nebylo třeba několika jazykům se učiti, jako činili Řekové (VI, 1). Proto i nyní na jeden jazyk zvláštní vynakládati jest péči (3) Bylo by s prospěchem, aby to byl jazyk, jímž by všickni národové rozmlouvali, a ten jazyk aby byl lahodný, učený a výmluvný, jak dí Vives (9). Při tom ovšem jazyk dostáti musí také účelu svému, totiž aby slovy obrážel věci myslem (IX, 4). Tomu věnovati třeba větší úsilí, protože nyní mnohem více věcem jest se učiti nežli v dřívějších dobách, pěstovati styky s více národy, doma podnikati více věcí než v starověku. Proto nejlepší bychom potomkům zachovali dědictví, kdybychom jim náležitě urovnali cestu k učení (IX, 9). Mnoho již tu vyšetřeno jednotlivostí, zbývá jen sebrati je v celek (10), ač posud celku nikdo náležitě nepojal ani k základům věcí nepřihlédal (12—13). Jsou pak základy didaktické v pravém poznání toho, co se sbíhá při vyučování a učení, abychom dovedli vésti věci tak, jak se vésti mohou, chtějí a mají (16). Učiti sluší všemu, co může zdokonaliti lidskou přirozenost, totiž užívání sebe sama i věcí jiných (X, 18). Přirozenost lidská zajisté tak jest sosnována, že všecky její případnosti obracejí se po věcech příhodných. Pravda vtipu hned se chopí, rovněž vůle dobro, poněvadž mysl lidská po pravém, dobrém, možném vždy touží (X, 27). Při učení postupovati jest od věcí prostých ke složeným, poznávati napřed věci obecné, pak teprve naposledy věci zcela zvláštní, v čemž je vrchol vědy (X, 48). Mysl je v duši zrcadlem věcí a hledá pravdy, vůle je vladařkou a volitelkou a hledá dobra, moc mohutností čili snahou po konání, a předmětem jejím je to, co možno. K tomu pak přistupuje jazyk, jímž se

šíří poznání (X, 49). Nejjistější poznání je skrze smysly (X, 53), proto třeba je vzdělávati napřed. Rozum jest poznávání věci smysly ze vnějšku pochycené, soud jest uvážení věci, zdali právě tak se má, paměť jest uschování ku příštím potřebám (57). Věci znáti znamená znáti rozdíly věcí, příčiny pak znáti podstatu věcí (58). Obecné formy a normy věcí třeba zpraviti a ukázati, kterak podlé nich vše částečné jest vykonávati (69). Učení dokonalé vedeno budiž na základech vlastních tak obšírných, aby z nich vševědění mohlo se vyvésti, tak mocných, aby svou mocí vše obstálo (X, 126). Kdo učí se prostonárodně, musí věřiti, kdo důkladně, musí hledati příčin věcí. Poznávání důkladné počíná smyslem a končí porozuměním, ale na základě rozvažování (X, 127).

Jazyku veškerému ovšem nikdo se nepřiučí, není však toho ani třeba. Ale pro studia vševědná potřebí přehledu všech věcí a slov, buď aby se jim učili, kdo jich potřebují, neb aby nalézti tu vždy bylo lze, čeho třeba (XI, 6—7). Jazykům sluší vyučovati a učiti se s věcmi, poznávání věcí předchází před jazykem, proto k učení jazykovému náleží především text a slovník (XII, 2—3). Stupně učení jazykového budou tři: *Předdomí*, které má především ukázati hlavní stěžeje věcí v pořadě přirozeném, *Brána*, která ukazovati má plnější pořad věcí způsobem rovněž přirozeným, *Síň*, jež tytéž třídy věcí ukáže v rozličném přejmenování (XII, 24—26).

Na místě *Předdomí* dřívějšího, při němž základ byl vzat z nejjednodušších a nejznámějších věcí, tuto hleděno více k jazyku, a vzata tu slova kořenová (XIV, 4). Při tom počíná se pouhými slovy jednotlivými, napřed jmény věcí, pak jejich případnostmi, potom názvy dějův a jich spojitostí (XIV, 8). Pořádku při postupu šetřeno téhož, jako jinde, že se počíná věcmi nadsmyslnými, pak následují přirozené, řemeslné, mravní a duchovní (XIV, 9).

Brána býti má jakýmsi výtahem světa i semeništěm věd a umění (XV, 3). Ovšem se to úplně nezdařilo. Neboť 1. posud není dokonalého rozboru světa; 2. ani k věcem známým není u spisovatelů dosti vhodných slov latinských; 3. nelze ani všeho vyložiti vhodně jazykem mateřským (XV, 5). Změna v nové úpravě Brány stala se ta, že podává se tu jednak lepší rozbor všehomíra, jednak jasnější vyjádření věcí. Ke každé věci přidává se buď výměr neb aspoň znak její jakožto epitheton (XV, 13).

Síně je třeba, protože mnoho významů původních ztraceno a nahrazeno obraznými, při moudrosti boží pak mnohé věci ukázány jen symbolicky (XVII, 1. 3). Brzo přistoupiti jest ke spisovatelům věcným (8).

Výhoda nové methody je trojí: 1. že vedle jazyka i mysli vzdělává, 2. že odnímá násilí, 3. že se snaží o práci žáků (XVIII,

6). Když pak do věcí žák takto bude zaveden, nemůže nenásledovati, že odtud vznikne touha hlouběji do nich vnikati (XXII, 4). Mimo to týmž postupem pak bude lze ubírati se při všech vědách, že se při nich zřídí stupně a na nich pořídí se text čili příklady, výměry čili pravidla, ukazatelé čili snůšky (XXII, 6) I filosofie, počínajíc od jádra věcí a vedouc ku plnější osnově věcí přirozených, řemeslných a mravních, končila by samým spatřováním těchto věcí (XXII, 8). Prospěch z toho bude trojí: 1. studující budou vystrojeni známostí všech věcí potřebných, 2. poznají rozdíl mezi podstatou věcí a pouhými případnostmi, 3. zavedou se v známé spisovatele (XXII, 13—15). Ze způsobu učení tuto naznačeného bude také lze nadíti se lepšího prospěchu ve vědách; posud učených mužů na tolik škol je málo (XXVI, 2). Příčinou je nesnadnost methody a množství knih, jež lidi činí nedbalými. Usnadní-li se tedy methoda, více lidí vytrvá při učení, a bude-li každý nucen své věci sám zkoumati, nebude mu lze toliko na knihy se spoléhati (XXVI, 3—4). Všecka učenost dosavadní je cosi slovného a trpí nedostatkem věcného poznání; v tom záleží též příčina nelibosti studií u mládeže, že studium věcné až na akademii se odkládá. Naučí-li se mládež dříve latině, bude jí vůbec dříve lze pomýšleti na věci (XXVI, 5). I lidé vzdělaní sami zřídka mívají učenost obecnou, spokojujíce se jen kusy, ač sama příroda poukazuje na potřebu obecného vzdělání (7). Také lidé hledají všecku učenost ve vědách (9) A přece věda nečiní téměř nikoho lepším a tišším, čehož příčinou je povrchní zpytování, poněvadž málo kdy do hloubky se vniká. Tomu pomoci chce methoda nejnovější, naléhajíc na to, aby pravá, plná, bedlivě sestavená historie věcí a slov se všem předkládala a poznávala se skutečným názorem (XXVI., 10). Novou methodou přispělo by se i obecnému vzdělání národů, neboť lidské mysli je přirozeno ve věcech krásných se kochati, souměrností se říditi, hodnotu věcí ceniti dle spořádanosti (XXVII, 6). Pravda jasně ukázaná zajisté snadně se chápe, protože mysl lidská spořádaně stvořená ve spořádanosti si libuje (8). Tak by se konečně pomohlo i všeobecnému poznání Boha (9). Ovšem že práce k tomu je mnoho, poněvadž po nápravě učení latiny bude podobně třeba učiniti pro jiné jazyky, pak vyšetřiti věcné učení, naposledy podati repertorium ze všech spisovatelů (XXVIII, 11).

„Velebím Krista, který chtěl, abych srdce měl tak prosté, by vyučovati a vyučovánu býti, napomínati a napomínánu býti, za učitele učitelů býti, bylo-li by v některé části lze, a žákem žáků se stávati, pakli bych někde prospěchu se nadál, žádným rozdílem u mne nebylo.“ (XXIX, 6). Kde se dává na vyučování, činí to, že ho přesvědčuje o tom pravda věcí. Proto vykládá tu, jak od prvého počátku svých studií o to usiloval (7-10).

Ve spise tomto zvláště jasně se ukazuje, kam až Komenský dospěl v zásadách vyučovatelských od prvých pokusů v české Didaktice až k rozboru všeho vyučování, zvláště jazykového, v X. kapitole tohoto spisu (t. j. *Didaktice analytické*, jak ji sám nazývá). Tu vycházeje od pojmu vyučování a jeho výsledku, vědění a umění, ukazuje, jak lze nabývati vědění náležitého, kdy učení má dobrý výsledek a jak lze jej opravdu zaručiti. Velká část zásad tuto vyvozených zůstává posud v plné platnosti jakožto nepohnutý základ všeho sdělování. Též postup analytický, jímž se tuto ubírá a leckde na povaze lidské staví, přiměřenější je vědeckému jeho pochodu v celém spise, než je způsob, který shledáváme v kap. XV.-XIX. Didaktiky. Také hodilo se analytické zkoumání vědě potud nehotové, jakou byla tehdy didaktika, lépe než všecky jiné způsoby výkladu. Proto právem dává se i v naší době přednost postupu tomu, který se vyskytuje ve spise tomto, před pokusy staršími, poněvadž tu spisovatel také přihlíží častěji ku povaze lidské a zvláště dětské a jí káže vyučujícímu si všímati. K tomu pojí se velmi poučný na tu dobu pokus filosofie jazykové v prvních kapitolách a důkaz pravého postupu v theorii od spisovatele samého při učení jazykovém sosnované v kapitolách pozdějších k celku opravdu důstojnému. Znalost jazyka latinského jeví spisovatel všude velmi zevrubnou, vedle toho však i dostatečnou znalost jazyků jiných, tak že na tom základě mohl dosti hluboko na svou dobu nahlednouti do tvořivosti jazykové, mohl také poznati, v jakém poměru byla starověká latina ku pozdější fasi scholastické. Nenahledl-li ještě dosti ve význam psychologický řeči lidské, zejména pro tvoření představ obecných, obrysův a pojmů, neví-li nic o tom, jakou měrou jazyk přispívá i samé appercepci, jest v té příčině pouze synem své doby, která chtějíc čeliti přílišnému formalismu století XVI., stlačiti hleděla význam jazyka na pouhý prostředek, jenž sám není pražádnou zárukou opravdového vzdělání. Jeví se při tom i spolupůsobení filosofie Platonovy, jenž při Komenského učení o ideích v Bohu bytujících zajisté značnou měrou přispěl, při tom však rhetoriku a poesii, kde řečník často ani pravdy nezná, básník pak ani neví, o čem to mluví, velmi nízko cenil. Vždyť zdálo se mu i veškero umění býti velmi vzdáleno ideí, napodobujíc pouhé věci přírodní.

Příbuznosti jazykův evropských Komenský jest si dobře vědom, vylučuje pouze maďarský, jejž pokládá za jazyk samostatný. Také vysloveno tu mnohem jasněji, jak liší se přípravné jeho knihy k učení latiny od četby spisovatelů samých, v níž vlastně jest obsažen hlavní účel učení latiny. Filosofický podklad o původu jazyka byl by správný, kdyby θέσις znamenalo pouhý zvyk, jak se o něm soudí se stanoviska moderního, avšak Komenskému znamená též spolupůsobení bytosti vyšší při zakládání

řeči vůbec čili schopnosti vyslovovati zvuky článkovanými své pomysly. To je patrno při tom, když Adam dle vůle boží zvířatům v ráji dává rozličná jména, a to zcela případná, od nichž pak v jazycích tu onde zůstal ještě zbytek. Tím přinesen opět živel nadsmyslný v původ jazyka; avšak v době starší všickni učení mužové křesťanští Aristotelovo θέσις tak si vykládali.

Šest plných let ztrávil Komenský v Elblągu, zabývaje se těmito pracemi didaktickými. Později trpce želel tohoto času, že ho nemohl vynaložiti na vyšší svoje úmysly. Ale doufal ovšem, že v tom čase látku pro knihy věcné bude moci sbírati, a soud o větším onom díle zatím že se ustálí, mimo to nadál se, že studiem jazykovým rozptýlí se v lidstvu semena nižší moudrosti. (Úvod k II. dílu Opp. didakt.)

Knih samých pro učení latiny v Elblągu sepsaných Komenský v didaktické spisy nepřijal celých, pouze *předmluvu ku Předdomí*, v níž po rozvrhu studia promlouvá o účelu každého učení, tedy i jazykového, jenž jest: I. Res recte intelligere, II. recte intellecta recte agere, III. recte intellecta et facta recte eloqui. Pak ukazuje, jak věc třeba ve skutečnosti vyložiti.

Mimo to z *Brány* položil sem pouze *mluvnici*, a předmluva k této části hned na počátku poukazuje, že v Předdomí položeny jsou základy soustavy věcí, rozumu lidského při nich, jak se jeví v mluvnici, a slovníků jazykům pomáhajících. Brána podati má pořad věcí úplnější, světlo rozumu skvělejší a takřka úplný svod jazyka, to však jen prostě, aby se ukázal pravý tvar věcí, aby o nich zjednán byl pravý pojem a získána byla zběhlost jazyková, potřebná k dostatečnému vyjadřování věcí. Jak toho užívati, ve vstupu samém i žákům se předkládá. Tu vyloženo zcela vševědně, co jim věděti jest o účelu studia jazykového: Bůh stvořil svět a postavil do jeho středu člověka, aby na věci světské se dívaje, jich užívaje a o nich mluvě cítil rozkoš. Účelem mluvení jest nabývati známosti věcí, a jí dosahuje se i náležitého užívání. Jazykům se učíme zvykem a uměním. Tato cesta je příhodnější a zároveň jistější. Posléze dovídá se žák, které knihy jsou k tomu potřebné a jak jich užívati.

Také v mluvnici mnohé diagrammy a vzorce poukazují na snahu o základ filosofický, jakož se v ní všude vychází od výměrů. Komenský sám nazývá ji *„Grammaticam philosophicam“* a vykládá, že si stěžoval kterýsi učenec, tato mluvnice že se hodí spíše lidem učeným nežli učňům (Kvačala, Korresp. č. CXX., str. 170).

Účel tohoto stupně vyučování Komenský sám stanoví v listě *Colboviovi* poslaném (dne 5. srpna 1650, Kvačala, Korresp. č. CXX., str. 168) takto: „In summa, ad pauca respiciunt boni illi viri, qui nihil nisi latinitatem nudam pueris instillare animum inducunt: sed et illam qualem? Quae in collectis unde-

cunque verborum flosculis, dicteriolis, versiculis consistat: et per quam si quis post Terentium et Catullum unum praeterea et alterum e lasciva illa gentilium turba legisset, pulchre se Musarum latice inebriatum et ad omnia vitae munia instructum somniet. Noster Januae linguarum apparatus alio tendit; nempe ut homines in omnia melius prospiciendi melioribusque ad vitae munia praesidiis sese instruendi occasiones habeant. Texitur enim hic et ob oculos panditur *rerum historiola quasi universalis:* quae res, quas mundus habet, primarias omnes exhibendo, easque suis appellationibus convestiendo ingeniis juvenum, in mundum et negotia intromittendorum, ad omnia, quae obvenient (sive in seipsis spectandum, sive ut ab authoribus enarrantur, pensitandum) tam conferat, quam solet amplissimam hereditatem adituro redactum ordine bono in compendia *repertorium.*"

V té době, kdy spisy v Elblągu sestavené dospívaly svého zakončení, již naskýtala se Komenskému příležitost provésti prakticky to, co pro školy chystal, totiž uspořádati celou školu dle úmyslů vševědných. Bylo to v Uhřích, kam volán byl již r. 1643 od knížete Jiřího I. Rákóczi, aby po Alstedovi r. 1638 zemřelém vykládal filosofii a theologii, zároveň však i školy přetvořil dle svých úmyslů. Tehdy vázán byl slovem p. Ludvíkovi z Geer daným, nemohl tedy přijíti; proto když se mu posléze povedlo dostáti v hlavních věcech závazkům pro Švédy učiněným, a když pozvání do Uher se opakovalo, vydal se z jara r. 1650 na cestu a vypravil se ke vdově po knížeti Jiřím I., Zuzaně Lorántfi, a k synovi jejímu Zikmundovi, aby jim aspoň první své myšlenky o tom předložil.

Učinil to v jakémsi memorandu, předloženém knížatům jménem **„Illustris Patakinae scholae Idea"**, které potom i postavil v čelo III. dílu sebraných spisů didaktických (p. 3-4) a v němž i theoreticky i prakticky o úmyslech svých promlouvá.

Ve škole té všickni žáci učiti se mají všemu, a to všelikým způsobem (2). Hlavním účelem školy býti má: 1. aby zrcadlo mysli všech žáků se v ní uhlazovalo k moudrosti; 2. aby očistil se pramen činů vniterných, srdce, ke zbožnosti; 3. aby cvičila se ruka i jiné věci vnější k činům umělým a k uhlazenosti mravů; 4. posléze aby zřídil se jazyk k výmluvnosti. Vůbec člověk v té škole měl býti utvářen k lidskosti, aby se v něm opravil obraz boží, tak aby škola ta byla dílnou lidskosti a školkou (plantarium) nebes i země (6). Způsobu náležitého se dosáhne, bude-li práce: 1. postupná, 2. z vlastní zkušenosti, 3. vlastním konáním (7). Postup vyžaduje, aby tu tři třídy byly filologické a čtyři filosofické (8).

K tomu připojeny byly hned některé požadavky praktické, týkající se chovanců, jich umístění, chudých žákův a pod.

Povolání opravdového ke skutečnému provedení naznače-

ných myšlenek dostalo se Komenskému ještě téhož roku, neboť kněžna Zuzana první odmítavou odpovědí starších lešenských nedala se odstrašiti, nýbrž opět poslala naléhavý list, v němž poukazuje na význam poslání Komenského, až posléze dosáhla svolení.

Na podzim t. r. byl neunavný pracovník již v Potoku, a tu nebo snad v hlavních rysech již v Lešně sestavil slavný svůj spis **„Schola pansophica“**, podávající zevrubný výklad zamýšlené reformy školské.

Dílo to skládá se ze dvou částí: theoretické a praktické. Část obecná staví základy z toho, že člověka vychovávati lze, a to na těch principech, jak Komenský míní, že by vznikla „schola sapientiae universalis, pansophica“, kde by totiž lidé ke všem potřebám životním snadno byli cvičeni tak, aby nikdo z nich nemohl býti nalezen, že by některé věci naprosto nevěděl ani jí nerozuměl, něčeho nedovedl použiti ku praktické potřebě a nedovedl o tom ani praničeho pověděti (4). Je tedy zamýšleným účelem té školy, 1. aby mysli žáků naplněny byly světlem poznání věcí, jež mají znáti, 2. ruce aby čilé byly ke konání dobrého, 3. jazyk aby opatřen byl výmluvností (6). Věci, které žákům třeba věděti, stanoví se téměř v tom pořádku, jak je spisovatel i jinde předkládá, počínaje nebem a konče samou věčností. Výsledek poznání pak bude, že mysl stane se světem představovacím (mundus repraesentatitius, 7). K tomu vědění přistoupí vzdělání ve všech slušných činech a posléze i vzdělání v jazycích vzdělaných (8-9). Potřeba školy takové jeví se v nebezpečí, jež vzniká z neznalosti: bez plného světla nelze věci poznati, bez poznání voliti, bez volby konati, bez pečlivého snažení a přičinění nelze ani cíle svého dosíci; toho všeho však dojíti lze jen pojímáním smyslným (15). Vševědomost, o níž se tu jedná, sluší člověku jako vládci světa, neboť Bůh kol něho rozložil svět, dal mu mysl a konečně i svůj zákon. To vše pozoruje: 1. věci tělesné smysly, 2. srozumitelné ruzumem, 3. zjevené věrou, k tomu za nástroj konání přidána mu ruka, za nástroj sdělování jazyk (18-19). Dosíci vědění obecného lze, jen kdyby lidé od malicherností ustali (21), poněvadž již přirozeností svou za poznáním celkovým se nesou (24). Mimo knihy jako nástroje poznání dáno člověku též oko trojí s touhou napodobovati, užívati a známost věcí šířiti (27).

K dosažení plné známosti třeba dobrých knih, věrných učitelů, dobré methody. Tím dobude se příjemnosti ve škole, k níž třeba i pořádku (32), jenž se bude týkati předmětův učebných, osob učících, nástrojů vyučovacích, míst ke cvičení, času, prací a přestávek od nich (35).

Řád věcí týká se toho, aby se prvější věci dělaly prve, smysly aby se cvičily před rozumem a před zjevením, celek

před částmi, jednoduché před složeným, přednější napřed, Bůh před člověkem, duše před tělem, souvztažné zároveň, na př. věci, pojmy, řeč (36-39), tak i napřed se ukáže věc, pak se pojme mysli, naposledy se pojmenuje.

V každé třídě budou studia: 1. *hlavní*, směřující k moudrosti, výmluvnosti, počestnosti a pobožnosti; 2. *vedlejší*, obsahující k tomu jednotlivé případy; 3. *pobočná*, podávající hlavně prostředky k zachování čerstvosti zdraví a bystrosti mysli (59). A tím se cvičiti mají smysly, rozum, paměť, jazyk, ruka, duše, srdce.

V části II. vylíčeny jsou prakticky všecky třídy.

I. slula *„Vestibularis“* dle hlavní knihy, kterou žáci v rukou měli. Cvičení smyslů v ní býti mělo jen formální vyvěšené po stěnách vzory písmen, vzory skloňovací a časovací, pak i kratičké průpovídky. Též se tu žáčkové již učí psáti číslice, malovati tečky a čáry. K slovům knihy může se jim historie nějaká vypravovati.

II. třída, *„Janualis“*, jméno bude míti po Bráně. V ní na stěnách ať jsou vyvěšeny hlavní věci k textu Brány; z počtů se žáci učí sčítati a odčítati, z měřictví poznávají tvary v rovině. Knihou historickou je text Brány. Ve slohu bude obměňování vět.

III. třída, *„Atrialis“*. bude míti po stěnách ukázky obrazného čtení, za hlavní knihu „Atrium“, z počtářství násobení a dělení, z měřictví tělesa, z historie sbírku pamětihodných příkladů posvátných, za cvičení slohové obměnu vět složitějších.

IV. třída, jménem *„Philosophica“*, po stěnách míti měla vniterné stránky věcí, na př. pitvu, dílnu distilační a j. Hlavní knihou byl by první palác učenosti školské, přehled tvorstva dle sil jeho; z počtářství bude pravidlo úměrnosti, z měřictví trigonometrie a základy statiky, z dějin historie věcí přirozených, ve slohu místo napodobování starých spisovatelů řečtina.

Třída V., *„Logica“*, po stěnách bude míti rozvěšena logická pravidla, důmyslné význaky a pod. (v náboženství již od III. třídy počínajíc užívati se mělo zkrácené bible). Hlavní knihou tu bude výklad o lidských nměních, a to trojdílný: 1. část pansofie, vysvětlující nálezy vtipu lidského, 2. umění logické, 3. ukazovatel toho, co z lidské mysli přichází. Z počtářství se vykládati bude regula societatum, alligationis, falsi, z měřictví měření plošné a tělesné, ze zeměpisu nauka o kouli zemské a nebeské, něco též z optiky; z dějin zprávy, týkající se nálezů věcí. Tu nastane již také řádná četba klassiků.

VI. třída, *„Politica“*, po stěnách míti bude význaky, ukazující moc pravého řádu a obmezení, na př. tělo nestvůrné a pravé. Knihou hlavní bude opatrnost společnosti lidské, z počtářství logistika, z měřictví stavitelství, ze zeměpisu svět a oběžnice, z dějepisu historie věcí obřadních. Z klassiků budou se

čísti již i básníci. Za četbu příbytnou radí Thukydida neb Hesioda.

VII. třída, *„Theologica“*, na stěnách má míti význaky z písem sv., předvádějící jádro moudrosti božské. Hlavní knihou poslední palác moudrosti, opět trojdílný: 1. rozprava o vstupování mysli k Bohu, 2. klíč ke knihám božím, 3. ukazatel theologický. Z počtářství čísla posvátná a tajemná v písmě sv., pak v měřictví stavitelství posvátné, z hvězdářství posvátný letočet; historie obecná v přehledu se zřetelem k církvi; posléze posvátná cvičení slohová, t. j. kázaní, pak cvičení hebrejská.

Na konec Komenský ukazuje, jak by věci ty bylo lze provésti, t. j. školu samu dle podaných tu návrhův uskutečniti.

Lze-li se stanoviska nynějšího vysloviti se o celé osnově školy tuto již v podrobnostech provedené, jest se nám přiznati, že proti starším školám převahou jazykovým znamená veliký pokrok. Věcné učení se nepokládá za přídavek, zvláště na stupních vyšších, nýbrž přikládá se mu význam zásadný, neboť hlavní kniha o něm pojednává, mimo to počtářství, měřictví a zeměpisu se vykazuje místo takové, jakého nikde neměly ve školách humanistických, kde počínalo se jimi teprve v nejvyšších dvou třídách. Tak lze říci, že osnova naznačená vševědným úmyslům Komenského značně se blíží. Nižší třídy jsou arci také v této škole velkou měrou filologické, avšak to nebylo lze změniti ani Komenskému, protože latina byla v učených školách všude jazykem vyučovacím. Ve vyšších třídách však dle koncentrace vyučování tuto poprvé provedené v hlavních knihách předkládá se opět na základech zcela věcných to, co v kompendiích na stupních nižších bylo úhrnem předkládáno. Že by se takto mysl mládeže věcně opravdu byla mohla vzdělati, není pochybnosti. Také hvězdářství má vážné místo vedle jiných věd, čímž spisovatel hoví duchu času, kdy otázky astronomické byly tak významné a kdy věda ta vítězné si zjednala místo mezi tehdejšími přírodními naukami; ovšem že nauka Koprníkova tu místa neměla. Vedle těchto realných nauk měrou značnou se připouští náboženství, poněvadž božské zjevení bylo třetím hlavním cílem pansofie, a třída poslední zřízena býti měla na základech zcela mystických. Tak stránky zcela ve smyslu pokroku sestavené mísí se tu s těmi, které spočívaly na základech víry a vyplynuly ze zbožné mysli spisovatelovy. Celkem lze říci, že jeho myšlenky o praktickém sestavení školy znamenají počátek těch škol, jež pak nazvány realnými a postaveny proti školám s podkladem pouze humanitním.

Aby se šlechtě i učitelstvu posavadnímu představil, Komenský v listopadu 1650 měl dvě řeči ve větší síni školy Potocké, dne 24. **„O vzdělávání vtipů“** a čtyři dni potom **„O knihách“**.

V první řeči vtip („ingenium“) jmenuje vrozenou silou

duševní, kterou jsme lidmi. Záleží ze čtyř částí: 1. z mysli s rozumem a pamětí, 2. z vůle, 3. ze schopnosti pohybné, 4. z řeči. Čtyři ty části mají své ústroje: mozek, srdce, ruku, jazyk. Tím uzavřen jest mikrokosmos lidský, vykonávaje tak zároveň své poslání zde na zemi. Bude tedy vzdělávání vtipu záležeti ve vzdělávání těch čtyř mohutností a jejich nástrojů. A tu řečník proti sobě staví národ vzdělaný a nevzdělaný, aby výhody vzdělání náležitě ukázal. Z těch rozdílů vzniká potřeba vzdělávání, a Komenský dokazuje, že vzdělání to je možné a Uhrům i potřebné, protože dosud málo jsou vzděláni. Naznačuje posléze prostředky k tomu; vykládati se mají v této škole tři knihy, Bůh, příroda, písmo sv., jakož i vnitřní naše kniha, svědomí.

V *řeči o knihách* řečník radi více se obírati spisy věcnými než slovnými, látkovými než formovými, t. j. které více cvičení věcí obsahují než pouhá pravidla. Ze všech těch knih radí dělati si výpisky, aby každý úhrnem vzdělanosti z vlastní své práce byl opatřen.

V nedlouhé době po příchodu Komenského přistoupilo se k sestrojení a otevření nižších, filologických oddělení zamýšlené školy, kteréžto třídy později bohužel zůstaly samy, a za úvod k nim Komenský sepsal rozpravu **„O latinské škole trojtřídní“**, pokud by měla zároveň býti cestou k snadnému a úspěšnému čítání spisovatelů (předmluva k ní je ze dne 8. února 1651). Složena je hlavně dle *„Methody jazyků nejnovější“*, kap. 11—13, pak 14—16.

V ní opět důraz se klade na spojení učení jazykového s učením věcným (I, 13) a poukazuje se na velikost úlohy té, kde asi 70.000 slov s náležitými k nim věcmi jest poznati (I, 16). Celé to studium se proto přirovnává k stavbě, při níž I. třída znamená základy věcí a jazyka, II. tř. vyvádění samé stavby jazyka a plnou řadu věcí, III. tř. ozdobování její (I, 19), t. j. rozličné třídy věcí a jazyk v jeho okrasách. Vestibulum by obsahovalo analysis jazyka, Janua synthesis, Atrium synrisis (II, 16). Při každém pak oddělení látku by obsahoval slovník, formu mluvnice, sponu (copulam) text (II, 18). Jak zaváděti jest žáky do poznání věcí již na tomto stupni, prakticky ukázáno v kap. III, 16, kde důraz se klade aspoň na zobrazování, kde však lze, na praktické poznání, dělání učitelovo před žáky nebo dělání jich samých atd.

Na včasné otevření tříd latinských bylo velmi naléháno od šlechty, více než si Komenský sám přál, poněvadž knihy pro žáky ty nebyly ještě ani zcela uchystány ani vytištěny. Je však patrno, že tehdy již s největším úsilím je chystal, neboť klade je ve spisech didaktických za rozpravu o škole trojtřídní.

Při otevření třídy I., dne 13. února r. 1651, Komenský

měl opět řeč, „**Chválu methody pravé**“, kterou přirovnává niti Ariadnině z labyrintu vyvádějící. Při tom analyse způsobí, že žákům nic nezůstane skryto, synthese vyvede je ze soutěsek theorie na pole jednání, k tomu posléze přistoupí synkrise, která vnese světlo v temnotu všech nauk tím, že všecky budou stejnou methodou sestaveny, a tak srozumí-li se jedné věci, odbyty budou tím zároveň i všecky ostatní.

V čelo „**Vestibula**“ postaveno oslovení učitele I. třídy, Štěpána Tolnaje, kde mezi povinnostmi jeho se uvádí (7), poněvadž knížky pro každou třídu tak jsou sestaveny, aby obsahovaly jádro encyklopaedie a povlovně je vštěpovaly, že míti má o to péči, aby také rozumem žáků dokonale byly vystiženy.

O *textě samém Vestibula* Komenský dí, že ten počátek pojmenování věcí dvakrát uměle je setkán: po stránce vnější rozhodoval zřetel mluvnický, neboť v I. kap. probírají se jména podstatná, v II. přídavná, ve III. náměstky, ve IV. slovesa, v V. příslovce, v VI. předložky atd. Po stránce vniterné jmenují se nejprve věci, pak způsoby věcí, potom činy a trpnosti při nich; po nich jdou okolnosti činů, posléze spojitosti věcí, činův i okolností. Úmyslem bylo rajskou školu otevříti, jako Bůh učinil s Adamem; proto spisovatel zamýšlel i knížku vyzdobiti obrázky; že však nebylo umělců, musí to učitel sám nahraditi svou pilností, tak aby žáci opravdu se slovy též věci poznávali.

V *předmluvě* (Invitatio) *textu Vestibula* klade se hned na počátku: Věta 2. „Loquar tecum de re necessaria, super omnia. 5. Quid istuc est, sapientem esse? 6. Intelligere omnia et recte agere omnia et recte loqui de omnibus.“ Ve větě 20—32. podává se rozvrh celého studia latiny, jehož účelem je dle v. 32. „ut ipse quoque fias sapiens, prudens, eloquens.“

Rozdělení další je zcela pansofické: II., 41. „Omnia, aliquid, nihil habent sua nomina: 42. omnia sunt: Deus, mundus, homo. 43. Aliquid est: Res, modus, motus“ atd. 55, „In corpore sunt: Materia, forma, superficies. 56. Spiritus est: anima, angelus, diabolus, quorum habitacula sunt: elementum, coelum, orcus.“ Pak následuje o živlech, o nerostech, o rostlinách atd., napřed vždy jméno rodové, pak vyjmenování druhů, též krátký výměr, na př. v. 103. „In *animali* est vita, sensus, motus et nexus.“ Končí se větou o řízení božím (282—283) a konci života (284). V kap. III. obsažena jsou k věcem hlavně adjektiva, a to podobným pořádkem (—366). IV. kap. „*Mentiones* rerum“ (zájmena), ve v. 367. osobní a přisvojovací, pak hlavní zájmena ostatní. V. kap. „*Motus* rerum,“ v podobném pořádku ve v. 368—388, pak „*Actiones* hominis“ (v. 389—465). Následují v kap. VI. „*Modi* actionum et passionum“ (příslovce v. 467—475), v kap. VII. „*Circumstantiae* rerum et passionum“ (předložky,

v. 476—486), v kap. VIII. „*Cohaerentiae*“ (spojky, v. 487—494), v kap. IX. „*Compendia*“ (interjekce, v. 495—496), v kap. X. „*Multiplicatio* rerum et verborum“ (v. 497—500, odvozeniny slov).

Grammatika vestibulární obsahuje hlavně tvary pravidelné, ke konci přidán seznam slov.

Proti prvotnému textu jeví se mnohem více práce vševědné, která se na žácích vyžaduje, mnohem více však obratnosti požaduje se na učiteli, aby věci na takovém základě filosofickém sestavené učinil žákům srozumitelné.

Za měsíc po třídě I. otevřena byla třída II. (dne 14. března 1651), při čemž Komenský měl **řeč o důležitosti správné nomenklatury.** Vyžaduje se v ní na správném pojmenování, aby bylo dokonalé, aby věc od každé jiné náležitě lišilo, souběžné jsouc s věcí, aby mohlo též dokonale býti pochopeno. Příčina dokazuje se z určení člověka, aby vyhověl úmyslu božímu, jsa jeho obrazem, kamž se jeho touha po vědění a moudrosti nese. Moudrost pak záleží v hojné, pravé a skvělé známosti věcí. Nelze však ani dosti vyříci, čemu nelze dosti se naučiti; znáti pak věci a jejich jména má netoliko filosof, ale každý člověk. Nebo pramenem bludů jest, přizpůsobují-li se věci k slovům a nikoli naopak.

Proto právem v II. třídě předkládá se *přehled věcí a slov*, kde celá téměř dílna světa i přístrojí latiny jsou vedle sebe rozloženy. Čím pak kdo lépe pochopí rozdíly věcí a vlastní jejich jména, tím spíše se může oddati na odborné studium.

V předmluvě učiteli té třídy, P. Kapossimu, Komenský praví, že na základech v I. třídě položených k osnově věcí, vedle nich rozumu lidskému a při tom pomáhajícímu jazyku vystavěti má plnější řadu věcí, skvělejší světlo rozumu a takřka úplný svod jazyka. Z toho má se odkrýti přirozená podoba věcí, o věcech vzniknouti mají pravé pojmy a v jazyku taková zběhlost, aby lze bylo dostatečně vyjadřovati věci potřebné. Jinak staví se napřed etymologický slovník, po něm mluvnice, text naposledy. Žáci nejprve budou se obírati významy slov, potom tvary jejich, posléze věcmi v souvislém textu, a to dle průpovědi, že slova napřed, věci hlavněji jest rozvažovati. Proto text Brány této Komenský pokládá za zvláště povedené vypravování o věcech.

Slovník jest ovšem abecední, ale přístup k němu (kap I.) cele rázu vševědného: 1. Deus creavit mundum, plenum operibus sapientiae, 2. statuitque hominem in medio creaturarum, ut haberet delectationem contemplando illas et utendo illis sermocinandoque de illis. 4. Scopus itaque vitae, ob quem sumus in mundo, triplex est: 5. Spectare opera Dei, 6. discere illis uti bene, 7. et propagare ad alios talem notitiam, ope linguarum“ atd. Pak se opět mluví o rozvrhu toho studia.

Pokud se týče **textu ku Bráně**, již v nápisech jeví značný rozdíl od prvotného sepsání, ač obsahuje také 1000 vět ve 100 odděleních.[75]) Avšak ráz vševědný vystupuje mnohem jasněji v popředí než v Bráně nejstarší. Již počátek to naznačuje, kde se do celého stroje toho zavádí,[76]) pak praví spisovatel žákovi, že se projdou přírodou, navštíví statky, dílny, školy, města, radnice, posléze chrámy (v. 8—11). 12. „Ita... tibi innotescent res ipsae naturales, artificiales, morales, divinae, totaque latinitas pura."

Mnohé věty v nové této Bráně jsou velmi obšírné, tak že celek obsahuje více než dvakráte tolik látky jako sestavení prvotné. O možnosti, aby se s malými žáky v době určené všecka ta látka náležitě probrala, i Komenský sám později právem pochyboval. Jinak vzdal se ze zájmů věcných také určeného dříve pravidla, by všeliká slova kromě nutných spojek v textě se vyskytovala pouze jednou.

Třída třetí otevřena byla dne 10. ledna r. 1652, a při tom Komenský měl **řeč o studiu ozdob** jazykových, v níž poukazuje na určení člověka k tomu, aby vše krásné chtěl a jím byl zaujat a tak aby si obliboval též moudrost, k jejímuž rozšíření přispívá značně ozdobnost řeči, jak svědčí příklady výtečných řečníků, kteří pro snazší porozumění věcem rádi užívali též ozdob řečnických. K nim tedy také vésti má tato škola, však teprve tehdy, až opatřeno bude náležité poznání věcné, poněvadž jádra jsou věci, slova sama jen plevy.

V *grammatice* tomuto stupni předeslané základem jsou figury ozdobné. *Text* učí přeměňovati prostá slova v ozdobná, k tomu vedl také *slovník* cele latinský, teprve později vydaný.

Nedlouho pobýval Komenský v Uhřích, když seznal, že celou školu vševědnou zde zříditi se mu nepovede, poněvadž pro myšlenky obecné nikdo neměl tam smyslu, naproti tomu v nedočkavosti své všickni naléhali, aby se již něco stalo. „Pro věž převysokou zamýšlenou nebylo tam místa, kde prostředky sotva stačily na základy" (De studii pansoph. imped.

---

[75]) Na posouzenou uvádíme tu napřed několik titulů Brány původní a vedle toho Brány Potocké: II. De ortu mundi. — Prima forma mundi, elementa III. De meteoris. — Aqua cum aqueis meteoris. XI. De arboribus et fructibus. — Stirps in genere et fungi in specie. XXXVI. De lanionia. — Artes carneae alimoniae atd.

[76]) „1. Lector amice, salve. 2. Si rogas, quid sit esse eruditum, respondeo, nosse differentias rerum et posse signare rem quamque propria appellatione sua. 3. Nihilne praeterea? Nihil adeo Is posuit fundamentum eruditionis totius, qui perdidicit nomenclaturam rerum. 4. Nam vocabula sunt notae rerum; verbis recte perceptis res percipiuntur: et utrumque discitur melius junctim, quam separatim. 7. Quidquid conspexerimus (inquam), nominabo tibi et describam primo rem totam, ut scias, quid sit: tum partes ejus, ut intelligas, quid habeat: demum differentias illius, ut tibi notescat, quot modis aliquid sit, faciat, deficiat: et quomodo id latine sit efferendum proprie."

1). Proto přednášel ony řeči, jak sám dokládá, aby různé pochybnosti rodičův a šlechticů vyvrátil (t. 2—4). proto složil knížku proti obecné lenosti. proto chystal *„Orbis pictus“*, proto rozvedl Bránu v divadelní hry (t. 5—7), což vše pak i přijal ve své spisy didaktické.

Pro školu Potockou Komenský složil i zákony, mezi nimiž je pravidlo o účelu školy; ten se stanoví v tom způsobu, aby škola byla dílnou, kde by se lidé stali pravými lidmi a křesťané pravými křesťany. Toho se dosáhne, stanou-li se žáci: 1. myslí moudrými, 2. jazykem výmluvnými, 3. v pracích obratnými, 4. v mravech uhlazenými, 5. srdcem pobožnými. „Rozuměti, dělati, mluviti sůl moudrosti jest, koření, potřebné pro celé živobytí lidské. Mluviti bez moudrosti je seslabovati přirozenost lidskou; rozuměti bez konání je farisejství. Věděti a dělati, ale užitku toho nevěděti jest polovičná nevědomost.“ Proto všecky práce a cvičení ve škole ať k tomu směřují, aby se žáci naučili vše, co v životě se vyskytuje, 1. znáti, 2. moci, 3. mluviti, 4. obraceti ve prospěch ctnosti, 5. ku pobožnosti.

Hry divadelní Komenský sestavil z Brány proto, že znamenal, kterak Uhři nádhery milovní si zalibují ve vnějším vystupování uhlazeném, a to hlavně šlechta.

Také **v závěrečné řeči** (dne 2. června r. 1654) Komenský tvrdí, že v knihách jeho filologických uzavřeny jsou všecky věci základní, poněvadž podával všude slova i věci souběžně. Jsou to arci jen pouhá semena, která však zamýšlí dále rozvésti, aby také nesla ovoce. Nebo cílem zřízené školy jest mocně povznésti ku plnému a pevnému, jasnému a zřetelnému poznání věcí, jež se věděti mají, k obratnosti při věcech, jež se konati mají, k výmluvnosti věcí, jež se sdíleti mají.

V dobu Potockou připadá ještě sestavení knihy **„Orbis pictus“**, ač vydána teprve později v Norimberce, poněvadž nebylo na snadě umělců, kteří by pořídili potřebné obrazy. Příčinou sestavení bylo, že se Komenskému zdálo, učení věcné v zemi uherské že není dosti výdatné, protože mnozí neznali ani základů těch věcí, o nichž se jednalo. V Uhřích bylo to vysvětlitelno, neboť nebylo tu lze smyslům předvésti mnohé z těch věcí, zvláště umění a řemesel, o nichž se již ve Vestibulu a zvláště v Bráně vykládalo. To tedy mělo se nahraditi vhodnými obrazy.

V *předmluvě* ku knize této se žádá, aby učenost byla pravá, t. j. aby se učilo jen věcem pro život prospěšným, aby byla plná, t. j. aby vybrousila mysl k moudrosti, jazyk k výmluvnosti, ruku k výkonům životním, t. j. aby naučila moudrým býti, konati, mluviti, posléze aby byla světlá, t. j. aby vše v ní bylo jasné, místné a členité jako prsty na rukou. Proto věci smy-

slné potřebí předváděti smyslům, čehož dosíci má ta knížka; složena je ze trojí věci: 1. z obrazů věcí viditelných v témže pořádku, jak se vypisují v Bráně, 2. k tomu položeny jsou příslušné názvy, 3. posléze popisy částí na obraze udělaných, vhodnými slovy sestavené, a to s příslušnými čísly. Výsledkem toho bude: 1. vnaditi vtipy, 2. vzbuzovati a ostřiti pozornost, 3. opatřiti hravě známost věcí hlavních. Takto stane se škola smyslová předehrou školy rozumové čili usnadní pojímání Vestibula i Brány.

Knížeti Jiřímu II. Rákóczi konečně Komenský věnoval praktické myšlenky národohospodářské, jež shrnul ve spisku velmi obsažném, nazvaném *„Gentis felicitas."*

Již v řeči „De ingeniorum cultura" Komenský poukazoval na rozdíly mezi národem vzdělaným a nevzdělaným, aby Uhry navnadil ku vzdělávání své mládeže a tak povznesení hmotnému i duševnímu, ve spisku **„Gentis felicitas"** vystavuje si úkol politický a pátrá po příčinách tehdejšího bídného stavu národa maďarského, při čemž se mu ukazuje, jak by tomu bylo lze spomoci, aby se dosáhlo toho rozkvětu, který říši té právě předpovídal prorok Mikuláš Drabík. [77])

Ve *„Strůjci štěstí"* Komenský ukazoval, za jakých podmínek člověk jednotlivec dojíti může plného štěstí, jak třeba mu především spojení s Bohem a obrácení veškerého života k jedinému cíli.

Ve spisku *„Gentis felicitas"* Komenský počínaje od pojmu národa dokazuje, že každý národ chce býti šťasten, pak obrací se k tomu, v čem toto štěstí národa hlavně záleží, totiž v hojnosti obyvatelstva a úrodnosti země, v čistotě mravů národního, v dobrém sousedství a pokoji doma, dobrých zákonech a jejich strážcích, ve svobodě a rozkvětu vzdělanosti, v bezpečnosti, náležitém vychování mládeže a pobožnosti. A spisovatel ukazuje obyvatelům země uherské i jejímu panovníkovi, kolik se jim ku pravému vzdělání nedostává, všude dávaje případné rady, jež svědčí o hlubokém poznání úkolu státního a bedlivém studiu těch poměrů, v nichž Komenský Uhry nalezl. I tu na nevědomost současnou klade důraz největší poukazuje k tomu, kolikerého zla je příčinou. Ostatně i v řeči své o vzdělávání vtipů poukazoval k tomu, že by především pečlivým vzděláváním mládeže pomoci se mohlo všem nedostatkům.

Opustiv Blatný Potok navrátil se Komenský do Lešna, kde v dobu nejbližší potom následující připadá chystání k tisku některých spisů vševědných, jež pak bohužel zašly požárem lešenským. Sám uvádí mezi ztrátami: Slovník vševědný (*Sylva panso-*

[77]) Obsah rozpravy té podrobně podal *Fr. J. Zoubek* v časop „Škola a Život, 1884, str. 1 sl.

phica, sive universitatis rerum et definitionum Thesaurus), *De pansophia condenda deliberatio, Introitus, Mundus radicalis, Metaphysica* a k ní všecky spisy pomocné. Co bylo již uchystáno k tisku a tedy opsáno na čisto, vše se ztratilo, pouze v makulatuře se mu něco z toho zachovalo.

V Amsterodamě Komenský snažil se co nejdříve uvésti zase vše v jakýsi řád a pomocí přátel doplňoval si také sbírku knih, které byl v Lešně pozbyl.

První a nejdůležitější práce, kterou tu podnikl, bylo *sebrání a vydání spisův didaktických*, a to v postupu vzniku jejich, k nimž ve IV. díle připojil několik rozprav menších, v poměru k starším spisům didaktickým nemálo zajímavých.

Tak sestavil ku Předdomí z latinských slov kořenových 700 větiček, jež nazval *Auctarium*.

V **obraně latiny** své, jak jí užíval v Bráně a ve školských divadlech (Schola ludus), klade opět na to důraz, že cíl Brány nebyl pouze jazykový, ale že tu byl ještě jiný cíl přední a vyšší, totiž „Rerum totius universi amplitudinem artificiosa ostendere brevitate, ut encyclopaediae totius inde prima et ima lineamenta discipuli capiant, eoque ad facilius et melius divina et humana opera librosque intelligendum disponantur“ (38). Podati „externam rerum nomenclaturam“ je teprve druhým cílem. Mimo to kniha ta podává přehled všelikých umění a řemesel a musí tedy užívati také výrazů technických. Jsou tu i věci jinak nejmenované, pročež ovšem bylo potřebí leckde použiti slov nově tvořených.

V rozpravě **„Ventilabrum sapientiae“** Komenský podrobuje své vlastní spisy kritice velmi zajímavé, a to proto, že tu i o posledních cílech svých děl didaktických promlouvá. Zdá se mu, že právem nestavěl se proti latině, spíše hleděl jí zjednati lepší methodu, protože v ní záležela největší obtíž tehdejších škol, mimo to mohl zříditi souběžný postup mezi věcmi a slovy a posloužiti tak zároveň jazykům mateřským (26). Jen lituje přílišného času, který na to vynaložil a jehož mohl lépe užiti (28). Pokud se týče methody synkritické, dovolává se spisku svého bohužel zašlého, *„Sapientia bis et ter oculata,“* kde oprávněnost její dokazoval, a poukazuje na význam její u národů východních a v písmě sv., kde Kristus zvláště často podobenství užíval. Jinak mohou prý učitelé i z pozorování přírody pro vyučování zajisté velmi mnoho získati (37).

Přehlížeje prvé návrhy o pansofii Komenský lituje, že se osnovy té spustil, oddav se na práce školské, an mohl právě v tom oboru velmi mnoho dobrého vykonati (47).

O posledních svých knihách Potockých k učení latiny dospívá k úsudku, že jsou pro mládež nesnadné, poněvadž v nich je příliš mnoho slov i věcí, a to i takových, jež jsou nad dětské

pochopení (64). Neprodlévá se též v nich při věcech známých, ale stále se pospíchá k věcem novým a neznámým (65). Proto míní, že by asi bylo lépe, aby se žáci během celého studia, jak se zavádějí do poznání věcí, uváděli také v poznání jazyka (67). Při Bráně Potocké se mu zamlouvá, že tu předeslán v obrazci jakémsi přehled věcí (Opp. did. III, sl. 473-5), poněvadž se tím mládeži dává návod, aby si všímala obsahu (75); rovněž při Atriu stránka věcná má býti na zřeteli (76).

V rozpravě páté **„E scholasticis labyrinthis Exitus in planum"** Komenský proti nedostatku účelnosti a nenáležitosti prostředků, jakož i špatné methodě posavadních škol vystavuje svou methodu, o níž tvrdí, že je přirozená (8), t. j. přiměřena přirozenosti lidské, jak od Boha stvořena a sobě jest účelem, měrou i pomocnou silou. Tato přirozenost jest nití Ariadninou, jež vyvede člověka učitele z labyrintů školských. A jí přiměřen musí býti účel, prostředky a způsob učení (9). Účelem škol býti musí, aby člověka přizpůsobovaly jeho cíli, t. j. vzdělávaly ve všem, co člověka činí člověkem, aby totiž schopen byl věci, sám sebe i bližního spravovati. Vedle toho cílem podřízeným je theorie (poznání), prakse (konání), užívání (chresis, 10-11). Prostředkem ku poznání jest názor, ku konání pokusy, k užívání přizpůsobování svému prospěchu (12). Co se má tedy ve školách poznati, ať se předkládá k nazírání, co konati, k tomu ať jsou nástroje na zkoušení, k užívání věcí ať se podávají návody (12). Způsob škol čili pravá methoda bude vše předkládati samým smyslům učících se, tak že, pokud se týče poznání, nebudou v ničem spoléhati na jiné lidi, pokud se týče prakse, vše se jim dá dělati, až si člověk jednání osvojí, v užitku pak ať žáci vědí, proč všemu se učí, t. j. ať se učí již ve škole užívati svých vědomostí a obratností (13).

A k tomu všemu, jak se zdá Komenskému, knihy jeho značně přispívají jak svými obecnými účely (15), tak i náležitými prostředky, že otvírají knihu přírody, mysli lidské a písem sv. (16), tak i posléze náležitou methodou (jež jest: autopsia, autopraxia, autochresia).

Také mechanicky správný jest jeho způsob učení, dokazuje dále Komenský, neboť k cíli bezpečně dovésti musí; jako stroj mechanicky zřízený náležitě svou práci koná, tak ze školy jeho způsobem zřízené jistě vyjde člověk. Neboť předměty pro ni voleny jsou zcela obecné (svět, člověk, Bůh, 26), podměty rovněž tři správně voleny, totiž mysl (poznávací), vůle (konající), schopnosti (užívající, 27), nástroje též tři: smyslové, rozum a řeč čili zjevení (28). Ukazuje pak, jaké jsou zvláště mysli (39), vůle (40) a schopností lidských zvláštnosti a jak dle toho jest cvičiti smysly, rozum, víru (42-44): 1. Ku theorii tedy náleží návod, t. j. předvedení předmětů, rozbor, autopsie; 2. ku

praksi cvik, a to příkladem, synthesí, autopraksí; 3. ku chresi přirovnávání pravidel, synkrisis, autochresie.

V rozpravě „*Latium redivivum*“ Komenský ukazuje, jak by návrhy jeho bylo lze provésti.

Stať „**Typographeum vivum**“ chce ukázati, „jak by synové boží ve snahách svých podobni byli synům lidským, t. j. těm, kteří věcem světským rozumějí, protože znají své účely, umějí užívati jistých prostředkův a mají k tomu vyhledány jisté způsoby.“ Vykládá se tu dále význam obrazu titulního sebraných spisů, co jim Komenský učitelům chtěl naznačiti.

Pokud se týče tiskárny, lze přirovnati svět k tiskárně živé, jak se v mysli vkládá: 1. první bytost Bůh představil v světě; 2. naň hledí tvorové rozumní, a tak se v mysli vkládá svět zobrazený, moudrost; 3. tato moudrost nabývá výrazu řečí; 4. řeč ukládá se v knihách; 5. knihy ukládají moudrost v mysli, 6. a tím poznání všeho i Boha; 7. a tak Bůh vidí svůj obraz všude, zvláště v moudrém člověku. Odtud i veliký význam umění rozmnožovati knihy (15-17). Pak přirovnává se podrobně práce v tiskárně ku práci ve škole.

„**Paradisus Juventuti christianae reducendus**“ poukazuje na prvotný úmysl spisovatelův opatřiti známost věcí a tím vésti k nejvyššímu cíli. To jest i úmyslem školy rajské, a navrácením ráje bylo by nalézti pravý způsob cvičení mládeže. I vykládá spisovatel, čemu se v té škole učil Adam, čím a jak? Učil se zajisté všemu, a to přímo, názorem: Bůh se mu ukazoval, svět poznával a pojmenovával, sebe poznával, řídil i užíval. Tak bude se jednati též ve škole mládeže, kde bude třeba rozboru světa, pak člověka, t. j. rozumu, vůle a schopností. Jsou pak tu: 1. pojmy obecné, jimiž člověk poznává ve světě jednotlivosti, 2. pudy obecné (instinctus), jež lidé v sobě cítí a dle nich přijímají dobro, odmítají zlo, 3. obecné schopnosti, jimiž každý měří své činy. Tak i rozbor písma sv. I ukazuje se, že člověk ve škole postupuje jiným řádem nežli Bůh v ráji, pak pokud svět, člověk, písmo sv. je nám rájem.

Dle toho budou vlastnosti dobré methody: 1. vzdělávati nejprve smysly, pak jazyk, potom schopnosti jednací, naposledy dojíti k užívání věcí; 2. poskytovati žákům všech příležitostí; 3. vedení učitelova následovati; 4. počínati věcmi, aby jazyk měl co vyjadřovati; 5. spatřené věci jmenovati; 6. ku pozorování a řeči přidávati praksi; 7. vše dělati pro užitek (31). Pro vzdělání mysli vše, čemu rozumíme, co chceme a můžeme, vyjádřiti jest poučkami a uvésti je v soustavu (32). Totéž ať se děje vzhledem ku písmu sv.

Škola taková je žádoucí: 1. neboť z nebe dostali jsme se do církve, v ráj duševní, k nebeskému ráji pak spějeme; 2. mysl budiž zaměstnávána, podporována poznáním věcí, neboť

slova jí nejsou důstojna; 3. mysli musí býti uvedeny na pravou cestu. Nynější pak školy mohou býti vlastně ještě dokonalejší nežli rajská, protože se již dospívá k vrcholu moudrosti. Ráj však máme na zemi posud: v světě, v člověku i v písmě sv. Všecky tu věci jsou jako v ráji, díla boží, jména jejich atd., tak že místo jednoho ráje máme vlastně tři, které můžeme též zachovati nebo ztratiti.

Zachováme je nejlépe opravdovou nápravou školy, když se v ní všemu bude učiti: „1. historica contemplatione, 2. rationabili enarratione, 3. agibilium omnium vera et severa actione, 4. demumque legitimo omnium et singulorum usu.“

O těchto svých rozpravách, které pocházejí z prvního roku pobytu v Amsterodamě, Komenský sám praví, že jakožto poslední věci v oboru tom vydané obsahují jádro všeho, co předcházelo. [78]) I nám pokládati jest právě tyto rozpravy za vrchol jeho snažení v oboru školském. Ačkoli také tu mluví o vrozených pojmech, instinktech a schopnostech, jichž nová psychologie vůbec neuznává, ačkoli důraz klade i na poznání písem sv. jako přímého zjevení a za cíl školám stanoví přípravu pro život vyšší, než je pozemský, tedy cíl transcendentní: přece všude také vychází od povahy lidské a poukazuje k tomu, aby se učení přizpůsobilo této povaze, naléhá na sebepoznávání člověka jako nejhlavnější prostředek a žádá, co ve vydaných jeho spisech didaktických potud nebylo přizpůsobeno těm požadavkům, to aby se stalo dodatečně. Přeje si, co jemu samému nebylo popřáno dokonati, k čemu položil pouhé základy, to aby přátelé jeho hleděli vésti dále, myšlenky od něho vykonané aby hleděli také zužitkovati. Dospěl tedy Komenský aspoň ke konci hledané pravé cesty k vyučování správnému na dráhu, po níž se ubírá nové vychovatelství a vyučovatelství, podav i pro jednotlivé případy praktické velikou řadu cenných návodův a pokynů didaktických. —

Více však než jindy doléhala naň v té době myšlénka, že již nebude mu lze dostáti těm závazkům, které učinil přede vším učeným světem o dílech vševědných, ana celá řada přípravných prací padla za obět zkáze lešenské, a co zachováno z nich, byly pouhé makulatury. Vždyť slíbil kdysi, že dílem svým ukáže cestu k nápravě celého světa, tuto pak nevydal hotového ještě pranic, jen samé rozvrhy. Což divu tedy, že přese všecku roztržitost mysli neustále hleděl vedle přemnohých děl znovu vydávaných a vedle polemik theologických z materiálu vševědného dokončiti vše, co by jen bylo lze.

Velkou část polemik theologických zavinilo vydání proroctví r. 1657 (*„Lux in tenebris“*), z nichž mu vznikly spory

[78]) Epistola ad P. Montanum, Patera, Korresp. str. 240.

také s bývalými jeho přáteli (jako Mikul. Arnoldem a Sam. Maresiem), a Sociňané jako by se byli v té době k nejprudšímu naň útoku shlukli, měli v osobě Zwickerově nejurputnějšího a nejvytrvalejšího odpůrce Komenského.

Zbožná mysl a víra v prozřetelnost boží učinily z Komenského již v mládí přívržence chiliasmu a v stáří hlasatele neblahého Drabíka, jehož soukromý život a spolupůsobení ženy jeho při proroctvích mužům nepředpojatým byly značnou překážkou ve víře. Ale duch Komenského k mysticismu náchylný, ač jinak ve věcech didaktických neobyčejně bystrý a schopný zvláště myšlénky předchůdců znamenitě uváděti v soustavu, poddal se působení prorokův i přes různé pochybnosti. Z toho vzniklo mu mnoho trpkostí a překážek v studiích světu opravdu prospěch nesoucích. Kniha o proroctvích vydána od něho ze strachu před tresty, jimiž Drabík hrozil, a ze snahy plniti vůli boží, jakož i „vysvoboditi své svědomí". Jako první překlad a vydání revelací Kotterových vzbudilo odpor u některých mužů, tak tentokráte od Arnolda útočeno tou měrou na osobní povahu a smýšlení Komenského, že nebylo mu lze mlčeti, nýbrž se vysloviti přímo. Vždyť ho Arnold nazval „Vestibularis ille Janitor" a vytýkal mu, kterak dlouho moří jeho trpělivost věčně předělávanou Branou a Předdomím, zatím co stále chystaná i slibovaná Pansofie nevychází. [79])

Komenský pak ovšem odpovídá, že se nestydí za to, ukazoval-li mládeži bránu nebeskou, Krista, ba že by chtěl slouti kmetem abecedářem, poněvadž se nestydí neustále přemýšleti o tom, co by bylo ve prospěch mládeže (Vindic. 29, 30).

S tím však nepopřáno mu ještě klidu, neboť následující potom tři léta bylo mu vésti dlouhé polemiky s Zwickerem, neunavným, jak řečeno, zástupcem Sociňanů, jenž i osobně nejprve na Komenského dorážel, snaže se ho získati své víře, mezitím co on „přemýšlel o věcech vševědných" a hleděl na to mysliti, „kterak by obecná pravda věcí ve všeobecném tom díle tak na jevě byla spojena, by švy bludů zřejmy byly samy sebou, tichounce pak aby mohly rozpárány býti mocí světla a pravdy" (Zoubek v ČČM. 1886, str. 408).

Z knihy Komenského *„De Irenico irenicorum"* zajímavé jsou t. zv. *„Theses contra mataeologiam"* (str. 189), ve kterých i směr theologie Komenského jasně se jeví: 1. „Theologia sceptica theologia diabolica est 2. Theol. rationi innixa stulta est. 3. Theol. aliquid, quod nunquam ab ore Dei prodiit, rejiciens impia est. 4. Theol. homini arrogans, ut deroget Deo, blasphemia est. 5. Theol. ad *πληροφορείαν* fidei non promovens vana est.

---

[79]) Discursus 9, viz *Fr. J Zoubek*, O Komenského polemikách theologických, ČČM. 1886, str. 53. Patera. Korresp. č. CLXXXV, str. 207.

6. Theol. de fide mysteria tollens superstitiosa et manca est. 7. Theol. christianismi fundamenta subvertens pagana est. 8. Theol., cui sermo crucis Christi stultitia est, damnationis via est."

V následujících letech Komenský ještě dvakráte odpovídal Zwickerovi. V prvé z těchto dvou odpovědí (dle pořadí druhé), již věnuje senatu amsterodamskému, naříká si na neustálé to vyrušování z díla chystaného, k němuž sil jest již málo, ač obsahem je to práce velikánská, výzkumy pak posledních jeho dvaceti let práce zkaženy byly požárem, tak že musí sbírati všecko znovu. Dílo chystané býti má jednotné a nepřetržité, mysl jeho však přerůznými věcmi stále je vyrušována; pročež prosí pro ně o strpení.

Když pak r. 1662 Zwicker vydal třetí svůj spis, „Irenico-Mastix", tu již přátelé radili Komenskému, aby neodpovídal, protože škoda je těch dobrých hodin, jichž se mohlo použiti na pansofii. Avšak odpověděl přece, a to naposledy, poukazuje k tomu, kterak při zjevení nelze na první místo stavěti rozum, nýbrž písmo sv., po něm teprve smysly, naposledy rozum. Tak je tomu všude ve věcech víry, jinak ovšem v pansofii, jejíž účel je paedagogický, kde tedy víra právem se nestaví v popředí.

Jaký význam Komenský přikládal zamýšlenému dílu pro jeho všeobecnost, poznáváme i z toho, že dílům Jáchyma Junga nepřikládá zvláštního významu ani trvání pro budoucnost, poněvadž vše tu je pouze částečné (Kvačala, Korresp. č. CLXXXVI, str. 230).

V listě *P. Montanovi* (vyd. naposledy v Paterově Korresp., str. 233—245) Komenský obšírně mluví o chystaném díle vševědném, jeho cílech posledních a způsobu sestavování. Chtěl jím dosíci (dle str. 243, l. c.), „aby lidé přestanouce na věcech pozemských jistých a bezpečných lépe poznávali pravé určení své a hleděli k cíli svému". Ač díla toho posud nevydal, má přece naději, že je vydá buď sám nebo někdo jiný po smrti jeho.

Zajímavo je, jak dospěl poznání o potřebě takového díla. Poznal prý, že lidé mají znalost slov nemnohou, věcí pak téměř pražádnou, a to nejen lid obecný, ale ani vzdělanci nevnikají v podstatu věcí, které jich samých přímo se týkají. Vědění o věcech těch je roztroušeno po velmi mnohých knihách, proto byla by vhod kniha jediná, jež by vědění takové sama opatřovala. Mimo to bylo by třeba obšírného slovníka, jenž by náležitě vykládal podstatu věcí, čím se od jiných liší a k jakému asi jsou užitku

Kterak Komenský již v době pobytu amsterodamského pochyboval, že by knihu takovou v celém rozsahu sám stačil sestaviti, patrno z toho, že r. 1663 vybízel prof. *Jana Bayera v Přešově*, aby vypracoval soustavu dialektickou, i propůjčil

mu k tomu svou *Panaugii* v rukopise. Bayer pak skutečně na základě myšlenek jeho a Baconových sestavil knihu „Lux mentium“ (Kvačala, Comenius, p. 430).

Po několikaleté ještě pilné práci v Amsterodamě Komenský posléze z toho, co mu zbylo z dob dřívějších v konceptech, a z myšlenek nových sestavil a vydal tiskem ze sedmidílného projektovaného spisu na opravu věcí lidských první dva díly, totiž úvodní stať, nazvanou *„Panegersii“*, a první část vlastní práce. *„Panaugii“*; obě založeny jsou na těch základech, jak je pojal v Elblągu.

Panegersie, vydaná pak ještě jednou (od Buddea v Halle r. 1702) podává celý programm zamýšlené nápravy pokolení lidského, obsahujíc zároveň i rozvrh připravovaných prací.

V *předmluvě k učencům* evropským vykládá, že chce podati obecnější návrh k napravení věcí lidských a správnější. Jen methoda tedy bude nová, protože dosavadní snahy nedovedly k cíli, jsouce vždy a všude jen částečné (2). A přece jest úmysl tak nesmírné důležitosti. O své cestě k nápravě soudí, že jest obecná, volí vhodné prostředky a způsob má snadný (4). I vykládá účel každé části díla chystaného: *Panegersia* vylíčením zmatků světských má vše probuditi, *Panaugia* má rozžehnouti světlo v myslích, *Pantaxia* (dříve zval ji Pansofii) vše má uvésti v řád, *Pampaedia* má vésti k obecnému vzdělávání, *Panglottia* ukazovati vzdělávání jazyků jakožto prostředku sdělovacího, z čehož by vznikla náprava sociální po stránce osvěty, náboženství a politie *(Panorthosie)*, naposled pak chce ukázati, že by to bylo lze skutečně provésti *(Pannuthesia*, 6—12). Dále pak naznačuje, jaká právě v té době naskýtá se k tomu příležitost.

V díle tom podávati chce pouze radu, proto mu dává podobu napomenutí a vypravování spíše než rozkazu a důkazů filosofických (32). Také dílo to býti má mírné, nikoli násilné, protože chce především poučovati a vésti (33).

V *Panegersii* samé vysvětluje nejprve pojem toho (I.), obšírnost a velikost úlohy, jakož i potřebu, pak probouzí sám sebe (II.), zove k účastenství všecky lidi (III.) a míní vyložiti, co, čím a kterak se děje (III, 14). Věci lidské zahrnuje osvětou, náboženstvím a politií (IV.), protože člověk přirozeně chce věděti, panovati a dosíci blahoslavenství věčného (IV, 18). Tyto věci lidské značně jsou porušeny (V.), neboť účelem poznání věcí jest pokoj mysli s nimi, účelem správy občanské pokoj duchů mezi lidmi, účelem náboženství pokoj svědomí s Bohem (V, 5). Lidé však hledají věci nad sebou, sebe kromě sebe, Boha pod sebou, z čehož vzniká neblahá roztržka mysli na místě spokojenosti (V, 11), jak patrno na lidech věcem těm zvláště se oddávajících. Ani jinak vědění nedosahuje se náležitě,

náboženství jest porušeno, tím více politie, jak svědčí vzpoury a nepokoje (V, 30). Z porušenosti té vzniká lidstvu veliká škoda, jmenovitě bláznovství, bezbožnost, násilnictví (VI, 2). Bláznovství jeví se nesamostatností rozumu a badání, při tom však i nadutostí (VI, 4—9), ukrutností se jeví násilnictví (VI, 10—12), a to zvláště v náboženství (VI, 13—17). O nápravu těch nedostatků bylo usilováno již od počátku porušení, a to myšlenkami, řečmi a snahami (VII, 2). Usilovali o to filosofové jednotlivě (VII, 6—7) i sbory mužův učených (9), zřizovatelé škol (10), spisovatelé (11) a knihtiskaři (12), posléze i didaktikové (14). V náboženství konala se svatá shromáždění, obřady, vznikaly řády, sekty, nesnášelivost i bezbožství, až povstalo z toho u většiny lidí poznání jednoho Boha (15—22). Pro pokoj zakládány obce, dány jim zákony, jež podporovány filosofií a pak tresty, zavedena správa státní (23—30). Ze sporů mezi říšemi vznikly však války a další zmatky, jak ukázalo se posléze i na uměních nejvyšších, lékařství a právnictví, filosofii a theologii (31—36). Přirozenost lidská tím není porušena, ba kdyby lidem bylo lze ukázati všecko jejich dobro, spěchali by za ním (VIII, 4), zvláště majíce k němu jisté prostředky a schopnosti vybaveny (5—6). Pudy obecné, jež člověk posud má, vedly by ho k tomu, co by každý člověk měl chtíti, pojmy obecné vedly by člověka k základům věcí, mohutnosti obecné by ukazovaly, co sluší všem dělati, aby snahou se nelišili; z toho vznikla by obecná filosofie, náboženství, politie (7). Úsilí o to už jest (9), neboť hledají se vědomosti, dokonalé náboženství a tichá správa občanská (10—12), a lidé nenávidí sekt, snaží se o shodu a jistě dle své přirozenosti všem stejné jí dosáhnou (13—15), k čemuž se již schyluje (17). Proto třeba jest tomu pomáhati (18), a jest to i dovoleno (20—30). Cestu k nápravě lidské však hledati jest novou, totiž cestu jednoty, prostnosti a dobrovolnosti, t. j. návrat k jednotě od rozmanitosti, ku prostnosti ode zmatkův, od násilí k volnosti (IX, 6). Základy toho má člověk v sobě přirozeně, pozbyl jich sice, ale může jich opět nabýti (24); třeba však nápravy ve všem, všem lidem, všelikteraké (25—39). O nápravě všech těch věcí třeba jest porady (hl. X.), k níž Komenský stanoví 26 zásad proto, aby věc porady byla důstojná, osob mnoho, způsob porady náležitý (X, 5—18). Účast míti mají všickni lidé (19) a přinášeti k ní mysl jasnou a čistou (21). K tomu se tedy lidé zvou (hl. XI.) a prosí se o pomoc boží (hl. XII.).

Panaugia hledá prostředky k nápravě, jimiž bylo by lze přetvořiti ducha lidského obecně, prostě a líbezně. K nim podobnost největší Komenský shledává ve světle a slunci (I, 2). Jemu moudrost jakožto rozumové světlo myslí lidských nejvíce se podobá (3). Proto základ chce učiniti vyšetřením cest světla,

jako Bůh světlo stvořil nejprve (4) a učinil je pronikajícím hmotu, zahřívajícím a tím i měnícím (6). Světlo samo je věčné, vnější a vniterné; toto jest trojí, rozum, vůle a cit (hl. II.). Světlem rozumovým jest moudrost (II, 10), světlem vůle kochání se ve věcech dobrých a svatých (12), světlem citu radost z poznané pravdy (14). Ve světle rozumovém žádá toho poznání věcí samých, aby lidé poznali všecko dobré (omne suum bonum, III, 2), t. j. co náleží k časnosti a věčnosti, co jest věděti a činiti atd., tak aby se snadno poznaly bludy ve vědách, v náboženství a politii (5). Přirozenost lidská tak je zřízena, že kořen všech skutků, zlých i dobrých, je v rozumu (7). Z nerozumu a nevědomosti vzniká zlo. Kdo pak ví, věděti musí vše o pravdě, o dobru, o povinnosti (13). t. j. poznání musí býti pravé, plné a povšechné, věci mají se spatřovati cele, jak se jeví a jsou (19). Z toho by vznikla žádoucí ona cesta jednoty, prostnosti a dobrovolnosti (21).

Světla dosahuje se učením (IV, 4). Učíme příklady, pravidly, děláním. Svítilny čili knihy boží jsou svět, mysl, slovo boží (6). neboť Bůh zjevil všecky věci buď skrze díla zevnitřní, aneb skrze vnuknutí vnitřní a skrze vykladače své vůle (IV, 14). A tato světla máme na očích všickni (15). O každé té knize pak se vykládá zvláště (kap. V.—VII.). Při mysli lidské spisovatel žádá, aby co pojmy obecné vyměřují všem lidem, bylo bez výjimky pravdivé, k čemu jich pobádají obecné pudy, aby bylo rovněž dobré, k čemu přijali ústroje obecné, aby rovněž bylo možné. Že pak vše to je nekonečné, máme v sobě poklad nekonečný (VI, 17). Na opatřování trojího světla božího jest nám dáno trojí oko: smysly, rozum, víra (VIII.); smysly představují vidění přímé, rozum odražené, víra lomené (VIII, 3—6). Oku tomu slouží trojí pomoc, methoda analytická, synthetická a synkritická. Spisovatel sám vycházeje od věcí ku principům postupovati bude analyticky, k tomu po návrhu theorie přidá synthesi, kde bude potřebí podobenství, nezamítne ani synkrise (IX, 20). Posud nazírajíce na divadla boží bloudili i moudří lidé (X, 2), a to hlavně proto, že nechtěli na ně patřiti, jiní opět to nemohou nebo neumějí. Ostatně i bludy jsou znamením jakéhosi světla, kteréž bude-li náležitě upraveno, stane se *panharmonií* (X, 7) a zjedná všem úplné světlo. Použije se při tom všech divadel božích, hleděti se bude na ně okem trojím a užije se i methody trojí (X, 16); počne se smysly, přejde se k mysli a skončí se svědectvím odjinud pocházejícím (17), při čemž budou si věci ty vespolek podporou (18—20) a půjdou harmonicky před se, aby se dostihlo nejvyšší harmonie, t. j. aby principy, prostředky a účely věcí byly shodné (24).

I ukazuje se pak synkritickým postupem způsob světla přirozeného v poměru k světlu rozumovému; činí se to poučkami,

k nimž se přidávají konkluse. Základem je při světle rozumovém poznávání, jehož theorie se vyvinuje ze světla hmotného, podobně jako ve spise *„Via lucis“*: Světlem je Komenskému poznávání (poučka I.—II.), paprskem jsou divadla boží člověku daná (p. III.—XIV.), tělesem průhledným jsou smysly, jež poznání v mysl přivádějí (p. XV.—XXI.), zrcadlem věcí pozornost (p. XXII.—XXVII.), tělesem světlo odrážejícím rozum (p. XXVIII.—XXXII.), osvěcováním stupně poznání (p XXXIII.—XLII.), viděním podmínky porozumívání věcem (p. XLIII.—LIII.), závady vidění překážky porozumívání (p. LIV.—LXV.), protivení tmy světlu nevědomost v poměru ku poznání (p. LXVI.—LXXVII.). Posléze výsledky ze srovnání toho.

Po theorii světla vykládá se (v kap. XII.) prakse, jak totiž světlem působiti všude na odstranění tmy, t. j. poznáním působiti proti nevědomosti (problem I.—XXI.). Dále spisovatel uvažuje, proč lidé v starší době neměli obecného světla (kap. XIII.), že totiž Bůh sám chtěl, aby světla rozumového přibývalo po stupních (4—8), lidé sami nemohli jinak prospívati než po stupních a nechtěli užívati podané pomoci, zvláště knih božích (10—12), neznali ani náležité methody (13). Teprve doba nová naskytuje různé pomoci rozumu lidskému, novější z nich knihotisk, umění plavecké a optické (19—15), poslední pak chystá se tuto (26). Účelem Panaugie tedy jest uvésti všecky věci v řád, mysli lidské k nim obrátiti, národy pak navésti ku vzdělávání myslí a náležitému užívání věcí (XV, 1).

Překáží tomu 1. veliká rozmanitost věcí jíž se má spomoci *Pansofií*, uvedením všech věcí v průhledný řád (4); 2. nekonečné zaměstknání lidí, že nemají času na vzdělání myslí; tomu pomoci má *Pampaedie* návodem ke stručnému a účelnému vzdělávání všech lidí (5); 3. zmatenost a rozmanitost jazyků, jíž má pomoci *Panglottie*, návod ke snadnějšímu učení jazykům. Z toho teprve bude lze vyvoditi obecný návod, jak napraviti věci lidské (*Panorthosie*, 7.). Bližší účely a pořadí chystaných těch děl dále se provádějí.

K účastenství v díle třeba mužů čistého ducha, kteří jsou bez předsudků (kap. XV.); spisovatel sám vzývá k tomu pomoc boží (kap. XVI.).

V *Panegersii* Komenský, vycházeje od myšlenky pádu a pokleslosti člověka prvotné, poukazuje k většímu stále úpadku věcí lidských, od jejichž výměru vychází. Lidé o povznesení člověčenstva bedliví mnohými již prostředky pečovali o to, aby stav věcí všech na světě byl napraven, avšak marně, neboť nebylo k tomu prostředkův obecných. Teprve doba nových a významných vynálezů, která dovede povznésti obecným rozrozšířením vzdělanosti na všecky lidi, zdá se spisovateli k tomu příhodna, že by přivedla opět stav rajský, ba ještě dokonalejší.

Ku poradě o nápravě tak potřebné Komenský vyzývá všecky lidi dobře smýšlející, čistého a poctivého citu. Zároveň jim stanoví zásady (kap. X.) té porady, již by pro nápravu lidských věcí bylo podniknouti.

V *Panaugii* vychází ovšem od základu naprosto mystického, totiž světla, za důvod uváděje všeobecný účinek světla, vedle toho však i to, že Bůh dle písma sv. nejprve je stvořil, a vychází-li se při každé věci historicky od jejího původu, lze k nápravě světa nejsprávněji postupovati od nejprvnějšího živlu, který byl na světě, od světla, a to tím více, že i pro vniternou stránku bytosti lidské lze nalézti takovéto světlo, totiž moudrost; a písmo sv. samo přirovnává se světlu, jakož i ten, od něhož nejpřednější zjevení pochází a k němu se vztahuje, Kristus. Bude-li pak takové světlo rozumové rovněž obecné, jako při všech věcech jest obecným původem světlo hmotné, bylo by od něho nespíše lze nadíti se nápravy veškeré společnosti lidské, jak se jeví v přemýšlení o světě a o sobě, čili filosofii, v poměru lidí vespolek čili politii, v poměru k Bohu čili náboženství. Od počátku toho mystického tedy vycházeje učitel Komenský výmluvně dokazuje, čím nabudeme takové moudrosti, totiž opět poznáváním světa, sami sebe, posléze slova božího čili zjevení. Prostředky poznávací zase jsou mu smysly, rozum a víra; methoda jako dříve napřed rozborná, pak souborná, posléze přirovnávací. Všeho toho jest užívati harmonicky, aby z toho byl opravdu výsledek obecný. A tu se Komenskému rovněž zdá, že zákony a poučky optické, v té době velmi bedlivě zkoumané, náležitý postup k obecnému světlu mysli mu odhalí. Proto za poučky staví závěrky a k nim přikládá ještě některé výměry, vše parallelně o světle a o poznání vniterném. K tomu v kap. XII. připojil řadu problemů na světle hmotném se zakládajících, k nimž zase přidává závěrky o osvětlení mysli.

Vše to zakládá se patrně na psychologickém základě o mohutnostech duševních, o analogickém postupu při poznání vniterném, jak se jeví na poznávání smyslném. Při tom dal se spisovatel svésti míněním, že názor zrakový, na němž i jinak vše učení zakládá, je nejspolehlivější, poněvadž světlo a zrak, jenž je vnímá, jest nejjistějším svědectvím bytí lidského. Známoť arci, nová doba že dává smyslům jiným přednost, pokud se týče jistoty. Při tom ani nezmiňujeme se o chybném základě veškeré optiky tehdejší, v našem věku zcela zavrženém. Avšak i přes to chváliti jest methodický a opravdu pečlivý postup spisovatelův, snahu o methodu jednotnou a nejednu myšlenku opravdu významnou o postupu vzdělanosti mezi lidmi. Mimo to i snaha o rozšíření vzdělanosti mezi lidmi vůbec a hledání k tomu cesty nejobecnější u starce sedmdesátiletého, životem a nesnázemi jeho již unaveného, zajisté je pamětihodna.

R. 1666 Komenský v **obšírném listě Petru Serariovi** (Kvačala, Korresp. č. CCLXVII.) podává též vyvrácení bezejmenného spisu *„Philosophia scripturae interpres“*, kde ukazuje na souvislost mezi smysly, rozumem a zjevením. Smysly totiž mají býti podporovány rozumem a naopak, k tomu přistupovati má slovo boží, jež dotvrzuje, kde oba poznávací prostředky lidské nestačují. Písmo sv. vyžaduje výkladu slovného, obrazného a duchovního (4). Vykládati však písmo sv. pouze filosofií nelze, anať nevládne ničím jiným nežli smysly a rozumem (12). Odtud pochází, že ani filosofie Cartesiova na tom stavějící mnoho znamenitého nenalezla, a to ani v oboru, v němž jinak vyniká nejvíce, v mathematice (16). Ve fysice jeví veliké nedostatky, jakož i v poznání ducha lidského, uznávajíc jen poznání a vůli (19).[80]) Nebylo by neshody u Cartesia, kdyby seznával světlo za původce stálého pohybu, za stálého tvůrce a ducha života („motorem perpetuum, formatorem perpetuum, spiritum vitae“), k němuž ještě přistupuje hmota (19).[81]) Křesťanům naproti těmto názorům doporučí učení ze světa (Schola infantiae spiritualis), učení rozumu (Juvenilis profectus schola), posléze učení boží (Schola hic suprema), jež učí člověka slov božích si vážiti.

Argumentace tuto vedená neobstojí zajisté před důvody pouze rozumovými, zvl. petitio principii, pokud se týče významu světla při stvoření. Ukazuje se i v tomto listě i v přepracování kapitol Fysiky, které Komenský podnikl v prvních dobách svého pobytu v Amsterodamě, i v nevelkém traktátě *„Cartesius cum sua naturali philosophia a mechanicis eversus“*,[82]) jaké vespolek nesouhlasné živly, počátky nového vědění spolu se základními myšlenkami přírodní filosofie starověké, zahrnuje právě tato část spekulace Komenského, jíž se nevzdal ani jako stařec.

[80]) Jak známo, je psychologie z nejslabších stránek vědění Komenského, neboť v ní přidržuje se úplně zásad starověkých o mohutnostech, přes něž ovšem ani Des Cartes ještě nedospěl, ačkoli nauku tu dosti zjednodušil.

[81]) I to je jedna ze základních vad nauky Komenského, že proti světlu staví hmotu, nikoli tedy ducha jako základ světa zcela samostatného proti hmotnému, jak se ukázalo již ve *Fysice*, kde mu člověk a anděl jsou jen dokonalejšími stupni v řadě tvorstva, počínajícího živly a jich sloučeninami; neboť mluví-li v dodatcích ke II. kap. Fysiky (odst. 28, z r. 1659): „Spiritus cum sua agitatione nihil est nisi conatus τοῦ FIERI“, není to bytost pro sebe, ale ve hmotě jaksi inhaerentní anima mundi), jíž výrazu teprve dodává světlo svým účinkem. To patrno i z výkladu o této duši světové (v kap. IV., že jest „moles spiritualis, ingens, viva, corporeae moli primitus a Deo infusa ad illam totam inhabitandum“ etc. (2).

[82]) Nové přídavky ke kap. II.–VI. vydány opět od *J. Rebra* ke konci nového vydání Fysiky Komenského (Giessen, 1896) na str. 348—455. Jiný dodavek, *„Disquisitiones de caloris et frigoris natura“*, tamtéž, na str. 457—507, posléze *„Cartesius eversus“* tamtéž, na str. 509—531.

Dne 1. dubna r. 1668 Komenský posílá nově založené královské společnosti v Londýně vytištěný svůj spis „*Via lucis*“, jejž provází **obšírným listem** (Kvačala, Korresp, č. CCLXXXI.), kde se dotýká též krátce vývoje svých myšlenek vševědných a o nápravě mládeže, čehož potřebu viděl v dobách tak krutých válek. I chtěl založiti „knihu obecnou, jíž by mysli lidské z temnoty povzneseny byly k světlu a uvedeny byly z bloudění na pravou cestu pravdy“ (2). Ani po odchodu z Anglie neustal o tom pracovati. Předkládá jim rozvrh svého posledního díla vševědného o sedmi částech, z něhož jedině lze se nadíti opravy věcí lidských 4). Při něm nový jest cíl obecný (5), k němuž vedou nové cesty na základě vrozených člověku vzorů, a to pojmů, pudův a mohutností, z nichž vychází trojí základ všeho jednání: scire, velle, posse (6). Na tomto základě Komenský pokusil se o soustavu vševědění lidského, již nazval *pansofii*. A poněvadž základy takové jsou u všech lidí, nadál se, že by takto vědění bylo lze vštípiti všem lidem (8). Že pak hlavní překážkou všeho vzdělávání jest rozmanitost jazyků, pokusil se o lepší vzdělání jazykové a sestavení jediného jazyka nového, filosofického (9). Tak doufá, že by se mohla opraviti osvěta, náboženství a správa obecná, z čehož by se na svět vrátilo světlo, mír a spása. Blahopřeje jim potom k jejich pracím fysickým, ale shledává, že to je teprve část toho, oč by se měli pokoušeti (13—14), poněvadž vedle školy světa hmotného čili přirozené (*Fysiky*), kde nás učí skrze smysly tvorové, na které rozumně hledíme (16), jest škola vznešenější (*Metafysika*), kdež předmětem jest naše mysl jakožto boží obraz, na němž namalován jest nesčíslný počet vrozených pojmů, pudův a schopností; tu jest učitelem rozum (17). Nejvyšší školou však je *Hyperfysika*, v níž učitelem jest Bůh a zjevuje vše skrze Ducha svého písmem sv. (18), vzniklým z nadšení sv. mužů. Všecky ty knihy jsou člověku otevřeny, aby přispěly k slávě boží, a jsou pro život přítomný (19). Avšak nejsou stejného původu, neprocházejí se zároveň, nejsou stejně vznešené a nepřičiňují stejně k dokonalosti: z první školy světské se stáváme *ὀντοδίδακτοι* a nabýváme dobrých smyslů; z druhé jsme *αὐτοδίδακτοι* a učíme se vlásti tvorům; ve třetí jsme *θεοδίδακτοι* a stáváme se podobni Tvůrci (20). Proberou-li tedy učenci přírodu, překonali teprve abecedu božské moudrosti (23), ač ovšem i tu třeba opravovati (25), aby náprava v oborech vyšších byla možná. Jen třeba též toho cíle vyššího býti si vědomu.

Celkem jeví se i v tomto listě myšlenky, na kterých Komenský se ustálil v posledních svých dílech pansofických. Jakou měrou další části ukončil, na ten čas nám říci nelze nežli o díle třetím, o němž i potom pracoval a jež po smrti jeho skutečně tiskem vydáno. Části ostatní známy jsou posud jen v rozvrzích,

z poslední zachovaly se jen aforismy pod názvem *„Clamores Eliae“*, nalezené v Lešně, odkud záhy budou vydány tiskem.

Své rozloučení se světem Komenský provedl spisem **„Unum necessarium“**, vydaným r. 1668, [83]) rázu též reflexivního, v němž práce své pozemské oddává Bohu a chystá se ku přesídlení do života lepšího

Podklad celku je týž, jako ve spisech starších, že člověk věci světské má poznávati a konati, zároveň však jich užívati (I, 1). Naproti tomu lidé naříkají na zmatenost věcí lidských, na lopotnost a neužitečnost prací, na bolesti z užívání věcí. Tak touží Šalomoun (I, 3), to je též smysl labyrintu Kretského (4), práce Sisyfovy a muk Tantalových. Příčinou toho je, že lidé nerozeznávají věcí potřebných od nepotřebných, jak spisovatel na příkladech od počátku světa ukazuje (kap. II.). Vyloživ pak pojem potřebného z účelu, prostředkův a jich užívání (v kap. III.), objasňuje, co Kristus rozumí pojmem jediného potřebného, totiž vzdalovati se nepotřebných prací, obraceti se ku potřebným a dle nich život svůj prostě spořádati, což jedině člověka může vyvésti z labyrintů. Pro člověka jedno potřebné je především býti moudrým, t. j. uměti se obírati s věcmi (mudrctví), s lidmi (státnictví), s Bohem (náboženství). Na těch třech stránkách života lidského pak ukazuje (v kap. VI.—VIII.), jak jim pomoci. Ku podpoře vydati mínil též vševědu, kterou mnozí pokládali za pouhou všetečnost, málokdo si jí vážil, nikdo však opravdu nepřiložil ruky k jejímu vypracování.

Ostříháním pravidla Kristova svět by mohl býti napraven (kap. IX.). I dává posléze sám o sobě zprávu, jak jiné lidi hleděl vyvésti z labyrintův a též sám posléze z nich vyvázl.

Dne 31. srpna r. 1668 Komeský měl *poradu s Hesenthaterem* o dalším postupu v pracích vševědných. Jaký byl její výsledek, dovídáme se ze zápisku, který si o ní učinil (Patera, Korresp. č. CCXXXVI.), dle něhož byl by zabloudil do nových labyrintů, z nichž přece vyvázl úvahami „o jednom potřebném“, a uznával, že lépe jest, aby Hesenthaler svou obsáhlou učeností zabral se do Panhistorie, k níž se Komenský sám cítil zcela nezpůsobilým, on sám pak aby dokončil Pansofii. Nemínil ani se svou prací opět býti vyvlečen na veřejnost, jakož se stalo za Hartliba, ani nechtěl býti odkazován stále jen na knihy a na spisovatele. Stavu Komenského ve všem již Bohu odevzdaného Hesenthaler, mnohem mladší muž, patrně též nerozuměl.

Knihám svým vševědným však i při jich částečné neukončenosti Komenský přikládal značný význam, jak patrno

[83]) Předmluva má datum dne 1. března 1668.

z *listu Daniele Komenského Krist. Nigrinovi* nedlouho po smrti otcově poslaného (Patera, Korresp. č. CCXXXIX.), v němž se sděluje, že stařec k smrti se chýlící ještě v posledních dnech života přál si pomoci Nigrinovy při dokončení děl vševědných, na loži smrtelném pak leže zanechal mu vzkaz, aby na nic se neohlížeje uspořádal jeho spisy a pokud možno je i vydal, jinak že ho vyzývá před soud boží, zpěčoval-li by se zároveň s jeho synem odkaz ten vyplniti.

A tak vidíme, že bývalý pomocník Komenského, *Krist. V. Nigrin*, teprve deset let po smrti jeho vydává spis, o kterém Komenský pracoval v nejposlednějších dobách, snad i dnech života svého, sám ho však již nevydal.

Jest to poslední dílo didaktické, **Spicilegium didacticum**, dle obsahu asi vybrané ze třetí části chystané vševědy, *Pampaedie*.

Ve spise tom na přední místo se staví a za nejdůležitější tedy se pokládá *vnímání žákovo*, jakož v uvedených již rozpravách amsterodamských na stránku psychologickou mnohem větší důraz se klade než ve spisech prvních, kde vštěpovací činnost učitelova není oddělena, ač se na různé povahy žactva a tedy na různé výsledky při vyučování také poukazuje.

Mathetika vychází od stanoviska psychologického, pojednávajíc napřed o stupních a pramenech poznání. Nejdříve dostavuje se poznání věcí, potom rozumění, naposled užívání (3). Ku prvnímu stupni směřuje výměr, jenž se týká pouze obsahu, prohloubení poznání nabýváme rozdělením, tedy srozuměním rozsahu, užívání poukazuje k úplnému osvojení věci (4—6). Obsah zakládá se na sebraných zkušenostech z věcí samých, k rozsahu dospíváme analysí a abstrakcí, užívání vyžaduje stupně posledního, genetického, po případě heuristického, který až posud jest vrcholem v umění vyučovatelském. Pouhé přijímání slov učitelových bez pochopení věcí tu Komenský odmítá jako nefilosofické.

Poznáváme pak věci, uvádíme-li si je před smysly. Rozumíme jim, vidíme-li, jak části jejich spolu souvisejí. Umíme jich užívati, ukážeme-li, jak slouží k účelu prvotně určenému. Hledáme pak buď na věci samé její vlastnosti, nebo v mysli své podobné představy dříve získané, nebo se obracíme k jiným lidem o přispění ku poznání věcí (7). Čeho nevíme, tomu se učíme, a to opravdově a rádi ze své mysli, od cizích, nejraději však z věcí samých. Umění učiti se znamená, by člověk učil se na jisto, hbitě, libě (8). Za prostředky k tomu slouží neporušené smysly, rozum zdravý, opatrná víra; první jest učení se z věcí, druhé ze sebe, třetí od jiných (9). Rozum opravuje a doplňuje z dřívějšího poznání smysly, víra nastupuje tam, kde nelze nám samým zkoumati. Svět chápeme smysly; v naší

mysli obsaženy jsou jeho vzory a pravidla, jež chápeme rozumem; co nad smysly a rozum jest od Boha zjeveno, to nám sděluje víra (10). Poznání smyslové je přímé, vycházejíc z představ již získaných přirovnáváním a domyslem; cizí jest lomené, jsouc o věci nás vzdálené a sdělováno jen cizím domněním a slovy, věc jen nedostatečně vystihujícími. Kdo skrze smysly poznal něco, ví, kdo rozumoval, domnívá se, kdo na cizí mínění spoléhá, věří (11). Třeba tedy učiti věcem smyslným smysly, rozumovým rozumem, zjevovaným věrou, aby methoda byla vlastní a učení se učinila libé, protože si přirozenost lidská vždy žádá potravy náležité, a nabývá-li jí, bývá spokojena (13).

Věci sluší zkoumati bedlivě, t. j. ke smyslu přičiňovati též rozum a doplňovati věrou (13—15). Smysly tolika, kolika jen lze, chápati jest věci neb aspoň jejich obrazy. Při tom se pokládají též podmínky správného pocitu (16). Rozumem věci zkoušíme, přirovnávajíce je ku vrozeným obecným pojmům věcí, v naší mysli harmonicky utvořené vloženým, jako jsou pojmy dobra, pravdy, náležitého, věděti atd. Vyluzujeme pak je ze sebe rozumováním, k němuž mysl naše jest nakloněna. Děje však se rozumování dle představ dřívějších na základě podobností, rozdílův a protiv (17). Čeho takto nezískáváme, doplňuje se věrou (18) slovům živým nebo spisům (19—20). Avšak i to třeba zkoumati, a to rozborem, souborem a přirovnáváním (21). Všemu jest se učiti náležitým pořadem, t. j. nejprve se to pojímá a zkouší smysly, pak si rozum tvoří o tom soud, posléze teprve přibírá na pomoc úsudky jiných (22). Z toho vznikne zřejmost a jistota poznání. Učiti se jest methodicky, t. j. rozeznávati to jménem i podstatou od věcí jiných. Jméno si zjednáme, budeme-li znáti slova ve vlastním významu, podstatu, budeme-li znáti články věcí, tvary v jejich vzniku a seřadění a dosáhneme-li shodnosti věcí, řeči a mysli (24). K náležitému učení se patří posléze náležité stupňování (25), t. j. postup od věcí obecných ke zvláštním, od prostých k rozčleněným atd. (26), od rodů ke druhům a rozdílům věcí (27), a to buď vzestupně čili analyticky (29), nebo sestupně čili syntheticky (30), nebo přestupně čili synkriticky (31). Při tom jde se opatrně, t. j. od známého k neznámému (32), na př. od věcí smyslných k rozumovým, od celku k částem, od obecného ke zvláštnímu, od jednoduchého ke složenému (33—36). *Jistě* učiti se budeme, užijeme-li všude smyslu, rozumu a víry, ale s obezřelostí, zvláště rozumu a víry (39). Smyslům pomáhají příklady věcí, pravidla uvádějí je v porozumění, cvičením se učíme jich užívati (40); pravidel buď málo, ale pravých, příkladů hojně, a to vybraných, cvičení pečlivé. *Hbitě* se učíme, jestliže se učíme věcem podstatným, a to spojitě, při tom postupně a stále pokračujíce (41). *Libě* se učíme, hovíme-li činné přirozenosti lidské, t. j. podává-li

se jí vše jednoduše a všem stránkám jako společně, rozumu pravda, vůli dobro, chtění to, co snadné (42).

Zásady tuto vyslovené o vnímání shodují se sice namnoze se zásadami v *Didaktice analytické* (Methoda jaz., kap. X.), ale podány jsou zde velmi průhledně v soustavě, které nelze upříti důmyslu, a tu třeba uznati většinou i základ psychologický za správný, arci mimo mohutnosti a pojmy vrozené.

Didaktika počíná též psychologicky, t. j. vštěpováním vědomostí učni (2), a to za účelem způsobování učenosti úplné (3). Díti se má jistě, hbitě, libě (4). K tomu slouží příklady, pravidla, napodobení čili cvik. Příklady jsou jako předcházení ukazováním, pravidla přednášení pochodní objasňováním, řízením kroků zabraňování omylů při cvičení (8). Příkladem jest věc sama, pravidlem abstrakce z ní skrze výměr, rozdělení a přirovnání, cvičení pak jest užívání věcí (9—11). Těch prostředků jest užívati především na jisto, t. j. plně, pořadem a mocně (13). Plně značí užívati jich při každé věci vyučované, protože jen všecky pospolu působí náležitě (14) Pořad týče se toho, aby napřed byl příklad, po něm pravidlo a teprve poznané věci užívání. Na vzoru i části postupně se vykládají, napodobování naopak počíná od částí nejmenších (15). Mocně užívati znamená podati dosti času k nazírání vzoru, vyložiti patřičně příčiny věcí, až se vše náležitě pojme, pak teprve přistoupiti k napodobování (16). Věci smyslné náležitě jest předváděti smyslům, rozumové odhaliti dobře rozumu po příčinách, při božských vštípiti úsudek božský (17). Vedle jistoty dbáti jest hbitosti ve věcech, slovech i činech (18). Ve věcech zjedná se hbitost a stručnost, učí-li se jen věcem základním, ve spojitosti s jinými a na základě věcí známých, ovšem geneticky (19). Ve slovech stručnost záleží v tom, aby se šetřilo slov zbytečných (20). Krátkost v jednání záleží v tom, aby se vše vykládalo věcmi známými a od známých přecházelo k neznámým (21—22). Při tom vše vykládati jest napřed obecně, potom po částech (23). Libosti vyučování pomahá především průhlednost (24) u věcí, ve slovech i v činech. Průhlednost ve věcech (25) se získává učlánkováním (26), žákům všude dosti patrným, postupem od věcí jednoduchých ke složeným, od částí k celku 27), přirovnáváním nezřetelných částí k jiným, zřetelnějším, a důsledným toho prováděním všude (28). Libost ve slovech získá se jejich jasností, aby ukazovala význam a povahu věcí dosti zřetelně (29). Posléze i v činech vyučovacích musí býti totožnost postupu a přece rozmanitost (30). Rozmanitost ta záleží ve vhodném střídání methody (31) a užívání pomocí, t. j. popřáti třeba žákovi dosti času na poznání. A tak si libě žák osvojí vše, a škola se mu stane opravdovou hrou.

V nižádném spise didaktickém, jichž Komenský vydal celou

řadu, nejeví se tak prospěšně základ filosofický v uspořádání látky, jako právě v tomto, na němž posléze stanul. Tu všecky ty zásady, jichž sebral nebo sám též nalezl počet značný, podány jsou v přehledu tak uceleném, že nelze mu upříti podkladu valnou měrou pravého, ač nejedna v něm návěst není správná. Při tom vývody ve znamenitě ladné řadě po sobě jdoucí působí dojmem tak uspokojujícím, že lze theorii tuto podanou právem vyhlásiti za vrchol všeho, co Komenský pro objasnění poznávání vykonal.

Následujícího roku (1681) vydána byla tiskem Komenského *Metafysika*, jejíž první část theoretická měla jméno již dávno napřed určeno, totiž **„Janua rerum reserata**, *h. e. Sapientia prima.*“

Oproti jazykové Bráně, která opatřiti měla známost věcí historickou, tak aby žák věci uměl a znal též jejich jména, tedy prvý stupeň moudrosti, věcná Brána zjednati měla porozumění věcem, stupeň druhý, třetím stupněm, k němuž zaváděla část praktická, býti mělo pravé užívání věcí.

Branou věcí tedy chce Komenský ukázati vniternou stránku všech věcí, aby žák měl potěšení, že věci nejen umí, ale jim i rozumí, protože právě na tom se jádro moudrosti zakládá. Vykládal ji žákům v Elblągu r. 1644 na požádání rady městské a r. 1649 vydal v Lešně na ukázku z ní pět listů, ač dílo samo nebylo tehdy ještě nikterak hotovo. V letech následujících pak neustával o něm pracovati, tak že za třicet let předělal je nejméně dvacetkráte celé, mimo přepracování jednotlivých částí, neboť věci se mu při snaze o postižení v nich zákonův obecných neustále rozplývaly, a přece je chtěl spojiti nepohnutým nějakým řádem.

Hlavní příčinou, proč dílo tolikráte předělával, byla snaha, přizpůsobiti je pochopení mládeže, která probrala Bránu jazyků a uvedena býti měla do věcí, což se mu dle mínění jeho posléze přece povedlo.[84])

Chce míti v díle tomto jakousi *„vědovědu“*, z níž by ostatní vědy své výrazy jen vybíraly, poněvadž by tu byly již náležitě odůvodněny, a to vědeckou analysí. Komenský totiž byl přesvědčen, že na základě poznání věcného s jazyky spojeného

[84]) *Opp. did. I, 403—4:* Coepi cogitare, an forte si quid eruditionis interiorisque sapientiae (ad similem aliquam harmoniae concinnitatem redactum) propinari tentaretur, aeque placiturum esset? Enatumque inde fuit desiderium conficiendi *Januam rerum* sive *sapientiae Portam*, studiosae juventuti eo serviturum, ut postquam ope Januae linguarum res externe discriminare didicissent, interiora dehinc rerum inspectare, et quid per essentiam suam res quaeque sit, attendere consuescerent. Quod studium si per omnia (ad omnia scitu et factu, creditque et speratu necessaria) extenderetur, sperare coepi pulcherrimam quandam Encyclopaediam seu Pansophiolam bono usu condi posse.“

lze se dostati analyticky až k nejvyšším pomyslům, a když člověk k nim dospěje, že lze synthesí opět vraceti se ku případům jednotlivým a tak nabývati úplné, theoretické znalosti věcí. Nebo jako věci všecky mají nějaký svůj jednoduchý princip, jako umění každé má své prvky, z nichž povstalo a z nichž se skládá, tak je má zajisté i moudrost. O ně pak třeba především pečovati, neboť již dle Aristotela v tom záleží prvá filosofie. Myslí si v ní osnovu obecných názvů a zásad samozřejmých, o sobě nevelikou, ale pro jiné vědy významnou, z níž by vyrostl strom vševědoucnosti lidské (Předml. 18). Třeba tedy takové vědovědě, aby obsahovala jen obecné názvy věcí, prvé způsoby věcí složených a všech věcí možné způsoby čili ideje. Kromě toho má býti srozumitelná sama o sobě. Aby se toho dosáhlo, třeba jest jí příkladů jasných a prostých, každému pochopitelných, kdokoli jen má historickou známost věcí. I myslí Komenský, poněvadž na ni tolik péče vynaložil, že nepotřebuje dále nijakých svědectví ani dokladů, poněvadž je napsána do srdce všech lidí.

Forma celého spisu jest hlavně na začátku otázková, že žák vyptává se učitele, a učitel mu odpovídá, nejprve jen krátkými větami, později při pojmech složitějších souvislým výkladem. Pojmy také tu vesměs rozdělují se na základě trojice.[85])

Vstup do Brány věcí začíná hned potřebou poznání věcného (I, 3). K analysi patří poznání a rozumění, synthesis představuje mu užívání věcí (9). Výklad vlastní počíná pojmem moudrosti, odkud a jak se jí dosahuje. Výsledkem jejím je Komenskému rozum, vůle a čin. K tomu dány jsou člověku od Boha již v bytosti jeho jakési počátky, totiž vniterná pochodeň rozumu, ostny a pravidla vůle, nástroje činů (II.). Od světla mysli tedy jakožto věci nám nejbližší se činí počátek výkladu (III.). Mimo to další nauka založena jest na vrozených pojmech, pudech a mohutnostech. Pak teprve přistupuje se ku poznání vnějšího rozsahu věcí, jejich pořadu vniterného i spojení nejvniternějšího (IV.). Meze věcí jsou prostorové (V, 2), i rozum od ničeho spěchá ke všemu (V, 5—6). A to jsou i meze věcí: všecko, něco, nic (VI, 1). Těmi mezemi vše jest uzavřeno, aby pochopitelno bylo mysli (VII.), jak věci vespolek souvisejí a jedna ve druhou přechází. Vykládá se dále, kde věci mají své sídlo, pokud jsou ideami, řečmi a konkretními věcmi (VIII, 9).

---

[85]) *Opp. did. I. 446:* „Hoc peculiare atque adeo mirabile occurrit in methodo nostra, quod omnes rerum solenniores divisiones per trichotomiam fiunt. Id quod protestor, non superstitione aliqua mihi affectate quaesitum, sed in praecipuis quibusque nomentique maximi rebus a primis usque rerum attributis (uno, vero, bono) ita se ultro obtulisse, ut attonitus aliquamdiu haererem, rei novitate stupefactus. Též Janua rerum, kap. XXXII. 10.

Jedná se o místě a čase, o činnosti a trpnosti atd. K něčemu přistupuje obyčejně nic (IX.). U věcí jedná se o jejich členitost, sestavení a souměrnost (X.), dále o bytosti (XI.), jejích zásadách a místech, kde se vyskytuje (XII.) jako věcná, myšlená nebo slovná (XII. 13): „*Esse* est in rerum numero repereriri, *cogitari* est reperiri in alicujus mente, *dici* reperiri in lingua vel charta.“ Věci jsou o sobě, pojmy jsou obrazy věcí, slova jsou čluny pojmů z mysli do mysli přenášených (XII, 15). Dále jedná se o bytosti věcné a jak ji pozorovati: jednotlivě, po dvou, ve množství (XIII.), pak o každé té bytosti (XIV.), až se dospívá k bytosti prvé jako vzoru, z níž věci mají původ, závislost i řád (XV.), a to jest ovšem Bůh. Proti ní staví se bytnost vzniklá, tedy závislá (XVI.), poukazuje se ku podstatě (XVII.), potom ku případkům (XVIII.), jako jest čas a místo (XIX.-XX.), ku kolikosti a k jakosti věcí (XXI.-XXII.), k činnosti a trpnosti, řádu a užitku, libosti a dokonalosti (XXIII.-XXVIII.) a zase k nedostatkům věcí (XXIX.-XXX.), pak promlouvá se o věcech podvojných a množených (XXXI.-XXXII.), kde mystika číselná velmi podrobně provedena, na konec o nebytostech a polobytostech (XXXIII. XXXIV.). Pak připojena hlava o pudech (XXXV.) a mohutnostech obecných (XXXVI.). V závěreční kapitole (XXXVII.) uvažují se s uspokojením výsledky badání tuto provedeného, totiž obecné pojmenování nejvyšších pojmů, jejich rozdělení a normy pravdy, tajemství všech tajemství, věc jedinou totiž převésti ve množství.

Komenský na některých místech pouští se tu též do etymologie slov, arci nehrubě šťastně, a na celé soustavě ukazuje, kterak mu právě na přesné terminologii záleží v jazyce, jenž měl býti společným orgánem všech věd.

Pozorujeme-li však dílo se stanoviska pouze filosofického, jest nám uznati, že se tu opravdu na mnohých místech jedná jen o slova, nikoli o rozdělení a výměry věcné, neboť nejeden výklad pojmu, jejž spisovatel pokládá za dostatečný, nám nazvati lze pouze slovným. Analyse sama neprovádí se všude dopodrobna, tak že i při posledním spracování Komenský zápasil „s kluzkým věcí Proteem“, na místě nejednom maje leckteré pochybnosti. Při dělení pojmu pak leckde přidává se libovolně člen, jen aby se vyhovělo důsledně oblíbené spisovatelově trichotomii. Jinak ovšem nelze zhostiti se pochybnosti, že by při vší snaze o srozumitelnost a zevrubnost výrazu mládež všemu tomu porozuměla, co jí tu Komenský předkládá. Forma otázková má ku porozumění ovšem také přispěti, nemohla však býti provedena důsledně, poněvadž by u žáka předpokládala větší vědomosti na základě Brány jazyků, nežli Komenský mohl očekávati z té své knihy.

Chtěl-li tedy takovýmto způsobem rozžehnouti světlo myslem

a uvésti potůčky poznání lidského, slov a skutků božích řeky ku pramenům (Diluc. 14), odkud by pak snáze mohlo se postupovati po proudech a tak se zjednalo poznání obecnější: lze právem pochybovati, že z knihy tuto podané výsledek byl žádoucí, nehledíc ani k nesnadnostem celého výkladu pro mládež (Opp. did. I, 446).

Dialektika, které Komenský v prvních pokusech vševědných tolik se odříkal, že i proti původcům jejím přímo vystupuje, opět nabývá u něho tuto významu, jakmile opustil půdu školského realismu, názoru, a počal předpokládati u žáků všeobecné poznání. Jeví se to na př. při vkládání polobytí mezi bytí a nebytí, dvojice mezi jednotku a množství a pod. Mystika číselná pak tím více byla na závadu poznání filosofickému.

Za praktické provedení theorie metafysické Komenský připojil spis v naší době zcela neznámý, jejž dokončil teprve v posledních měsících života svého. Nazval jej *Sapientiae primae usus*, **Triertium catholicum** *appellandus*, t. j. trojjediný klíč, otvírající vědění umění a užívání lidských myšlenek, řečí a činů.[86])

Dílo věnováno radě Amsterodamské a kuratorům tamějších škol. Spisovatel chce tou knihou dáti jim klíč k jejich myšlenkám, řečem i skutkům. Proto tu spojil v jedno logiku, grammatiku a pragmatiku, chtěje takto zjednati pro lidské myšlení, mluvení a konání větší jistotu, snadnost a příjemnost. (Datum věnování 31. srpna 1670).

Následuje předmluva k filosofům, politikům a theologům (Trinae societatis humanae praesidibus), kteří uvažují o poměrech věcí vespolek, neb o poměrech lidských, neb o poměru duší k Bohu. Všickni lidé ovšem myslí, mluví a jednají, a přece poměry mezi věcmi znáti mají především filosofové, lidi ku poznání Boha naváděti theologové, činy lidské v řádu udržovati politikové. K tomu však potřebí pomoci všech lidí, protože není posud ani dokonalé logiky, jak patrno ze stálého sporu lidí vespolek; při úplné jistotě by to nebylo ani možno, právě jako v jazyce. Takto však v logice ani první část ještě není zevrubně stanovena, totiž *inventio*. Tím se stává, že si lidé nerozumějí a neumějí užívati ani mysli, ani jazyka, ani ruky. Umění, které by tomu učilo, velmi by tedy prospělo, a dosáhlo by se ho tím, že by se způsob myšlení, mluvení a konání

---

[86]) Vyd. též r. 1681 v Lyoně u dědiců Jak. Heenemana, právě jako „*Janua rerum*“. Na rubu tit listu je sestaven „trojúhelník moudrosti“ z kruhu věcí, ve středu jeho nakreslený kroužek označen „Res“, při hořejší straně trojúhelníku na hraně stojícího kroužek značí mysl, zrcadlo věcí, z níž vychází myšlení; při pravé straně kroužek značí jazyk, tlumočníka věcí, z něhož vychází řeč, v levo kroužek značí ruku, vykonavatelku věcí, z níž vychází konání. Vše uzavřeno velkým čtvercem.

přizpůsobil základům věčné moudrosti, vštípené myslím lidským. Jméno dávalo by se tomu dle potřeby jednotlivých umění. A z parallelního o věcech těch jednání bude zajisté také prospěch značný. I dokládá spisovatel, že činí spisem tím jen počátek, ostatní ať následují.

Forma spisu samého jest opět dialogická, učitel promlouvá k žákovi, vše mu vykládaje.

Výklad počíná výměrem Triertia (kap. I.), že žák se má ještě přiučiti postupu myšlenek, soustavě řeči a umění konání; tím dostane se mu klíče ku Bráně věcí. Vykládá se pak rozdíl mezi věděním, uměním a užíváním, kteréžto tři věci člověk si má osvojiti. Vědění je theorie myšlení, řečí a skutků, umění prakse, užívání obracení všeho tím způsobem, jímž třeba. Vědění poučuje nás o tom, z čeho se věci skládají a jak části jejich spolu souvisejí. Umění učí ty částky vytvořovati a skládati v celek, užívání učí jich používati. Umění myšlení pak je *logika*, umění mluvení *grammatika* (s rhetorikou), umění konání spisovatel zove *pragmatikou*. Spojení toho dotud nebývalé a podání návodu ke všemu slove Triertium. V čelo postaví se logika, ač se v čelo učení obyčejně klade grammatika.

Následuje theorie tohoto Triertia (kap. II.). V popředí spisovatel staví výměr logiky, grammatiky, pragmatiky. Dále se táže: Co znamená dobře a s uměním mysliti, mluviti a jednati a čeho jest k tomu potřebí? Odpovědi a výklady o těch třech věcech podávají se souběžně. Jaký jest účel myšlení, řeči a konání? (Odpověd: učiti se, vyučovati, způsobovati.) Poslední při tom meze jsou: vše, něco, nic. K nejzazší mezi třeba dospěti, a tou jest v myšlení vševědomost, při řeči jazyk veškeren, ve skutcích veškerenstvo. Které jsou části řeči, myšlenky, skutku.

Při výkladu o trojjediné praksi Triertia (kap. III.) dbáti jest napřed tří věcí: 1. co se tu hledá, 2. čím se to má vykonati, 3. jakým způsobem. Hledá se, aby myšlenky, řeči a skutky dobře byly zřízeny, t. j. aby dobře byly nalézány, rozkládány a utvrzovány. V logice říká se tomu: vynalézání (inventio), způsob (methodus), soud (judicium); v grammatice výběr slov, sestavení (formatura), pronášení správné a dle zvuku správná výslovnost, v písmě pak pravopis; v uměních jednacích shledávání látky (materiatio), soustava (structura), utvrzení (solidatio, III, 8). Při tom inventio náleží k číslu, ordo k míře, judicium k váze; a tak všecko jest uvedeno na číslo. Kdo tedy na př. chce bystře mysliti, ať se ptá po neznámém, rovná, co jej mate, ať uvažuje, o čem pochybuje. Rovněž v řeči ať volí si slova, ať je rovná a spojuje, při činu ať sbírá pomoci, ukládá je v dílně a věci utvořené teprve ať spojuje.

Nástrojů k tomu třeba nalézacích, pořádacích, utvrzovacích. Inventáře myšlenek jsou smysly, rozum a zprávy cizí;

inventáře jazyka knihy, mysl a obecný zvyk, z inventáře látky lesy, dílny nebo krámy, kde se suroviny kupují; při tom užívání jich třeba šetřiti určitého pořádku. Pořádek soustavný bude záležeti v tom, aby vše uvedeno bylo v řád kruhový: počínati jest středem, pak přejíti na paprsky čili přídatky (ingredientia), posléze na druhy. Nástroje stanovící (stabilitoria) jsou jistá pravidla úsudku na zkoušení myšlenky, řeči, skutku. Otázky tu příslušné jsou: An, quare, numne? Jak užívati jest nástrojů těch a pravidel opatrně, aby se dařilo vše, co zamýšlíš? I odpovídá se, že jest jich užívati plně, spořádaně, obezřetně a pevně. První znamená, že třeba se pokusiti o vše, co vede k cíli tomu, aby se některý pojem ustálil. Spořádaně myslí se, aby se probíraly stupnice nalézání a poznamenávaly, a také to už v jistém pořádku; pak se to sestaví v celek jeden nebo se rozvrhne, přehledne se ostatek a vše se podřídí svým pramenům.

Následují potom „Canones de inventione“: 1. smysly postřehujeme mnoho věcí, rozumem více, z cizích zpráv nejvíce. 2. Z cizích zpráv získané věci jsou nejstručnější. 3. Vlastními smysly nalézati jest nejtíže, ale jistě. 4. Nalézání myšlenek vlastním uvažováním je stručné a snadné. Počínati lze přijímáním cizích myšlenek, přecházeti k jejich zkoumání a končiti přesvědčováním smyslným. Následuje pak výklad, jak shledávati náležitě svědectví cizí, zkušenost smyslovou a badání rozumové.

Pravidlo pořádání věcí: 1. počínati od věcí základních, 2. od podstavy, 3. od věcí známých, 4. od celku při theorii, od částí v praksi, 5. vše budiž spořádáno soustavně, 6. pořádkem přirozeným.

K tomu pojí se pravidla rozvážného a obezřetného usuzování při invenci, pořádání a spojování.

Při prvních ukázkách (rudimenta) stanoví se (kap. IV.) také cíl tohoto spisu, totiž zjednávati lidem pomoci, jak by snáze napodobovali umělce nejvyššího, Boha, při tvoření zevrubných myšlenek, řečí a skutků, pokud jen člověku lze. Počátek dokonalosti tu bude v základech myšlenek, řečí a skutků, vrchol v rychlosti, uhlazenosti a pevnosti jejich. Základ ten bude v dokonalém prohlednutí všech bytostí, které jsou, nikoli v něčem částečném.

Výklad obrací se potom k negaci těchto požadavků, pojednávaje (v kap. V.) „o umění nevědomosti, mlčení, prázdně.“ Pramenem jest nedostatek možnosti, vědění, chtění. Od nevědomosti se všude vychází, pociťuje se a odčiňuje, jako při práci zase neumění. Toho si arci mnozí lidé nejsou vědomi.

Následuje nyní podrobný výklad o prvých základech řeči, myšlení a skutků, a tu vychází se (v kap. VI.) při myšlení od

pocitů smyslových, při řeči od písmen a hlásek, při konání od možnosti. Každá pak z následujících kapitol zřízena tím způsobem, že se nejprve mluví o nalézání, pak o spořádání látky nalezené, posléze o posuzování její platnosti. Původ myšlení tuto na př. se klade do smyslů, pak vnějšího a vnitřního sdělování, mluvení do poznání hlásek, původ konání do možnosti, jež sama jest essentialis, accidentalis, defectiva. Při spořádání třeba pořadu přirozeného, k tomu pak přistoupí úsudek, zda člověk správně myslí, mluví a také jedná.

Z prvků tuto uvedených skládají se první počátky myšlení, řeči a činů, protož se pojednává dále o slabikách, ponětí myšlenkovém a chápání se díla. Tu poznání povrchní již nestačuje, třeba pojímání zevrubnějšího, které jest opět jednoduché, složené nebo stažené. Při tom potřebí jest, aby vše bylo jasné a patrné, aby nás tedy neklamal ani smysl, ani rozum, ani svědectví (kap. VII.). I vykládá se obšírně, jak toho dosíci.

Z pocitův a vněmů povstává pojem, ze slabik slovo, z ideje skutek; toho se týká výklad následující (v kap. VIII.). Při pojmu hledá se forma, při slově význam, při činu jeho užitek. Jak toho všeho vyhledáváme a dle toho pak tvoříme (o výměru obšírně činěné požadavky, rozdělení pojmu a přirovnání. Při dělení mluví se proti dichotomii). O zkoumání pravosti pojmů, slov, činů, a to jednak skrze smysly (demonstratio), rozumem (ratiocinatio), svědectvím (deductio).

Spojení jednotlivých věcí ve složené jest nejprve podvojné, i věnuje tomu Komenský zvláštní kapitolu (IX.), jak se kombinují dva pojmy, dvě slova, dva činy v jediný celek, potom tytéž věci v počtu tří (v kap. X.), k čemuž připojen výklad o zásadách čili soudech samozřejmých, jich hledání, řadění a posuzování. Odtud teprve spisovatel přistupuje k umění tvořiti celé úsudky, periody a větší soustavy prací a jedná (v kap. XI.) o umění usuzování, sestavování period a řad činů. Jak vzniká, dělí se a zkoumá ve své pravosti syllogismus, perioda, soustava prací. Z úsudků, period a soustav prací pak skládá se myšlení, řeč i jednání člověka, jemuž se věnují následující kapitoly (XII.—XVII.), a to hlavně moudrosti, jazyku, obezřetnosti v jednání, celém, jak se dosahuje tu rychlosti, uhlazenosti a pevnosti. Všude podávají se ukázky omylů, nedostatků a chyb z toho plynoucích.

V poslední kapitole (XVIII.) spisovatel ukazuje, jak užívati toho trojího umění společně, zejména pak ve školách jak cvičení zaváděti, aby tu žáci poznání věcného nabývali a naváděni byli též ku konání. Na konci Komenský připojil výsledek toho spojení v přiměřeném pojmenování jednotlivých nauk.

Soustava praktického použití metafysiky tuto dle mínění Komenského harmonicky provedená více nežli theoretická část

trpí nedostatkem psychologického základu, jenž by poukázal na poměr mezi myšlenkami, jejich projevováním pomocí slov a posléze uskutečněním snah čili skutky. Tím by spisovatel byl získal i pro praktické provedení parallelismu základ filosofický a nikoli jen slovný, bez něhož celé provedení díla zůstává bez účinku praktického. Nelze při tom ovšem upříti spisovateli velice horlivé provádění myšlenky o souběžnosti, jakož víme, že harmonicky představoval si seřaděno všecko tvorstvo a člověku přisuzoval pouze vyšší stupeň v jeho řadě. A souběžnost hledal i v projevech nitra lidského, jako v nitru samém. Že ovšem souběžnost ta vypadla leckde násilně, není při opravdovém poměru mezi zjevy těmi nežli přirozeno.

Ač dílo pro školy bylo určeno, nelze říci, že by se pro ně zároveň bylo hodilo, spíše vysloviti se musíme v ten smysl, že stálo vysoko nad pochopením dětským a ukazovalo nejlépe, jak daleko zaveden byl Komenský ve své snaze prospěti mládeži a zjednati jí úplnou jistotu ve všem, čeho jí teprve život mohl podati.

VI. Závěrečné úvahy.

Ze stručného rozboru spisů Komenského tuto podaného, zejména však z poměru mezi zásadami jeho paedagogickými a pokusy vševědnými lze si utvořiti dosti bezpečný soud o jeho myšlenkách vychovatelských a zároveň stanoviti jeho místo mezi učenci tehdejšími, na prahu nové filosofie, v době Des Cartesově, na prahu nového způsobu vzdělávání mládeže. Lze to tím spíše, že Komenský podává o své povaze nejednou zprávy dosti zevrubné a na svůj způsob myšlení upozorňuje.

I. Základním rysem jeho povahy již od dětství je vroucí *zbožnost*, víra nerozborná v prozřetelnost boží, zároveň oddanost v tu kázeň, již církev jeho pěstovala. [87]) Tolik pokusů činili rationalisté, k nimž i Sociňané náleželi, aby ho získali svým naukám, ale vždy marně, spíše utíká se v tábor opáčný, oddává se víře v chiliasmus a v proroctví. Věk jeho připadá však v dobu náboženského drobení a růzností, které vedly muže o víře dobře smýšlející k tomu, aby hledali přirozený základ náboženství a stanovili soustavu věd, [88]) z níž právě vzniká rationalismus, tehdy mocně bujející v různých sektách,

U nás již před Lutherem duchovní průvodce Bratří, Petr Chelčický, pohrdal symboly církevními, víru hleděl vysvětliti přirozeně a obrátil též pozornost na nitro člověka, na projevování víry pomocí dobrých činů, jež pokládal za významnější než opravdovou theologii. A to přejala po něm i Jednota, v tom

---

[87]) Nebyl v tom smýšlení mezi učenci své doby osamělý, jak dí *Guhrauer*, Joachim Jungius und sein Zeitalter. p. 68: „Es darf nicht befremden, wenn uns in den Lebensnachrichten dieser Männer und namentlich des Jungius, Äusserungen und Merkmale aufrichtiger Frömmigkeit und häufige Hinweisung auf die Nachfolge Christi, sogar Zeichen einer Hinneigung zur Mystik, unbeschadet ihres mit Klarheit und Beharrlichkeit verfolgten Zieles allgemein wissenschaftlicher Reform, entgegentreten."

[88]) *W. Dilthey*, Das natürliche System der Geisteswissenschaften im XVII. Jahrhundert. Archiv für Geschichte der Philosophie, 1892, p. 480 sl.).

záleží její význam jako křesťanské obce i později, když přijala mnoho z nauky Lutherovy, který vyslovil v lecčem myšlenky podobné, a přiklonila se pro přísnější kázeň odtud k naukám Calvinovým. Vážnější smýšlení o životě, k němuž přispělo i časté pronásledování pro víru, nutilo Bratry vůbec k tomu, že pozornost svou obraceli k nitru člověka a hleděli je přizpůsobiti nauce křesťanské, jejíž význam v XVI. stol. rovněž se povznesl s reformací a novou exegesí, tak že povstalo i přesvědčení, že bude křesťanství jednou náboženstvím obecným a zjedná lidstvu jednotu duchovní.

Udržení své vlastní prakse duchovní a kázně vymínili si Bratří ještě r. 1608, když konfessí spojili se s ostatními evangelíky, ba i v cizině dali ještě pravidla kázně své vytisknouti, což je nejlepším důkazem, jak si na nich zakládali.

Komenský vyrostl v těch myšlenkách, utvrdil se v nich již v době studií, a když později s příkladnou horlivostí sledoval snahy o povznesení lidstva na základech křesťanských a sám k nim neunavně spolupůsobil, nemohl ovšem od té kázně duchovní ustoupiti, nýbrž zůstal jí až do konce života věren, zatracuje všeliké tříštění v sekty a zvláště urputné boje jednotlivých církví mezi sebou.

Dle toho jest tedy Komenský především *theologem*, nebo spíše *křesťanem*. Odtud vysvětluje se netoliko veškeren směr jeho spisování theologického, jež od počátku pokládal jedině za důstojné svého povolání, ale i způsob jeho badání filosofického, jež na bibli zakládá všude, mimo to i soustavnost, kterou tak prospěšně vyniká nad své předchůdce. Bylať nauka křesťanská v úplnou soustavu rozumovou přivedena již scholastikou, před ní někteří z otců církevních na základě vzdělání klassického rozumově dokazovali svou víru a obraňovali ji, Komenský pak osvojil si spisy jejich již v mládí a písmo sv. znal výborně, ač sám jako theolog vystupuje pouze obranně proti rationalistům. Soustava Aristotelova sloužila i scholastikům za podklad, a Komenský zná ji rovněž úplně. Je tedy v té příčině na stanovisku nové scholastiky, z reformace a nové exegese vzniklé, a sestavuje na tom základě i tu soustavu, kterou se šířiti mělo vzdělání mezi všemi lidmi, totiž vzdělávání školské. Jako theolog, za nějž se všude vydává, vedle spisů pouze vzdělavatelných pro svou církev pracuje o tomto vzdělávání, neboť jím jedině bude lze povznésti církev a stát, vzdělává i *pansofii „křesťanskou“*, aby na základech křesťanských povznesl vzdělání všeho lidstva. [89]). Náboženské přesvědčení proniká všecka

[89]) V té příčině je zajímavo užívání slova *„Pansophia“* ve významu přehledu všeho vědění u přívržencŭ t. zv. „Růžového Bratrstva“, s nímž Komenský skrze Jana V. Andreae přišel ve styky. Ti také usilovali

jeho díla, náboženské přesvědčení určuje i směr jeho fysiky, kterou chce přizpůsobiti písmu sv., i metafysiky. neboť základů myšlení hledá v tom, že člověk jako boží obraz má v sobě semena všeho vědění, chtění a konání, mimo to písmo sv. jest normou poznání hlavně tam, kde nestačují ani smysly ani rozum. Na slovech božích Komenský všude přestává, nesčíslné téměř citáty starozákonní jsou toho dokladem, že mu také učenost jeho slouží k tomu, jak by je vyložil, a zároveň mu samy vykládají učené věci.

A když se mu podařilo dle souhlasu všeho učeného světa uvésti v soustavu učení jazykové, pokouší se o to ve vědění všem, aby jeho základy vpraveny byly též mládeži. Již před tím pokroky ve vyučování sebral v první soustavu toho druhu, jež by zahrnovala vše učení. Ba jde ještě dále, pokouší se poprvé o parallelismus mezi jazyky a věcmi, neboť vzdělání jazykového dle směru tehdejšího vzdáti se nemůže a přece by je rád spojil s věděním věcným, jehož první výsledky positivní počaly již tlouci na brány školské. Ale všech těch výsledků Komenský přidržuje se jen potud, pokud neodporují písmu sv., jak patrno při poznávání přírody již v prvních pokusech spisovatelských a ke konci života v odporu až vášnivém proti Des Cartesovi, protože dle mínění jeho vyslovil se proti písmu sv.

II. Vedle toho si Komenský sám připisuje častěji přirozenou náklonnost podávati vše nikoli pouze v rysech částečných, ale obecně a na základech pokud možná nejširších.[90]) Nechybíme asi, přičteme-li rozvoj ve směru takového poznání pobytu v Herborně a vnímavému duchu mladíkovu, jenž si hleděl přerozmanité vědění pokud možno úplně osvojiti. K tomu přistoupilo včasné působení nového ruchu ve vědách realných, jež se snahami o nápravu vyučování tvoří prvky, z nichž plynou hlavní rysy literární činnosti Komenského.

Energii ve vzdělávání vlastním Komenský jevil již v době

---

o spojení poznání Boha s poznáním sebe sama (Begemann 213, jakož i o odkrytí tajností přírodních, jež by pravověrným křesťanům byly k náležitému prospěchu. *Jindřich Noll* r. 1619 ve spise „Naturae Sanctuarium" jmenuje pansofii „rerum superiorum et inferiorum ex infallibili harmonia scientia." Theolog *Zachar. Theobald* jmenuje členy toho bratrstva *„Rosenkreuzer oder Pansophisten"*.

[90]) Ještě v *Panegersii* (IX. 23) dí: „Pereat partialitas in omnibus ubique, ut redeat universalitas (verus catholicismus) in omnibus denique." — V předmluvě k *Methodě jazyků* (31): „Účely předkládáme sobě vždy povšechné, k účelům prostředky jisté, pevné." A tamtéž kap. XXVIII. 4: „Mě tak způsobila příroda, že v žádné věci, kterou podnikám, nelíbí se mi býti nedbalým, mám zalíbení vše prohledávati a ohledávati." — Ve *Vějeěce moudr* § 39: „Nenávidím zajisté všeho nájemného, nenávidím kouskovitého, nenávidím bez základu postaveného, cíle sobě vždy předkládaje obecné, za nimiž by ani nezbývalo, čeho by si bylo přáti"; rovněž tam § 50 a j.

studií a také v dobách pozdějších hleděl se dopídit všemožně všech důležitějších spisů své doby, jež v obor jeho snah náležely. Patrno je to ve všech dílech, a sběratelská snaha zůstala mu zvykem až do konce života.[91]) Lze tedy u něho pravidelně předpokládati, že zná své předchůdce a plně ví, na čem dále stavěti, že vědomě usiluje o nový způsob poznání. Bystrý duch jeho, který se záhy zasvěcoval po způsobu tehdejším v nejrozmanitější obory vědecké, zatoužil posléze sám obsáhnouti vědění vše a lidstvu je také sděliti v t. zv. *Cyclopaedii*, která právě v té době velmi byla vážena,[92]) ba u většiny učenců obvyklá. Sám počíná přírodní Cyclopaedií pro své krajany a jedná v ní jako jiní, nestaraje se o zjištění pravdy, podávaje pouze výbor látky vědecké z knih starších vyčerpané, později však poznav začátky vědecké indukce nespokojuje se tím, nýbrž vyžaduje pro zjištění pravdy ve své knize obnoveného zkoumání na věcech samých. A k věcem vésti chce také mládež, protože doba jeho značí první boj proti pouhým slovům, jež stanovila doba předcházející, ale nepřinesla tím žádoucího obrození lidstvu.

Universalismus v podmětě, předmětě a v methodě, jak to jmenuje Kvačala (l. c. p. 30), vede ho k tomu, že svoje názory k tomu stále upravuje a přizpůsobuje, že obor vědění, který v knihách svých chce zahrnouti, jest čím dále tím širší.[93]) Všude pátrá po prvých příčinách, všude hledá přesných výměrů a rozdělení úplného, ač právě tuto mu mystika překážela, vůbec ty způsoby sestavování poznatků, které filosofie tehdy stanovila, hledí si také osvojiti a dodržovati.

Ku pracím svým Komenský přinášel široký rozhled po tehdejším stavu věd i filosofie, který ještě rozšířil značně stálou četbou nových spisů, zvláště Baconových a Campanellových. Ale právě ty počátky nového hnutí, jehož byl vrstevníkem, vedly ho k tomu, aby proti prvkům a základům věd, ve všem nejistým, stavěl jistotu a spolehlivost zjevení, které křesťanovi

[91]) V úvodu k *lat. Didaktice* (Lectoribus 20) praví o sobě, že jest mužem „tenuis ingenii et propemodum nullius literaturae". — V rozpravě „*Vita gyrus*" (Opp. did. IV, 6) dí, že cizímu úsudku více důvěřuje než svému, nikdy však neodpírá, kdekoli jeho slabá pomoc obecnému dobru něčím může prospěti. — V *Methodě l. Dedic.* str. 2: „Příroda mě tak uzpůsobila, ut mihi minimae de quacumque veritate observatiunculae gemmarum instar sint! i zabývám se v stáří svém jedině tím, že je hledám ve všech plevách našich omylů."

[92]) Jiná jména tehdy obvyklá byla: Polymathia, Polyhistoria, Panepistemonia, Pansophia, Pankosmia. O jméně tom viz *V. Begemann*, Zum Gebrauche des Wortes Pansophia bei Comenius. (Comenius-Monatsh. V, 210); také se týká toho vědění článek *W. Eymera*, D. G. Morhof und sein Polyhistor, v progr. něm. gymn. v Budějovicích, 1893.

[93]) Komenský sám je si toho vědom, jak patrno z listu Colboviovi poslaného (Kvačal. Korresp. str. 159.

bezpečně a určitě vypovídá vše o původu světa a může člověka věřícího dokonale uspokojiti. V otázkách sporných nebylo pochyby, kam se duch Komenského věřící a ve všem všudy kázni náchylný nakloní; to vysvětluje i zamítnutí nauky Koprníkovy. Svět ovšem jest prvním výronem ideí, v bytosti božské ukrytých, proto třeba jej zkoumati, a to lépe než se činilo dosud, totiž na věcech samých, poněvadž jen odtud vysvitne obecná jejich pravda, nikoli z mínění starých spisovatelů, kteří často bloudili. A k tomu poznávání třeba jest i mládež vésti.

Bytost boží jest harmonická, jak to i pojem božstva s sebou přináší, proto bude harmonický též svět a mysl lidská, obraz boží. Musí tedy také poznání jejich býti harmonické. K ideím dospějeme indukcí z věcí samých, poněvadž jsou udělány přesně dle vzorů v mysli boží chovaných. Postup takový, jenž nám býti může vzorem, podává také Mojžíšův výklad stvoření. Prvohmotou (primum ens), jest dle toho přirozeně země. jíž dostalo se prvé tvářnosti světlem (primum vivens), vyšlým nejprve z ducha božího, který vznášel se nad vodami (primum movens). A to se harmonicky opakuje opět při plození: semeno je tu duchem, materník hmotou, teplo — účinkem světla. Tento jednoduchý základ, ve všem tvořeuí harmonicky provedený, jeví se pak i při stránce duševní a je přirozeným podkladem každé pravdy.

Mystika výkladu tohoto není ovšem vlastní jen Komenskému, ta jeví se již i u Alsteda, který v bibli hledal původ všech věd, a vyskytá se i u jiných učenců té doby. Ale právě tento základ mystický byl kromě nedostatečného vzdělání věd v té době jednou z příčin, proč úmysly Komenského vševědné zůstaly pouhými úmysly. Byloť vrstevníkovi jeho, jejž pokládáme za prvního filosofa novověkého, počíti pochybnostmi nejen ve věcech víry, ale i ve věcech světa hmotného, aby dospěl opravdových základů vědění. A harmonie bytosti božské, světa i člověka, ideje v Bohu bytující jsou rovněž předpoklady starých filosofů, jež nedovedou bohužel ničeho vysvětliti ve světě hmotném ani duchovním.

III. Není ovšem Komenský nikterak mužem pouhé víry, oddává se rozumování, reflexi, výklad přirozený nabývá u něho platnosti ve všem a všude. V té příčině rovněž sám jeví se býti novým scholastikem. Oč dříve usilováno v základních naukách křesťanských, to šíří se na týchž podkladech ve vše vědění, a při vší zřejmé snaze o podklad realný nedosahuje věcného a naprosto jistého základu. I poslední spisy metafysické usilují hlavně o přesnost *verbálného významu* nejvyšších pomyslů lidských, a kdyby obmyšlenou vševědu dokonale byl provedl, byla by vypadla podobně.

Myšlenkového základu nelze arci celku zamýšlenému

upříti: *pansofie* znamenati měla soustavu pojmův a tedy plné pravdy o věcech, *panhistorie* podávati měla ku pravdě té příklady ze všech oborů věd, *pandogmatie* posléze ukázky, jak dospívalo se ku poznání pravému po všelikých bludech, tak aby lidé mohli se jich v budoucnosti vystříhati: stopoval se tedy tuto historicky postup a rozvoj pravdy. Celému tomu takto sestavenému dílu nebylo by lze upříti bezpečného základu. Avšak provedení ukázalo se mu záhy nesnadným, a ke konci života přiznává se, že by nebyl schopen sebrati veškeru látku pro panhistorii, ovšem pak ani pro pandogmatii, a vše to chce ponechati jiným učeným mužům, sám provésti míní pouze theorii poznávací, *pansofii* vlastní. Avšak základních pojmů výměry jsou pouze slovné, a rozdělení jejich často nelze nazvati zdařilým.

V oboru částečném, na němž Komenský dobyl si největších zásluh, povedlo se mu vybřednouti z verbalismu, vyučování postavil na základ správný, neboť tu bylo již před ním všelico vykonáno, ale v poznání obecném nedospěl tam, kam si přál, nelze ani pochybovati, kdyby ho pohromy nebyly stíhaly, že sotva by tam byl dospěl.

Příčinou toho jsou základy jeho theorie a nedostatky v jeho vědění psychologickém.

Předmětem poznávacím vedle světa i člověka jest mu zjevení, k němuž blížiti se musí člověk s věrou. Zjevení doplňuje nedostatky poznání smyslového a rozumového, neboť vyšlo přímo z bytosti boží právě jako svět hmotný a duše lidská, k obrazu božímu stvořená. Vše, co z bytosti božské vyšlo, není pouze dobré, ale i harmonické, není tedy snadno to poznati, jen až k tomu najdeme případnou cestu. A tuto cestu naznačil nám sám Bůh historickým postupem při svém stvoření, kde počal prvky a živly, až skončil bytostí nejdokonalejší. Toť základ, od něhož Komenský vychází. Že na něm nemohl zbudovati filosofii opravdovou, jak my o ní mluvíme, jest ihned patrné.

Výklad o harmonii ve světě a o potřebě stejné harmonie ve vědění vede Komenského k tomu, že vzory postupu sdělování vědomostí a osvojování jich hledá *v přírodě hmotné*, která vyšedši z ideí svého Tvůrce sama jest nekonečnou harmonií. A třebas po pádu člověka nechtěla mu již sloužiti, sama přece podržela takové vlastnosti, jaké měla zprvu, jak nejlépe ukazují výkony její úplně přiměřené tomu souzvuku. Člověk pádem svým od přírody se odchýlil, jak patrno ze zápasu s ní. Aby tedy vrátil se k prvotnému stavu obrazu božího, jest mu třeba hledati přiměřeného vzoru vývoje dle ideí božích, a ten mu podává pouze příroda, jsouc mimo to sama důstojným předmětem lidského poznání vedle písem sv. a vlastního nitra jeho.

„Naturam sequi“ je Komenskému nejvyšším zákonem, neboť i bytost lidská rozvíjí se zcela analogicky přírodě hmotné, jež pracuje vždy souvisle, stupňovitě a již od počátku hledí k zamýšlenému celku.

Ale jak může svět duchovní bráti si vzor z hmotného, an postavení jejich ve všem všudy se liší? Výkladu k tomu nemáme jiného, nežli že Komenský po způsobu doby své nedospěl ještě ku poznání základního rozdílu mezi oběma světy, neboť duch světový u něho souvisí s hmotou, jak patrno hlavně na nižších řádech tvorstva, kde hmotě dodává pohybu, jakož jej božstvo i původně hmotě udělilo. Proto i v přírodě je zjevení boží, i tu je důstojný předmět badání lidského. Také tím tedy se odůvodňuje poznávání věcné, jež samojediné přivodí vědomosti náležitě roztříděné, aby vědoucímu vždy všecko bylo na snadě.

Z užívání světa toho za vzor se ovšem leckde ukazuje, jako vůbec při podobenstvích jeho nejednou, že „omnis comparatio claudicat“, neboť ani v Didaktice není vždy vhodné, co za příklad a vzor pro poznávání uvádí [94]).

Vůbec nelze časté jeho symboly počítati mezi přednosti jeho filosofické spekulace; avšak záleží v nich jedna z předních vlastností jeho doby. Víra byla mocnou pákou všem lidem učeným té doby, ale překvapující výsledky nového badání vědeckého i praktického vedly ke skepsi proti posavadním naukám, z níž vyšly také Cartesiovy počátky filosofie. Komenský chtěl filosofii s theologií sjednotiti, neboť neshoda mezi oběma těmito tak vznešenými vědami se mu nikterak nelíbí, [95]) a přenáší do ní tedy také to, čeho ke snazšímu pochopení svých pravd theologie zvláště hojně užívala, řídíc se v tom příkladem písma sv., od knih Mojžíšových počínajíc až po evangelia, kde Kristus sám tak hojně a případně podobenství užívá, by učeníkům svým, lidem prostým a malého vzdělání, objasnil vznešená tajemství svého učení. Na nich zakládala se i třetí jeho methoda, synkritická, o které soudil, že dokazuje více než jiné, poněvadž i v písmě pokládá se po způsobě orientalském za dostatečný důvod leckde pouhý symbol.

Ani po stránce psychologické Komenský nevynikl nad

---

[94]) Na př. z vejce rodí se jediný pták — žákovi třeba vždy jen jednu věc a jeden předmět učebný předkládati (D. M. XVII, 29). Pták opouští vejce, až je vše v něm náležitě pevné — žák ať memoruje teprve, až věc dobře pozná atd.

[95]) *Opera did.* I, 468: „Suademus apud christianos doceri nec philosophiam separatim, nec theologiam separatim, sed utramque conjunctim, id est, Pansophiam:“ *Opp. did. I, 467.* „Hic autem facile colligi potest, etiam nobis divortia theologiae a philosophia et philosophiae a theologia, quam passim videre est, improbari.“

svou dobu. Rozeznávať ještě vniterné smysly a mohutnosti v duši, jež Des Cartes hledí aspoň zjednodušiti, od činnosti rozumové čili intellektuelní rozeznávaje činnost vůle, ale při tom duši jmenuje jednoduchou a nedělitelnou a ducha přesně rozeznávaje od hmoty. Při tom právě po této stránce vyskytují se leckde vnitřní neshody, jako na př. ve Fysice, kde nejednou bychom shledali stopy pantheismu, materialismu a psychismu vedle sebe. Vysvětlujeme to eklekticismem spisovatelovým, an na methodě především si zakládaje, osvojoval si všelico z nových nauk a zařadil to vedle starých názorů filosofických, jejichž význam leckdy teprve nová filosofie objasnila, když provedeny byly prakticky a ve všech svých důsledcích.

Z toho se odůvodňuje též, proč Komenský při svých paedagogických výkladech důvodů psychologických užívá často jen dodatečně, na vývoji učení nezávisle a s principy postupu vyučování nesouvisle, an obírá si je z přírody organické, nikoli z duše lidské.

Dle mínění jeho v každé bytosti látka jest organisována podlé jisté ideje, která z bytosti boží v ní je vtělena. S tím souvisí také teleologický význam každé bytosti v řadě organismů. Tak i „semen eruditionis“ v nás ukryté jest vrozené nadání lidského intellektu věci hmotné pojímati a v sobě zobrazovati. S tím souvisejí též materielní názory Komenského o zobrazování přírody, o analogii duševních pochodů s tělesnými, s nimiž se u něho všude potkáváme. Svět je Komenskému velikým divadlem obrazův, a knihy mají býti jeho napodobením, aby smyslům připomínaly věci samy, jež se jim smysly vniternými (interni sensus) předvádějí. Protož i slova čím dokonaleji připomínají pojmy, tím jsou lepší, jak již Vives tvrdí. A tak dle Komenského vědění je *tvoření* duchovní hmotného světa, názor ovšem zcela vyvrácený novou filosofií a také zkušeností

IV. Avšak při všech těch nedostatcích Komenský v paedagogice dosáhl úspěchů takových, že se pokládá za zakladatele novověkého školství. Jak si to vysvětliti?

Především jeho soustavným spracováním toho, co před tím jen jako vtipné myšlenky jednotlivé bylo proneseno. Položen tím základ k důležité vědě, o níž potom doba následující neustala pracovati a pracuje až posud.

Jiný důvod je v praktické stránce jeho spekulací, že si přeje, aby netoliko dle filosofie té doby upravilo se vyučování, ale i vše vědění, které by pak vedlo ku polepšení života v církvi a státech. Komenský jako Bratr ovšem musí takový požadavek činiti, neboť v tom záleží konati své povinnosti dle názorů bratrských, na základě přesvědčení křesťanského svůj úkol v obci plniti. Rozšířil-li tuto povinnost Komenský díly

svými na všecky lidi, dovršil tím světodějný význam své církve a dostál své úloze jako poslední biskup Jednoty. Avšak vyučování pokládalo se po jeho době čím dále tím určitěji za povinnost církevní a státní, a to nejen v církvích evangelických, kde Luther na to upozornil již na počátku téměř své dráhy reformatorské, ale i v té říši, jež evangelictví po půl druhého století útulku nepopřávala, v říši rakouské. Mimo to vzata rodičům volnost, chtějí-li děti dáti vyučovati či nechtějí, a tím nabyly platnosti myšlenky, jež Komenský vyslovuje v Didaktice a jinde o povinnosti vrchností dáti vyučovati mládež, o potřebě učiti všecky lidi všemu. Tím též vystoupily v popředí ty návrhy jeho, jimiž nad svou dobu vynikl, méně pak vzpomínalo se toho, v čem se shoduje se svými vrstevníky a nám nevyhovuje.

Komenský, jak známo, vynáší pouze to vědění, jež má cenu pro život, a i v tom je synem své doby. S jejího stanoviska dává mládeži rady o učení a učitelům o vyučování, vlasti a mužům v ní předním radí k obnovení škol a povznesení opětnému z toho plynoucímu, jednotlivcům dává pokyny, jak zajistiti si štěstí a žíti přiměřeně důstojnosti lidské, ba radí též knížeti Sedmihradskému a Uhrům, jak uspořádati prakticky stát, aby pokrok jeho byl zajištěn, posléze zove i učence evropské k spolupůsobení při obecné nápravě lidstva.

V té příčině Komenský shoduje se s Platonem, který též ukazuje, jak o významu každé věci nerozhoduje ten, kdo ji utvořil, ale kdo jí užívá (Polit. X. kn.), jest mu tedy χρῆσις vrcholem všeho.

Ale i při tom praktickém smýšlení určen jest od něho nejvyšší cíl transcendentálně, poněvadž od Boha vše pochází, že ho třeba ve všem hledati. Ani ve vědách nebude tedy pro člověka věřícího ničeho, co by náboženství bylo nebezpečno, arci pak pro člověka všetečného. Avšak ani tento cíl nebyl významu Komenského na závadu v jeho světovém významu, neboť křesťanský základ vychování našeho podržel tu stránku a na vychování mravní přirozeně též kladl důraz; souviselo to s humanním názorem, jejž křesťanství šířilo také ve vychovatelství, osvojivši si v té příčině mnoho z názorů starověkých národů vzdělaných a rozšířivši filosofickou jejich mravouku prakticky na všecky lidi.

Komenský věcnému poznání přál velmi, neboť ani v jeho době slova již nestačila. Pozorování světa i jeho organismů v jich souvislosti způsobí též, že člověk o souvislost svého vědění bude usilovati, oč se i Komenský sám přičiňuje. Ač pak důvod ten neměl platnosti, přece potomstvo realie přijalo a si osvojilo, poněvadž neobyčejný rozvoj věd přírodních a technických mu k tomu přirozeně ukázal cestu.

Proti středověku Komenský stanoví cíl vyučování mnohem výše a obecněji, t. j. vzdělání ve *člověka*, jak cíl jeho stanoví již Mojžíš (I, 1, 26), aby poznával svět (intellectus), užíval ho ctnostně (voluntas) a vedl si zbožně (conscientia), jak mu k tomu i vniterné smysly dány. A humanitní cíl novověkých škol nesahá výše, poněvadž tím dosti určen poměr člověka k Bohu, k bližnímu i k své vlastní bytosti, ač výběr látky učebné dosti se změnil.

Přidáme-li k tomu posléze, že teprve Komenský počíná mluviti o skutečném vyučování *společném*, aby totiž žáci v téže místnosti a hromadně u jednoho učitele témuž se učili, a stanoví-li teprve tím umění vyučování, jak je doba nová teprve vypěstovala, dávajíc mu z příčin závažných také přednost před vychováváním a vyučováním soukromým: vysvětlili jsme asi s dostatek, odkud vznikl veliký význam Komenského jako paedagoga, ač jeho základy filosofické a zejména psychologické v naší době jsou již opuštěny.

Avšak nemůžeme zavrhnouti ani jeho *„studium irenicum“* pro vše pokolení lidské, jak jmenuje svou *pansofii* (Un. nec. X, p, 81), neboť i my máme přesvědčení, že obecným vzděláním lidstva veškerého, a to vzděláním opravdovým, jež by se týkalo i srdce lidského, vyrovnají se posléze neshody v lidstvu a vznikne ona harmonie, o kterou náš slavný krajan po všecken život usiloval a jíž pro svou osobu na konci života skutečně dosáhl, ač ovšem v podstatě ji vysvětloval zcela jinak než doba naše.

Krásná literatura.

Uhaslé naděje Poutavý román Jarky Požára. V elegantní obálce akad. malíře Šimůnka Kč 13·50.
Napínavý román ze současného života upoutá každého dramatickým dějem i líčením povah jednajících osob.

Faust. Tragedie od Goetha. Překlad J. J. Kollára. V nádherném illustrovaném vydání malířů A. Krelinga a P. Konevky. 18 Kč.
Jedna z nejpozoruhodnějších novinek poslední doby podává známé klasické dílo Goethou v krásné úpravě. Pro každého milovníka krásně vypravených knih překvapení!

Jan Hus. Historický román K. Herloše. 7. vydání s obrazy J. F. Hetteše. 15 Kč.
Oblibě tohoto znamenitého historického románu, líčícímu v sytých barvách počátky slavné doby husitské, svědčí častá nová vydání. Cena objemného díla o 260 stranách je velmi mírná.

Propast lásky. (Aféra Clémenceau) Román napsal Alex. Dumas ml. 15 Kč.
Napínavý tento román dosáhl v originále nesčetných vydání. Pro můj poutavý obsah řadí se k předním pracím světov. autora.

Tři Pařížanky. Román napsal J. de la Hire. Cena 5 Kč.
Románek tento svěží a zábavný doporučuje se co nejvíce z četbu zabavnou a jeho levnou cenou každému přístupný.

Třicatero krás ženy. Napsal A. Debay. 3. vydání Kč 20·-, váz. Kč 35·-. Analytický rozbor jejich dokonalostí a nedostatků. Interessantní četba, která ve franc. originálu dosáhla obrovského rozšíření.

Physiologie lásky. Napsal P. Mantegazza. Autor. překlad Dr. J. Herzra. 3. vydání. Cena 22 Kč.
Sensanční toto dílo světového mistra vzbudilo velký rozruch ve vzdělaném světě. Díla Mantegazzova ač svého času byla dána na index, pro svou ušlechtilou mravní hodnotu doporučují se vřele každému inteligentu.

Večerní písně. Napsal Vítězslav Hálek. Illustrované vydání. Cena 15 Kč. váz. 39 Kč. Krásně vypravená kniha této oblíbené milostné poesie je vhodným dárkem zejména dámám. **Malé vydání** illustrované 8 Kč.

Pohorská vesnice. - Karla. Napsala Božena Němcová. 10. vydání Kč 15·—, váz. Kč 25·—. Nové toto vydání skvostů naší literatury netřeba doporučovati, levná cena činí knihu každému přístupnou.

Mše atheistova. Napsal Honoré Balzac. Připojeno **Salvator Farina, Pikový kluk.** Interessantní práce světového autora ukazuje opět všecky přednosti jeho péra. 5 Kč.

Sukně. Humoristický román. Napsal Leon Trézenik. Z francouz. přeložil Dr. J. Petřík. Kč 15·—.
Román tento patří k nejveselejším knihám poslední doby. Zábavné i chouloustivé situace jsou krásně líčeny, tak že čtenář přečte knihu s největším potěšením.

Švarná mlékařka z Montfermeilu. Humoristický románek Paula de Kocka. V eleg. obálce 9 Kč.
Drobný Humoristický románek tento rozesměje každého mrzouta a příjemně pobaví.

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

Educ 253.1.250
Pusobeni Vsevednych Zameru
Widener Library 006205748
3 2044 079 664 546